



PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY



SAYI / ISSUE 5

HAZİRAN / JUNE 2022

e-ISSN: 2717-8471

LYCUS

DERGİSİ
JOURNAL

e-ISSN: 2717-8471



PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

LYCUS **DERGİSİ**
JOURNAL

- Sayı/Issue 5
- Haziran/June 2022

<https://dergipark.org.tr/lycus>

LYCUS DERGİSİ BİLİM KURULU

Prof. Dr. Eşref ABAY
(Ege Üniversitesi, Türkiye)

Ord. Prof. Dr. Francesco D'ANDRIA
(Accademia dei Lincei, Italy)

Prof. Dr. Francesco GUIZZI
(Sapienza Università di Roma, Italy)

Prof. Dr. Grazia SEMERARO
(Università del Salento, Italy)

Prof. Dr. Havva İŞKAN IŞIK
(Akdeniz Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Levent ZOROĞLU
(Batman Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Musa KADIOĞLU
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Ramazan ÖZGAN
(Selçuk Üniversitesi (Emekli), Türkiye)

Prof. Dr. R. R. R. SMITH
(University of Oxford, England)

Prof. Dr. Thekla SCHULZ BRIZE
(Technische Universität Berlin, Germany)

LYCUS DERGİSİ YAYIN KURULU

Prof. Dr. Elif ÖZER
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Suat ATEŞLİER
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi,
Türkiye)

Prof. Dr. Turhan KAÇAR
(İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Ayşe AYDIN
(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Türkiye)

Prof. Dr. Yaşar Selçuk ŞENER
(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi,
Türkiye)

Doç. Dr. Şükrü ÖZÜDOĞRU
(Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
Türkiye)

Doç. Dr. Hakan ÖZTANER
(Ankara Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Ali OZAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Murat ÇEKİLMEZ
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi,
Türkiye)

Doç. Dr. Barış SEMİZ
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Esengül AKINCI ÖZTÜRK
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Murat TAŞKIRAN
(Pamukkale Üniversitesi, Türkiye)

Doç. Dr. Barış GÜR
(Dokuz Eylül Üniversitesi, Türkiye)

Dr. Tommaso ISMAELLI
(CNR ISPC National Research Council –
Institute of Heritage Science, Italy)



LYCUS DERGİSİ ○ LYCUS JOURNAL

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ SÜRELİ YAYINI
JOURNAL OF PAMUKKALE UNIVERSITY INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

• Sayı/Issue 5 • Haziran/June 2022

Yayın Sahibi / Owner

Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü adına Müdür
Director on Behalf of Pamukkale University Institute of Archaeology

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK

Yazı İÇleri Müdürü / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Bilal S Ő T

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Celal ŞİMŞEK

Editör Yardımcısı / Co-Editor

Dr. Bilge YILMAZ KOLANCI

Editörler Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Bahadır DUMAN Prof. Dr. Bilal S Ő T

Prof. Dr. Fahriye BAYRAM

Düzelti, Redaksiyon ve Mizanpaj/ Proofreading, Copyediting and Layout

Dr. Bilge YILMAZ KOLANCI

YazıŐma Adresi

Arkeoloji Enstitüsü, Pamukkale Üniversitesi, Kınıklı YerleŐkesi 20070 Denizli/TÜRKİYE

Tel. + 90 (258) 296 38 95 Fax. + 90 (258) 296 35 35 E.mail: lycus@pau.edu.tr

• <https://dergipark.org.tr/lycus> • <https://www.pau.edu.tr/arkeolojienstitusu>

Lycus Dergisi uluslararası hakemli ve bilimsel, açık eriŐimli bir e-dergi olup yılda iki kez (Haziran ve Aralık) yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan çalışmaların tüm sorumluluŐu yazarlara aittir. Pamukkale  niversitesi'nin yazılı izni olmadan derginin tamamı veya herhangi bir bölümü kopya edilemez.

Lycus Journal is an international blind peer-reviewed academic open-access e-journal published twice a year, in June and December. All liability of published articles rests on the authors. The journal may not be copied partially or entirely without written consent of Pamukkale University.

• Lycus Dergisi **ASOS İndeks** ve **Index Copernicus** tarafından taranmaktadır.
Lycus Journal is indexed by **ASOS İndeks** and **Index Copernicus**

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

•Sayı/Issue 5

•Haziran/June 2022

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/RESEARCH ARTICLES

İbrahim Çeşmeli – Abdisabur Raimkulov – Hande Günözü-Ulusoy

Arkeolojik Çalışmalar Işığında Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Zerdüşçülük Tapınak Mimarisi 1

Yerkurgan Central Temple in the Light of Archeological Works and Zoroastrianism Temple Architecture

Bilal Söğüt – Nihal Durnagözü

Karia Stratonikeia Territoriumu'ndan Figürlü Mangal Tutaçları 59

Figural Applique Handles Portable Stoves from the Territory of Karian Stratonikeia

İlkay Göçmen

Lamos Vadisi'nden Üç Taş Köprü 93

Three Stone Bridges from Lamos Valley

Sara Bozza

Ionic Architecture in Hierapolis of Phrygia in the Hellenistic and Imperial Period: Architectural Models, Iconographic Schemes and Formal Language 109

Phrygia Hierapolis'i'nde Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemleri İon Mimarisi: Mimari Modeller, Şemalar ve Stiller

LYCUS DERGİSİ'NİN AMACI, KAPSAMI VE YAYIN POLİTİKASI

Amaç

Lycus Dergisi, her yıl Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanan, bilimsel ve hakemli bir e-dergidir. Lycus Dergisi; başta Anadolu Arkeolojisi, Antik Dönem Tarihi Coğrafyası, Prehistorya, Protohistorya, Önasya ve Klasik Arkeoloji, Müzecilik, Eskiçağ Tarihi, Epigrafi, Nüvizmatik, Antropoloji, Arkeometri, Koruma-Onarım, Mimarlık Tarihi gibi alanların konularını kapsayan, disiplinler arası çalışmaları yayımlamayı amaçlamaktadır.

Kapsam

Lycus Dergisi, Anadolu Arkeolojisi, Tarihi Coğrafyası olmak üzere Prehistorik Dönem'den başlayarak, günümüze kadar olan kültür mirası, buluntular, arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının sonuçları, restorasyon, konservasyon, müzecilik, antropoloji, epigrafi, etno-arkeoloji gibi bilimsel çalışmaları kapsar. Bunların dışında ilk defa yapılan tespitler, uygulamalar ve analiz çalışmalarının yer aldığı yazıları içerir.

Yayın Politikası

- Lycus Dergisi, Haziran ve Aralık ayı olmak üzere yılda iki sayı olarak yayımlanır. Hakem değerlendirme sürecinden olumlu görüş alan makaleler, yıllık yayın için belirlenen hedefi aşması durumunda bir sonraki sayıda yayımlanması amacıyla havuzda bekletilir. Makalelerdeki öncelik, yazar tarafından çalışmanın gönderildiği tarih ve makale niteliği göz önüne alınarak belirlenir.

- Lycus Dergisi'ne gönderilen çalışmaların daha önce herhangi bir yayın organında yayımlanmamış olması ve sisteme eklendiğinde bir başka yayın organının değerlendirme aşamasında bulunmaması gerekir. Yayımlanmak üzere gönderilen çalışma, yazarın tezinden (lisans/yüksek lisans/doktora) üretilmişse veya bilimsel bir kongre/toplantıda sunulmuşsa bunun başlığa konulacak dipnot ile açıklanması gereklidir. Bu çalışma, yayın kurulu tarafından uygun görüldüğü takdirde tarih ve yer bildirmek şartı ile kabul edilebilir.

- Başvurunun yapılmasından, yazının yayımlanma aşamasına kadar geçen süreçteki bütün işlemler elektronik ortamda (<https://dergipark.org.tr/lycus>) gerçekleşir. Herhangi bir yazının elektronik sisteme eklenmesi, çalışmanın yayımlanması için başvuru olarak kabul edilir ve değerlendirme süreci başlar. Yazarlar yayımlanmak üzere gönderdikleri çalışmaların yayın haklarını, Pamukkale Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü bünyesindeki Lycus Dergisi'ne devretmiş olurlar. Lycus Dergisi'nde yayımlanan çalışmaların telif hakkı dergiye ait olup referans gösterilmeden aktarılamaz, çoğaltılamaz ve dergi yönetiminden izin alınmaksızın bir başka yayın organında yayımlanamaz. Yayımlanan çalışmalar için yazarlara telif ücreti ödenmez.

- Lycus Dergisi'nde yayımlanmış yazılardan kaynaklanması muhtemel herhangi bir bilimsel, etik ve hukuki sorumluluk, yazar/yazarlara aittir. Bu hususta Dergi, herhangi bir hükümlülük kabul etmez.

- Dergiye gönderilen yazıların dergi kurallarına göre düzenlenmiş olması gereklidir. Yayın alt komisyonu, yazım kurallarına uymayan yazıları yayımlamama veya düzeltmek üzere yazar/yazarlara iade etme yetkisine sahiptir. Lycus Dergisi'nde yayımlanacak makalelerin yazarlarının TELİF HAKKI DEVRİ FORMU'nu eksiksiz doldurarak, ıslak imza ile adresimize göndermeleri gerekmektedir. Çalışma Dergi'ye gönderildikten sonra, hiçbir aşamada, Telif Hakkı Devri Formu'nda belirtilen yazar adları ve sıralaması dışında yazar adı eklenemez, silinemez ve sıralamada değişiklik yapılamaz.

- Etik İlkeler ve Yayın Politikasıyla ilgili daha kapsamlı bilgiye <https://dergipark.org.tr/tr/pub/lycus/policy> sayfasından ulaşabilirsiniz.

YAZIM KURALLARI

1. Makaleler World ortamında, Times New Roman harf karakteri kullanılarak yazılmış olmalıdır. Yunanca alıntılar dışında tüm metin tek yazı karakteri ile oluşturulmalıdır.
2. Metin 11 punto; özet, dipnot, katalog 9 punto; kaynakça 10 punto olmalı, tek satır aralıkla yazılmalıdır.
3. A4 boyutundaki yazılarda, sayfanın solundan ve üstünden 3 cm, sağından ve altından 2 cm boşluk bırakılmalıdır.
4. Ana başlık metnin yazıldığı dilde, 11 punto, düz ve kelimelerin ilk harfi büyük harfler ile ortalanarak, koyu yazılmalıdır. Yabancı dildeki başlık, ana başlığın bir alt satırında, 12 punto, italik ve kelimelerin ilk harfi büyük harfler ile ortalanarak, koyu yazılmalıdır.
5. Başlık altında, ortalanarak yazar/yazarların isimleri, 10 punto ve koyu yazılmalıdır. Yazar isimleri yıldızlı dipnot (*) ile dipnotta gösterilmeli, dipnotta ise yazarın akademik unvanı, çalıştığı kurumun adı, adresi ve e-posta adresi ile ORC-ID numaraları belirtilmelidir.
6. Yazar isimlerinin altında, 200 kelimeyi aşmayacak şekilde, ancak en az 150 kelime özet yazılmalıdır. Özette çalışmanın amacı, içerik ve sonuçları hakkında kısa ve açıklayıcı bilgiler bulunmalıdır. Özete en az 4, en fazla 6 kelimedenden oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Yabancı dildeki çalışmalarda metnin kaleme alındığı dilde ve Türkçe özet, Türkçe yazılmış çalışmalarda ise metin dilinde ve İngilizce özet yer almalıdır.
7. Dipnotlar sayfanın altında verilmeli ve makalenin başından sonuna kadar sayısal süreklilik izlemelidir.
8. Metin içerisindeki alt başlıklarda kelimelerin ilk harfi büyük, diğer harfleri küçük olmak üzere 11 punto olmalı ve koyu yazılmalıdır.
9. Çalışmanın tamamı, özet, kaynakça ve figürler ile birlikte 20 sayfayı geçmemeli, sağ alt köşeye sayfa numarası eklenmelidir. Bu sınırlamayı aşan çalışmalarda, editörlerin takdir hakkı göz önüne alınacaktır.
10. Makalede kullanılacak fotoğraf, resim, çizim ve harita gibi görsel verilerde "Fig." kısaltması kullanılmalı, numaralandırmada süreklilik gözetilmelidir. Metnin içinde kullanılan "Fig." ibaresi parantez içerisinde yer almalıdır. İki'den fazla figür belirtiliyorsa, iki rakam arasına boşluksuz tire (Fig. 2-4) konulmalıdır. Figür çözünürlükleri 300 dpi'den aşağı olmamalı ve JPEG formatında gönderilmelidir. Figürlerin listesi metnin sonunda, kaynakça bölümünün öncesinde yer almalıdır.
11. Kaynakça, makalenin sonunda bulunmalıdır. Kaynakçanın devamında, varsa figürler yer alır.
12. Makaleler, editörlerin önerileri doğrultusunda seçilen çift taraflı-kör hakemlik (gerektiğinde 3. hakeme gönderilebilir) ilkesine uygun olarak değerlendirilmektedir. Yazarın kimliğinden bağımsız olarak değerlendirilen yazılar için hakemlerin gerekli gördüğü düzeltme ve görüşler yazara iletilir. Yazım kurallarına uygun olmayan makaleler ise işleme konulmadan, yazarına iade edilecektir. Yazar, hakemlerden gelecek değişiklik, düzeltme ve ilaveleri yapmayı taahhüt etmiş sayılır.
13. Yayımlanan yazıların bilimsel sorumluluğu yazar/yazarlara aittir. Bu çalışmalar doğrudan ya da dolaylı olarak Lycus Dergisi'nin görüşü niteliği taşımaz.
14. Dipnot kaynakları aşağıdaki kurallara göre hazırlanmalıdır;
Tek Yazarlı Kaynak Gösterme: İnan 1987, 121.
İki Yazarlı Kaynak Gösterme: Şimşek – Duman 2007, 75.
İki'den fazla yazarı kaynak gösterme: Hobbs v.d. 1998, 358.
Birden fazla kaynaktan yapılan alıntıyı gösterme: Kadioğlu 2006, 152; Ismaelli 2009, 25.
Birden fazla soy ismi taşıyan yazarı kaynak gösterme: Dönmez-Öztürk 2006, 95.
*Dipnotlarda sayfa numaraları verilirken, tam aralık verilmeli (İnan 1987, 121-125), "vd., vdd." gibi kısaltmalar kullanılmamalıdır.
15. Kaynakça aşağıdaki kurallara göre hazırlanmalıdır;
 - Kitap kaynak gösterme:
Bailey 1980

D. M. Bailey, *Roman Lamps Made in Italy, A Catalogue of the Lamps in the British Museum II*, London, 1980.

Demirhan-Erdemir 2015

A. Demirhan Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, İstanbul, 2015.

Humann v.d. 1898

C. Humann – C. Cichorius – W. Judeich – F. Winter, *Altertümer von Hierapolis*, Berlin, 1898.

• Çeviri Yapılmış Kitabı Kaynak Gösterme:

Deighton 2005

H. J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, Çev. H. Kökten-Ersoy, İstanbul, 2005.

Magie 2001

D. Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, Çev. N. Başgelen – Ö. Çapar, İstanbul, 2001.

• Editörlü Kitapta Bölümü Kaynak Gösterme:

Atila – Gürler 2010

C. Atila – B. Gürler, “Bergama Müzesi'nde Bulunan Roma Dönemi Cam Eserleri”, *Metropolis İonia II Yolların Kesiştiği Yer Recep Meriç İçin Yazılar/The Land of the Crossroads Essays in Honour of Recep Meriç*, Ed. S. Aybek – A. K. Öz, İstanbul, 2010, 47-53.

• Makale Kaynak Gösterme:

Başaran 1990

S. Başaran, “1988 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları”, *11. Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 1990, 107-123.

Kaya 2009

M. A. Kaya, “Anadolu'da Roma Egemenliği (İÖ 205-25)”, *Doğu Batı Dergisi* 49, Ankara, 2009, 195-234.

Murat 2003

L. Murat, “Ammihanta Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum* 4/2, 2003, 89-109.

Şimşek – Duman 2007

C. Şimşek – B. Duman, “Laodikeia'da Bulunan Ampullalar”, *Olba XV*, İstanbul, 2007, 73-101.

• Yayımlanmamış Tez Çalışmasını Kaynak Gösterme:

Söğüt 1998

B. Söğüt, *Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998.

Erön 2007

A. Erön, *Anadolu'da Roma Dönemi Tapınaklarında Görülen Bezemeli Frizler*, Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın, 2007.

• Antik Dönem Metinlerini Kaynak Gösterme:

Antik döneme ait edebi bir metinden yapılan alıntılar, dipnot yerine metin içerisinde ve parantez içerisinde “Plinius (*nat.* V.105)”, “Strabon (XII.8.16)” verilmelidir. Metin ya da dipnot içerisinde kullanılan antik dildeki terimler ya da kısa cümleler italik olarak verilmelidir. Antik kaynaklar *Der Neue Pauly*'de verilen standartlara uygun olmalıdır.

16. Dipnot ve kaynakçada bir yazarın aynı yılda yayımlanmış birden fazla eseri kullanılacaksa, yıldan sonra alfabenin başlangıç harfinden başlayarak küçük harf ekleyerek (Şimşek 2002a, 3; Şimşek 2002b, 231) numaralandırılmalıdır.

17. Başvurular <https://dergipark.org.tr/lycus> adresi üzerinden yapılmalıdır; bununla birlikte gerektiğinde lycus@pau.edu.tr e-posta adresinden de yapılabilir.

AIM, SCOPE AND PUBLICATION POLICY OF LYCUS JOURNAL

Aim

The Lycus Journal, published twice a year, in June and December, is a double blind peer-review scientific open-access e-journal. The Lycus Journal aims to publish interdisciplinary studies covering the areas such as Anatolian archaeology above all, ancient historical geography, prehistory, protohistory, Near Eastern and classical archaeology, museology, ancient history, epigraphy, numismatics, anthropology, archaeometry, conservation-restoration, architectural history.

Scope

The Lycus Journal covers scientific studies in Anatolian archaeology and historical geography from the prehistory through the present encompassing cultural properties, finds, results of archaeological excavations and surveys, restoration, conservation, museology, anthropology, epigraphy, and ethno-archaeology. In addition, articles covering first-time attestations, implementations and analyses are included.

Publication Policy

- Lycus Journal is an open-access journal published twice a year – in June and December. Manuscripts admitted through the peer review process may be kept in the pool for the next issue in case there is an excess number of articles for the concerned year. Priority is given according to the articles' submission dates and their quality.
- Manuscripts submitted to Lycus Journal must not be already published elsewhere and must not be in the process of evaluation by another publication. In case the manuscript submitted was derived from undergraduate, master's or doctoral dissertation of the author or it was already presented at a scientific congress/meeting this must be explicitly stated with a footnote inserted to the title. Such works may be accepted on the condition that place and date be stated if the publishing committee approves.
- The entire process from the submission to the publishing stage is carried out electronically (<https://dergipark.org.tr/lycus/>). Any manuscript uploaded to the electronic system is considered an application for publishing and the evaluation process starts. Thus, authors transfer the copyright of their work to the Lycus Journal published by the Institute of Archaeology of Pamukkale University. Copyright of studies published in the Lycus Journal belongs to Lycus Journal and they cannot be transferred or copied elsewhere without giving reference, or cannot be published elsewhere without getting prior written consent of the Journal administration. Authors are not charged any fees for publication and are not paid any royalty for their published studies.
- Any scientific, ethical or judicial liabilities possible to arise from articles published in the Lycus Journal belong to the author(s). The Journal does not accept any such liability.
- The manuscripts submitted to the Journal must be prepared in accordance with the Journal's guidelines. The publishing sub-committee is authorized not to publish or return for correction to the author(s) the manuscripts not conforming to the guidelines. All the authors of manuscripts admitted for publication must fill in the COPYRIGHT TRANSFER FORM and send us the wet-ink signature copy. After the manuscript is submitted to the Lycus Journal, the author names must be used as designated in the Copyright Transfer Form; they cannot be altered, changed in order or a new name inserted or one deleted.
- Lycus Journal checks the manuscripts against plagiarism using professional software. Any manuscripts with high rate will be duly rejected.
- More information on Ethical Principles and Publication Policy can be found <https://dergipark.org.tr/tr/pub/lycus/policy>.

AUTHOR GUIDELINES

1. The manuscripts need to be submitted in MS Word using Times New Roman font. Apart from citations in Greek, the entire text needs to comprise a single font.
2. The main text must be 11 pt; abstract, footnotes and catalogues 9 pt; bibliography 10 pt in size and single line spacing.
3. The document needs to be arranged as A4 in size with margins of 3 cm from top and left and 2 cm from right and bottom.
4. The main title needs to be 11 pt, bold, centred, with initials of each word capitalized, in the language of the manuscript. The title in foreign language needs to be in the net line after the main title, 11 pt, bold, centred, with initials of each word capitalized, and all in italics.
5. The name(s) of the author(s) need to be 10 pt, bold and centred. The names need to be elaborated in a footnote marked with an (*). The footnote needs to state the academic title of the person, his/her affiliation's name and address, e-mail address and ORCID number.
6. After the author-name(s) must come the abstract, not less than 150 and not more than 200 words. The abstract needs to state the aim, scope and results of the study briefly. Under the abstract, the keywords– minimum four and maximum six – must be listed. Non-Turkish articles need to have abstract in the language of the article and Turkish; articles in Turkish need to provide abstracts in Turkish and English.
7. Footnotes need to be given at the bottom of each page and continue uninterruptedly from the beginning through the end.
8. Titles of sub-chapters need to be 11 pt in size, bold, and initials of each word capitalized.
9. The entire manuscript must not exceed 20 pages including abstracts, bibliography and plates/figures. Page numbers must be inserted in the centre at the bottom. Manuscripts exceeding these limits are subject to the decision of the editors.
10. Artwork such as photographs, illustrations, images and maps to be used in the manuscript need to be indicated as “Fig.” with continuous numbering. When they are referred to in the text they must be given within parentheses. When more than two consecutive figures are referred, they need to be joined with a dash without spaces (i.e. Figs. 2-4). The images must be submitted minimum 300 dpi and in JPEG format. Figure list must be also given at the end of the text before the bibliography.
11. The bibliography must be given at the end of the manuscript. It is followed by the figures/plates, if applicable.
12. Manuscripts are evaluated on the basis of double blind peer reviews proposed by the editors; in case necessary, a third blind peer review may be asked. Independent of the author's actual identity, revisions and opinions of the referees are forwarded to the author(s). Manuscripts not abiding by the guidelines will be returned without any processing. The author(s) is/are considered to have committed to do the revisions, changes and additions proposed by the referees.
13. Scientific liability of published articles rests on the author(s). These studies do not necessarily represent the opinion of the Lycus Journal directly or indirectly.
14. Footnote references must be prepared as follows:
Single author reference: İnan 1987, 121.
Two-author reference: Şimşek – Duman 2007, 75.
Multiple-author reference: Hobbs *et al.* 1998, 358.
Multiple source referencing: Kadioğlu 2006, 152; Ismaelli 2009, 25.
Author with multiple surnames: Dönmez-Öztürk 2006, 95.
N.B. References in the footnotes must have clearly designated page numbers; abbreviations such as “ff.” must not be used.
15. Bibliography must be prepared as follows:
 - Books:
Bailey 1980
D. M. Bailey, *Roman Lamps Made in Italy, A Catalogue of the Lamps in the British Museum II*, London, 1980.
Demirhan-Erdemir 2015

A. Demirhan Erdemir, *Prehistorik ve İlk Çağlarda Tıp*, İstanbul, 2015.

Humann v.d. 1898

C. Humann – C. Cichorius – W. Judeich – F. Winter, *Altertümer von Hierapolis*, Berlin, 1898.

• Translated works:

Deighton 2005

H. J. Deighton, *Eski Atina Yaşantısında Bir Gün*, Transl. by H. Kökten-Ersoy, İstanbul, 2005.

Magie 2001

D. Magie, *Anadolu'da Romalılar I, Attalos'un Vasiyeti*, Transl. by N. Başgelen – Ö. Çapar, İstanbul, 2001.

• Referencing chapters in edited works:

Atila – Gürler 2010

C. Atila – B. Gürler, “Bergama Müzesi'nde Bulunan Roma Dönemi Cam Eserleri”, *Metropolis İonia II Yolların Kesiştiği Yer Recep Meriç İçin Yazılar / The Land of the Crossroads Essays in Honour of Recep Meriç*, Eds. S. Aybek – A. K. Öz, İstanbul, 2010, 47-53.

• Articles in periodicals or periodic series:

Başaran 1990

S. Başaran, “1988 Yılı Enez Kazısı Çalışmaları”, *11. Kazı Sonuçları Toplantısı*, vol. 2, Ankara, 1990, 107-123.

Kaya 2009

M. A. Kaya, “Anadolu'da Roma Egemenliği (İÖ 205-25)”, *Doğu Batı Dergisi* 49, Ankara, 2009, 195-234.

Murat 2003

L. Murat, “Ammihanta Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum* 4/2, 2003, 89-109.

Şimşek – Duman 2007

C. Şimşek – B. Duman, “Laodikeia'da Bulunan Ampullalar”, *Olba* XV, 2007, 73-101.

• Referencing unpublished dissertations:

Söğüt 1998

B. Söğüt, Kilikya Bölgesi'ndeki Roma İmparatorluk Çağı Tapınakları, Selçuk University, Institute of Social Sciences, unpublished PhD dissertation, Konya, 1998.

Erön 2007

A. Erön, Anadolu'da Roma Dönemi Tapınaklarında Görülen Bezemeli Frizler, Adnan Menderes University, Institute of Social Sciences, unpublished master's dissertation, Aydın, 2007.

• Referencing ancient sources:

Citations from ancient sources must be given within parentheses within the text – not in the footnote: (Pliny, *nat. his.* V.105), (Strabo, XII.8.16). Terms or short sentences in ancient languages cited within the text or footnotes must be given in italics. Ancient sources must be abbreviated according to the standards of *Der Neue Pauly*.

- 16.** In case multiple sources of an author published in the same year are to be cited in the footnote or bibliography, they must be disambiguated by adding a small case letter in alphabetical order after the year (e.g. Şimşek 2002a, 3; Şimşek 2002b, 231).
- 17.** Manuscripts must be submitted via <https://dergipark.org.tr/lycus>; yet, in case of difficulties, manuscript may be submitted to the lycus@pau.edu.tr e-mail address.

Arkeolojik Çalışmalar Işığında Yerikurgan Merkez Tapınağı ve Zerdüşçülük Tapınak Mimarisi

Yerikurgan Central Temple in the Light of Archeological Works and Zoroastrian Temple Architecture

İbrahim ÇEŞMELİ*

Abdisabur RAİMKULOV**

Hande GÜNÖZÜ-ULUSOY***

Öz

Bu makalede, Orta Asya'nın Güney Sogdiana Bölgesi Kaşkaderya Nehri yakınında Demir Çağı'nda gelişmiş Yerikurgan Şehir Harabesi'nde Özbek ve Türk bilim adamlarının ortaklığında 2018 yılında gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmalarından elde edilen veriler değerlendirildi. Tarihi Buhara- Nahşeb (Nesef) şehirleri arasında İpek Yolu üzerinde bulunan Orta Asya'nın en eski ve büyük şehirlerinden biri olan Yerikurgan Şehir Harabesi'nin ortasında gün yüzüne çıkarılan Merkez Tapınağı kalıntısı muhtemelen Zerdüşçülük ile bağlantılı su-nehir ve ateş ilahlarına adanmıştı. Muhtemelen tapınak ilk yapıldığında merkezi planlı iken sonradan üzerinde ateş altarı bulunan kutsal açık hava platformuna dönüştürüldü. Büyük Merkez Tapınağı ile yanındaki küçük Doğu Tapınağı ve aralarındaki açık hava dinsel törenlerinde kullanılan ateş altarı kaidesi, Pencikent tapınakları gibi Zerdüşçülük inancı ile bağlantılı resmi dinsel bir kompleks oluşturmaktaydı. Bu dinsel kompleks muhtemelen Geç Antik Çağ'da oluşmuştur. Muhtemelen tapınaklar öncesinde şehrin ortası kutsal bir alandı ve burada ateş kültü ile bağlantılı açık hava resmi dinsel törenleri yapılmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Orta Asya, Sogdiana, Zerdüşçülük, Tapınak.

Abstract

In this article, the data obtained from the archaeological excavations carried out in 2018 with the partnership of Uzbek and Turkish scientists in the Yerikurgan Site, developed in the Iron Age, near the Kashkadarya River in the South Sogdiana Region of Central Asia are evaluated. The ruins of the Central Temple, unearthed in the middle of Yerikurgan Site, one of the oldest and largest cities in Central Asia, located on the Silk Road between the historical cities of Bukhara and Nahsheb (Nasaf), was probably dedicated to the water-river and fire deities associated with Zoroastrianism. Probably, the temple was centrally planned when it was first built, but later it was converted to a sacred open-air platform with an altar of fire. The Great Central Temple and the small Eastern Temple next to it, and the altar base used in open-air religious ceremonies between them, formed an official religious complex associated with Zoroastrianism, like the Penjikent temples. This religious complex was probably formed in Late Antiquity. Presumably, before the temples, the middle of the city was a sacred space, where open-air official religious ceremonies associated with the cult of fire were held.

Keywords: Uzbekistan, Central Asia, Sogdiana, Zoroastrianism, Temple.

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Sanatı Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul. ☎ 0000-0003-4718-8277] ibrahimces@gmail.com

** Dr., Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Yahyo Gulomov Arkeolojik Araştırma Enstitüsü, Semerkand. ☎ 0000-0002-2699-1661] araimkulov@mail.ru

*** Dr., Konservatör, İstanbul. ☎ 0000-0001-5956-9136] handegunozu@gmail.com

Giriş

Makalede, Yerkurgan Şehir Harabesi'nde bulunan Merkez Tapınağı ile ilgili 2018 yılında yapılan arkeolojik kazı ve konservasyon çalışması sonuçları anlatılmış olup aynı zamanda bu çalışma ile bağlantılı daha önceki yıllarda yapılmış çalışmaların sonuçları hakkında da bahsedilmiştir¹. Bu incelemede, 2018 yılı ve öncesinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesindeki veriler ışığında, Yerkurgan Merkez Tapınağı Zerdüşçülük tapınak mimarisi içinde de değerlendirildi. Yerkurgan Şehir Harabesi, Özbekistan'nın Kaşkaderya Vilayeti Kasan Şehri'ne bağlı olup Karşi Şehri'nin yaklaşık 10 km. kuzeybatısında, Kaşkaderya Nehri'nin yakınında ve kuzeyinde açık düz bir arazide tarım alanı içinde yer alır. Yerkurgan Şehri'nde bulunan Merkez Tapınağı'nda (Fig. 1) tarafımızca 2013 yılında başlanıp 2017 ve 2018 yıllarında sürdürülen arkeolojik kazı çalışmaları², İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Sanatı Tarihi Anabilim Dalı'ndan Prof. Dr. İbrahim Çeşmeli ile Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Yahyo Gulomov Arkeolojik Araştırma Enstitüsü'nden Dr. Abdisabur Raimkulov başkanlıklarında yürütüldü. Bu arkeolojik kazı çalışmalarının konservasyon çalışmalarını ise Konservatör Dr. Hande Günözü Ulusoy yürüttü.



Fig. 1. Günümüzde tepelik görünümündeki Yerkurgan Merkez Tapınağı kalıntısının ve tapınağın kapısının bulunduğu güneyden görünüşü (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2013)

Yerkurgan Şehir Harabesi, tarihi Güney Sogdiana'da Nahşeb (Nesef)-Buhara yolu üzerinde Orta Asya'nın en büyük ve en eski şehirlerinden biri olup aynı zamanda Antik Çağ'da Nikşapa (Ksenippa/Xenippa) ve Orta Çağ'da Nahşeb (Nesef) denilen Karşi Vahası'nın merkez şehri idi³. İpek Yolu üzerinde bulunan şehrin oluşmaya

¹ Yerkurgan Merkez Tapınağı'nda 2018 yılında gerçekleştirilen arkeolojik proje, İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi (BAP Proje Kodu: SBA-2018-29144/ Proje ID: 29144) tarafından desteklendi. İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne desteği için teşekkür ederiz.

² Çeşmeli – Raimkulov 2013; Çeşmeli v.d. 2016, 16-18; Çeşmeli v.d. 2019.

³ Suleimanov 2006, 28-29; Gritsina 2011, 107-108, 115.

başlaması Erken Demir Çağı'na MÖ 9-8. yüzyıla kadar uzanmakta olup şehirde yaşam Araplar öncesine MS 7. yüzyıla kadar devam etti⁴. Bu süreç içinde yerel halkı ağırlıkta olarak Doğu İranlı Sogdlular olan bölge sırasıyla Ahamanişler (MÖ 6-4. yüzyıl), Seleukoslar (MÖ 4-3. yüzyıl), Yunan-Baktrianlar (MÖ 3-2. yüzyıl), Kangjular (MÖ 2-MS 3. yüzyıl), Kidaritler (Kırmızı Hunlar/Hionitler, 4-5. yüzyıl), Eftalitler (Ak Hunlar, 5-6. yüzyıl) ve Kök Türkler'in (Türk Kağanlığı, 6-8. yüzyıl) hâkimiyetine geçti. Araplar öncesi İran, Mezopotamya, Hellenistik, Hint ve Türk gibi farklı kültürlerin etkisinde kalmış bölgede, İslamiyet'ten önce başta Zerdüştcülük olmak üzere Yunan, Hindu, Budist, Mani, Hıristiyanlık, Mezopotamya ve göçebe inançları ile yerel kültürler görüldü.

2018 Yılı Öncesi Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Çevresi Arkeolojik Kazı Çalışmaları

1970'li yıllarda R. H. Suleymanov başkanlığında, Özbekistan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü tarafından Yerkurgan Şehir Harabesi'nde önemli arkeolojik çalışmalar gerçekleştirildi. Bu çalışmalarda, arkeolojik objeler, sur duvarları ve farklı fonksiyonlarda mimari yapı kalıntıları ortaya çıkarıldı. Arkeolojik verilere göre, MÖ 9-8. yüzyıllarda gelişmeye başlamış olan şehir, MÖ 6. yüzyılda 35 hektarlık alanı kaplayan dörtgen surla çevrili iken M.Ö 3-2. yüzyılda dış surların eklenmesiyle yaklaşık 150 hektarlık alanı kaplayarak büyümüştür⁵. Çift surlu şehrin iç surunda ve kuzeyinde kale ve saray (MS 3-4. yüzyıl) bulunurdu. Bu yapıların dışında konumuzla ilgili olarak Zerdüştcülük ile bağlantılı ölümlerin yırtıcı kuş ve köpek gibi hayvanlara bırakıldığı şehrin dışındaki dahma (sessizlik kulesi, MÖ 2. yüzyıl⁶) ile şehrin iç surunda ve güneyindeki mezar yapısı (MS 3-4. yüzyıl⁷) yer alırdı. Bu çalışmalar sırasında, Merkez Tapınağı'nın hemen doğusunda aynı devirden Zerdüştcülük ile bağlantılı ilah ve ateş kültleri ile ilişkili küçük bir tapınak (MS 3-4. yüzyıl) tespit edilmiş⁸ olup konumuz ile yakından bağlantılıdır (Fig. 2).

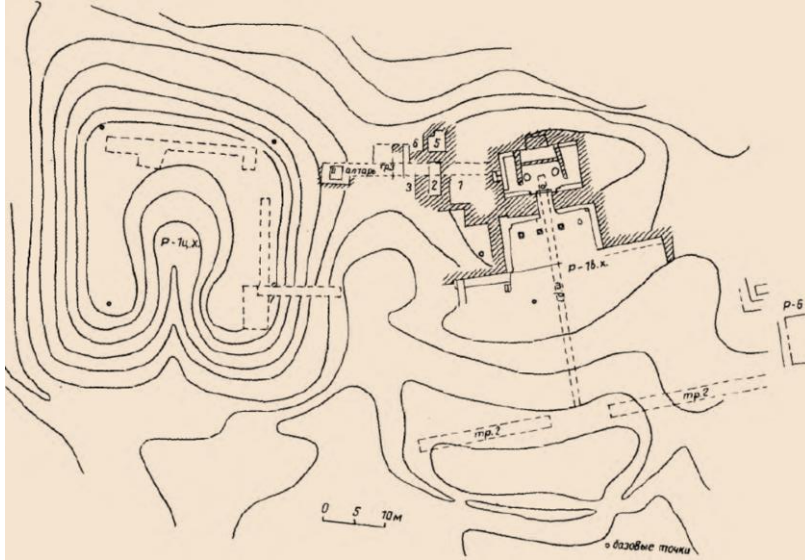


Fig. 2. Yerkurgan Şehir Harabesi ortasında yan yana bulunan tepelik görünümündeki Merkez Tapınağı'nın topografik planı (sol) ile Doğu Tapınağı'nın planı (sağ)

(Suleymanov 2000, fig. 42)

⁴ Suleymanov 1989, 25; Suleymanov 2000, 26.

⁵ Suleymanov 2000, 24-26, fig. 3-6,54

⁶ Suleymanov 2000, 115-120, fig.55-61.

⁷ Suleymanov 2000, 121-122, fig.62-63.

⁸ Suleymanov 1987, 135; Suleymanov 1989, 25-27, fig.1; Pugaçenkova 1996, 20-22, fig. 7-9; Suleymanov 2000, 88-111, fig. 39-44, 77-85, 179, 181, 188-198.

Bir platform üzerinde yükselen bu kerpiçten Doğu Tapınağı, güneydeki çok sütunlu eyvanlı mekândan (portik) geçilerek girilen kuzeydeki iki ayaklı dikdörtgen planlı (13.20 x 7.50 m.) ana mekândan (naos) meydana gelir (Fig. 3). Doğu tapınağı ile Merkez Tapınağı arasında, Merkez Tapınağı'nın yakınında ve kuzeydoğusunda, gövdesi kademeli dikdörtgen nişlerle hareketlendirilmiş, 1 m. yüksekliğinde, kare planlı (yaklaşık 2 x 2 m.), alçı ile kaplı kerpiçten bir altar olduğu düşünülen⁹ fakat düşüncemize göre törenler sırasında portatif altar konmaya yarayan kaide (MS 3-4. yüzyıl) ortaya çıkarılmıştır (Fig. 4). 1970'li yıllarda sadece sondajların yapıldığı Merkez Tapınak'ta¹⁰ ilk sistemli arkeolojik çalışmalara tarafımızca 2013 yılında başlandı. 2013 yılındaki çalışmalarda¹¹ tapınağın dış duvarlarının konturları belirlenerek restitüsyon planı ortaya çıkarılabildi.

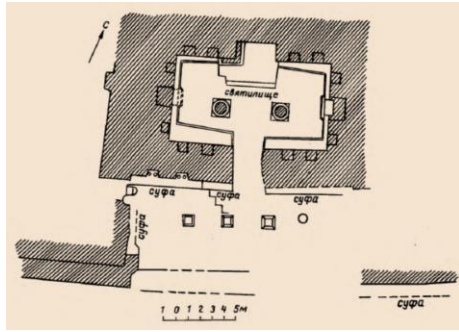


Fig. 3. Yerkurgan Doğu Tapınağı planı (Suleymanov 2000, fig. 41)

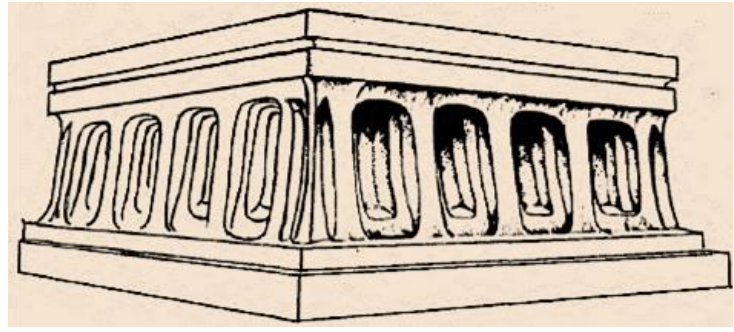


Fig. 4. Yerkurgan Merkez Tapınağı ile Doğu Tapınağı arasında tespit edilmiş altar kaidesinin görünüşü (Suleymanov 2000, fig. 52)

Buna göre, kerpiçten platform üzerinde yükselen yapı, dıştan 49.50 x 49.50 m. içten ise 31.50 x 31.50 m. kare planlıydı (Fig. 5). Bu çalışmada, yaklaşık 7 m. yüksekliğindeki ve 9 m. kalınlığındaki duvarların 42-43 x 42-43 x 9 cm., 45 x 45 x 9-10 cm., 45 x 45 x 14 cm ve 47 x 47 x 10 cm. ölçüsündeki kare kerpiçlerden yapıldığı tespit edildi (Fig. 6). Fakat yapı ilk inşa edildiğinde dış duvarları 7.50 m. kalınlığında sonradan duvarların iç tarafına 2.50 m. kalınlığında ek duvarlar eklenerek kalınlaştırılmıştır. Bu durumda tapınak ilk inşa edildiğinde muhtemelen içten 36.50 x 36.50 m. ölçüsündeydi. Bu çalışmalarda yapının ana yönlerine göre konumlandığı, güney-kuzey ekseninde olduğu ve 2.50 m. genişliğindeki ana kapısının güney duvarının ortasında yer aldığı anlaşıldı. 2017 yılında tarafımızca gerçekleştirilen çalışmalar¹² neticesinde ise yapının içinde ve kuzey duvarının ön bölümünde, güney kapısı ile aynı ekseninde, muhtemelen daha geç dönemden kalmış topraktan bir ateş altarı kalıntısı, üst

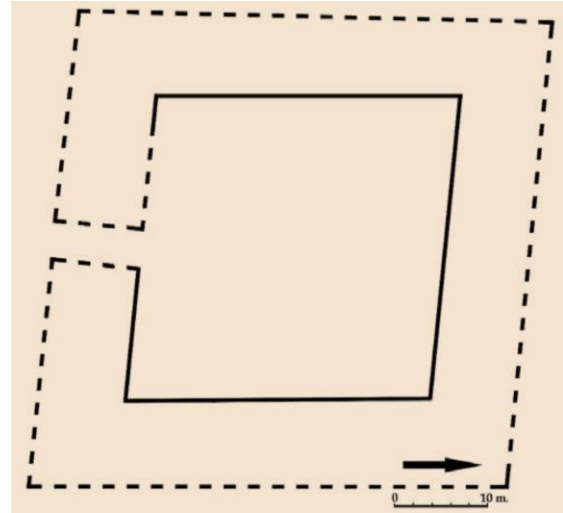


Fig. 5. Yerkurgan Merkez Tapınağı dış duvarları restitüsyon planı (Çizim: Abdisabur Raimkulov 2013)

⁹ Suleymanov 1987, 136; Suleymanov 2000, 111, fig. 50-52.

¹⁰ Suleymanov 1987, 136; Suleymanov 1989, 28; Suleymanov 2000, 111-112, fig.42.

¹¹ Çeşmeli – Raimkulov 2013; Çeşmeli v.d. 2016, 16-18.

¹² Çeşmeli v.d. 2019.

tabanda tespit edildi (Fig. 7). Üzerinde 10 cm. kalınlığında sert yanık tabakası bulunan altar kalıntısının 1 m. yüksekliğinde ve sonradan bozulmuş dikdörtgen planlı (2.50 x 3.50 m.) olduğu anlaşıldı. Bu dönemdeki çalışmalarda, orta eksenindeki altların yanından ve üst tabanın altından başlayarak güneye yani merkeze doğru uzanan, oradan da batıya doğru dönen daha erken döneme ait bir odanın (no. 1) kerpiçten doğu duvarının üst bölümü tespit edildi (Fig. 8). Bu odada tespit edilen pithos muhtemelen tapınağa ait malzemenin korunduğu saklama seramiklerinden biriydi ve merkezin kuzey bölümünde depo fonksiyonu gören odada (no. 1) yer alıyordu. Eski Pencikent¹³ yerleşimi örneğinde görüldüğü gibi Yerkurgan yerleşiminde de Zerdüşçülük ile bağlantılı yan yana iki tapınak, şehrin merkezinde dinsel bir kompleks meydana getiriyordu.

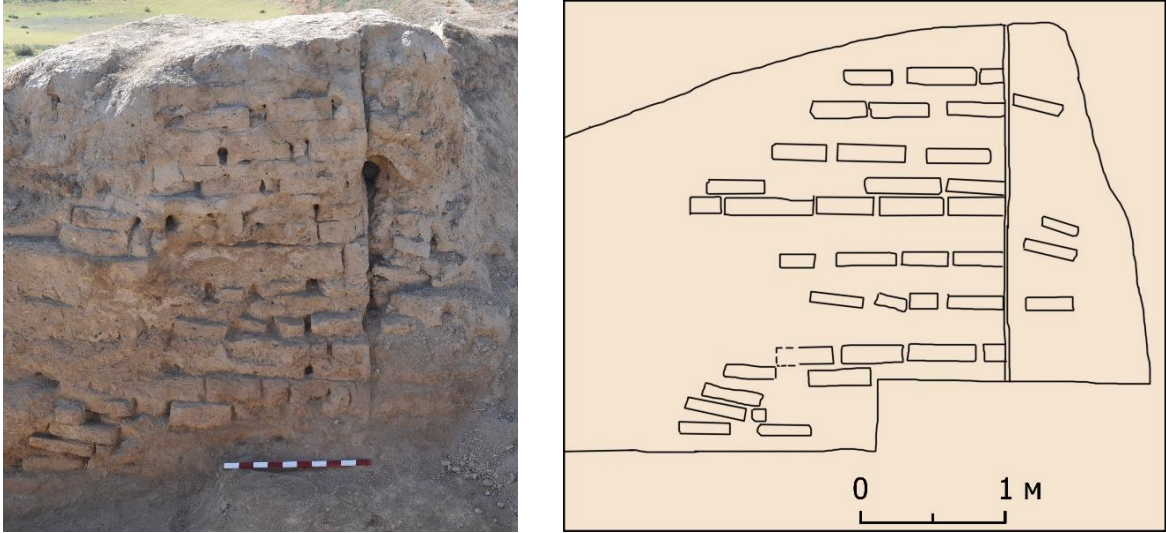


Fig. 6. Yerkurgan Merkez Tapınağı doğu duvarı görünüşü ve kesiti (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2013, Çizim: Abdısabur Raimkulov 2013)



Fig. 7. Yerkurgan Merkez Tapınağı kuzey bölümü ortasında üst tabanda bulunan ateş altarı (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2017)

¹³ Shkoda 1996, 195, fig. 8.



Fig. 8. Yerkurgan Merkez Tapınağı orta bölüm 1 no.lu odaya ait alt tabana oturan duvar ve pithos (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2017)

Yerkurgan Merkez Tapınağı 2018 Yılı Arkeolojik Kazı Çalışması

Yerkurgan Şehir Harabesi'nde tarafımızca 2013 yılında başlanılan ve 2017 ile 2018 yıllarında devam edilen kazı çalışmaları, şehrin ortasında yer alan ve dıştan yaklaşık 50 x 50 m. ölçüsünde kerpiçten kare planlı büyük bir tapınakta sürdürüldü. Önceki yıllarda yapının dış duvarlarında ve içte kuzey bölümünde yoğunlaşılacak kazı çalışmalarına, 2018 yılında ağırlıklı olarak yapı merkezinin kuzey bölümündeki 5x10 m.'lik alanda devam edildi (Fig. 9). 2017 yılında merkezin kuzey bölümünde tespit edilen ve içinde pithos bulunan odanın (no. 1) bitişiğinde ve doğusundaki 2018 yılı kazı alanında (2 no.lu oda) önemli mimari kalıntılar ile çeşitli buluntular tespit edildi (Fig. 10-11).

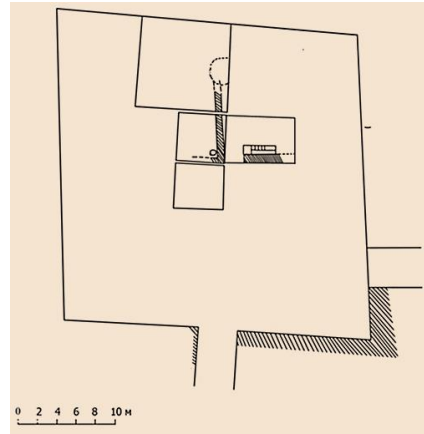
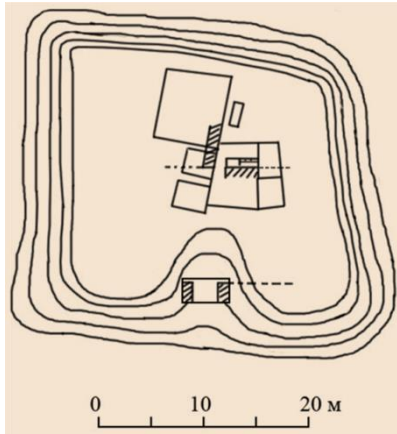


Fig. 9. Yerkurgan Merkez Tapınağı kazı alanı planları (Çizimler: Abdisabur Raimkulov 2018)



Fig. 10. Yerkurgan Merkez Tapınağı orta bölüm 1 no.lu oda (önde) ve doğusundaki 2018 yılı kazı alanı (2 no.lu oda, arkada) (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)



Fig. 11. Yerkurgan Merkez Tapınağı orta bölüm 2 no.lu oda (2018 yılı kazı alanı) (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)

2018 yılında kazı çalışması yapılan alanda (2 no.lu oda), -1.50 m. ve -3 m. seviyelerinde sıkıştırılmış topraktan ve kilden iki taban tespit edildi. Bu tabanlar bize yapının farklı dönemlerde yenilenecek kullanıldığını gösterir. 2018 yılında merkezin kuzey bölümünde tespit edilen sıkıştırılmış topraktan üst tabanın yapının kuzey bölümünde de var olduğu 2017 yılı çalışmalarında tespit edildi. 2018 yılı çalışmalarını sırasında merkezin kuzey bölümünde üst tabanın altında, kilden alt tabana oturan

ve iki odayı (no. 1, 2) bölen ortak kerpiçten duvarın bir kısmı tamamıyla ortaya çıkarıldı (Fig. 12). Ortaya çıkarılan duvarın, kuzeye doğru devam ettiği görüldü. Üst tabanın altında ortaya çıkarılan bu duvarın üst bölümü, 2017 yılı çalışmasında tespit edilmiş ve bu duvarın kuzeyde üst tabanda bulunan ve muhtemelen daha geç döneme ait ateş altarına kadar uzandığı anlaşıldı. Yapının daha geç dönemine ait sıkıştırılmış topraktan üst tabanın altında, kilden alt tabana oturan duvarın, yapının daha erken dönemine ait olduğuna işaret eder.



Fig. 12. Yerkurgan Merkez Tapınağı 2 no.lu oda alt tabanına oturan batı duvarı
(Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)

Güneyden kuzeye uzanan bu duvarın 2018 yılında, merkezin kuzey bölümünde tamamıyla ortaya çıkartılmış olan kısmı, 4 m. uzunluğunda, 80 cm. kalınlığında ve 1.30 yüksekliğindedir. Duvarın iki tarafında, ona paralel ve bitişik kerpiçten seki uzanır. Bu kerpiç sekiler, duvarın üst seviyesinden 90 cm. aşağıda başlamakla beraber, oturduğu alt tabandan 40 cm. yüksekliğinde ve duvardan 20 cm. genişliğinde çıkıntı yapmaktadır. Duvarlarda seki bulunması, Orta Asya mimarisinde gelenekseldir. Bu duvarın güney başlangıcının doğusundaki 1.30 m.lik boşluktan sonra yine 80 cm. kalınlığında, 1.30 m. yüksekliğinde ve 3 m. uzunluğunda batıdan doğuya uzanan kerpiçten duvar, alt tabana oturmakta olup 2018 yılı çalışmalarında tespit edildi (Fig. 13). Bu duvar, doğuya doğru henüz kazılmamış alanda devam eder. İki duvar arasındaki 1.30 m.lik boşluk, odaya (no. 2) açılan bir kapıya işaret eder (Fig. 14). Bu kapıdan girildiğinde, alt tabandan 40 cm. yüksekliğindeki kerpiç bir basamaktan inilerek odaya geçilir. 2018 yılındaki çalışmalarda tespit edilen iki duvar ve bir kapı boşluğu, yapı merkezinin kuzey bölümünde tapınağın erken dönemine ait bir oda (no. 2) daha olduğunu gösterir. Güney-kuzey ekseninde uzanan 4 m. uzunluğundaki duvar, odanın (no. 2) batı duvarı, batı-doğu ekseninde uzanan 3 m. uzunluğundaki duvar ise odanın güney duvarıdır. Bu odanın (no. 2) bitişiğinde ve batısında ise içinde pithos olan ve muhtemelen depo olarak kullanılan diğer oda (no. 1) bulunur. Alt taban seviyesine oturan bu iki oda, merkezin kuzeyinde sıralanmış olup tapınağın erken dönemine aittir.



Fig. 13. Yerkurgan Merkez Tapınağı 2 no.lu oda alt tabanına oturan güney duvarı ve önündeki merdiven kalıntısı (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)



Fig. 14. Yerkurgan Merkez Tapınağı 2 no.lu oda kapı boşluğu (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)

2018 yılı çalışmaları sırasında tespit edilen 2 no.lu odaya ait güney duvarının kuzeye bakan tarafında, duvara paralel uzanan *in situ* durumda kerpiçten basamaklı mimari bir eleman açığa çıkarıldı. Bu basamaklı mimari öge, dört basamaklı bir merdiven olup üstte 90 x 90 cm. ölçüsünde kare planlı ve üzeri düz ufak bir podyum ile

sonlanmaktadır (Fig. 15). Altındaki kil tabana oturan bu dört basamaklı merdiven ve podyum, doğudan batıya uzanmakta ve kapı kenarı hizasında sonlanmaktadır. Odanın güney duvarına paralel uzanan merdiven, duvardan 50 cm. uzaklıktadır. Merdiven ve podyum 2.50 m. uzunluğunda olup en yüksek yeri tabandan 60 cm. yükseklikindedir. Her merdiven basamağı 30 x 40 cm.'dir. Basamak aralıkları ise 10 cm. yüksekliğindedir. Kerpiçten yapılmış olan merdivenin üzeri kil ile örtülüdür. Merdivenin oturduğu alt tabanda çok sayıda hayvan kemiği kalıntısı da tespit edilmiştir (Fig. 16). Merdiven kalıntısı, alt taban ve iki duvar, yapının erken dönemine işaret etmektedir. Yerkurgan Merkez Tapınağı'nda ortaya çıkarılan merdivene benzer merdiven örneği, kuzey Sogdiana'da eski Pencikent yerleşiminde, temenos duvarları içindeki günümüzde harabe durumundaki Zerdüşçülük ile ilgili yan yana birbirlerine benzer iki tapınaktan I. Tapınağın (MS 5. yüzyıl) 2. evresinde güneydoğusuna eklenen *ateşkede* mekânına bitişik konumda görülür. Pencikent I. Tapınağın güneydoğusunda bulunan merdiven vasıtasıyla platform üzerinde içinde bir zamanlar heykellerin yer aldığı ana tapınak yapısına ulaşılır. Muhtemelen *ateşkede* mekânında sürekli yanan kutsal ateşten, ana tapınak yapısına ateş taşınırdı ve heykellerin önünde yakılırdı¹⁴. Günümüzde harabe durumunda olan önleri avlulu ve dıştan dörtgen planlı iki Pencikent Tapınağı, doğudan bir rampayla çıkılan platform üzerinde sırasıyla, doğuya açılan portik (eyvan) bölümünden sonra gelen ve batı duvarındaki nişlerinde günümüzde yerinde olmayan heykellerin yer aldığı dört sütunlu merkezi ana mekân ve bu ana mekândan bir kapıyla geçilen arkadaki bir odadan meydana gelirdi. Bu bahsettiğimiz tapınakların iç mekânlarının etrafı üç yönden koridorlar ile çevriliydi.



Fig. 15. Yerkurgan Merkez Tapınağı 2 no.lu oda güney duvarı önünde alt tabana oturan merdiven kalıntısı (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)



Fig. 16. Yerkurgan Merkez Tapınağı 2 no.lu oda alt taban hayvan kemiği buluntuları (Fotoğraf: İbrahim Çeşmeli 2018)

2018 yılı Yerkurgan Merkez Tapınağı kazı çalışmalarında, çok sayıda değişik tekniklerde ve tiplerde, günlük ve ritüel seramikleri ile hayvan kemikleri ve az sayıda taş alet ile tuğla ortaya çıkarıldı (Fig. 17-22). Çarkta ve elde şekillendirilmiş seramikler, kırmızı ve siyah renkli hamurludur. Bazı seramikler beyaz, kırmızı ve siyah astarlıdır. İyi ve kötü pişmiş seramikler, açık veya kapalı formlara sahiptir. Motif olarak zigzag, su dalgası, daire ve parmak baskı kullanılmıştır. Bu motiflerin bulunduğu seramikler dışında, üzerinde yılan figürleri bulunan ritüelde kullanılan seramik parçası (Fig. 20) son derece önemlidir. Merdiven kalıntısının ve yoğun hayvan kemiklerinin bulunduğu odanın (no. 2) alt taban seviyesi üzerinde tespit edilmiş olan ritüel seramik parçası üzerindeki çıkıntılı motifler arasında, vücutları kıvrımlı üç adet yılan aşağıya doğru uzanmakta, başları da birbirlerine bakmaktadır.

¹⁴ Shkoda 1996, 195-196, 199, fig.1-2; Shkoda 1998, 22, 27-29; Şkoda 2009, 152-153, 172, fig. 17, 23.

Zerdüştcülük kutsal kitabı *Avesta*'ya göre¹⁵, genellikle kötülüğü temsil eden *Azi* olarak bilinen yılan, *Ahriman*'nın (*Angra Mainyu*) yani karanlığın/kötülüğün bir hayvanı idi. Daha sonra bu konuya detaylı bir şekilde değinilecektir.

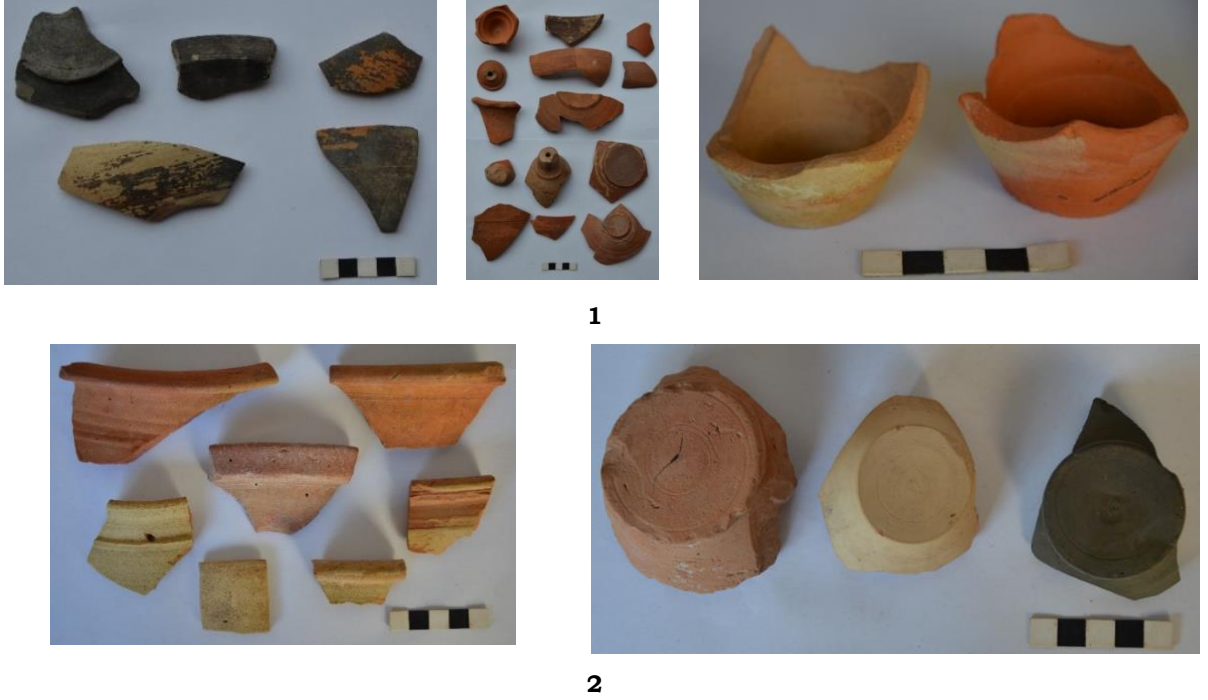


Fig. 17. Yerikurgan Merkez Tapınağı alt taban (1) ve üst taban (2) seramikleri
(Fotoğraflar: İbrahim Çeşmeli 2018)



¹⁵ Darmesteter 1880, Vendidad Fargard 1.3.



Fig. 19. Yerkurgan Merkez Tapınağı 2 no.lu oda alt taban üç yılan figürlü seramik
(Fotoğraflar: İbrahim Çeşmeli 2018)



Fig. 20. Yerkurgan Merkez Tapınağı alt taban taş aletler ve tuğlalar
(Fotoğraflar: İbrahim Çeşmeli 2018)

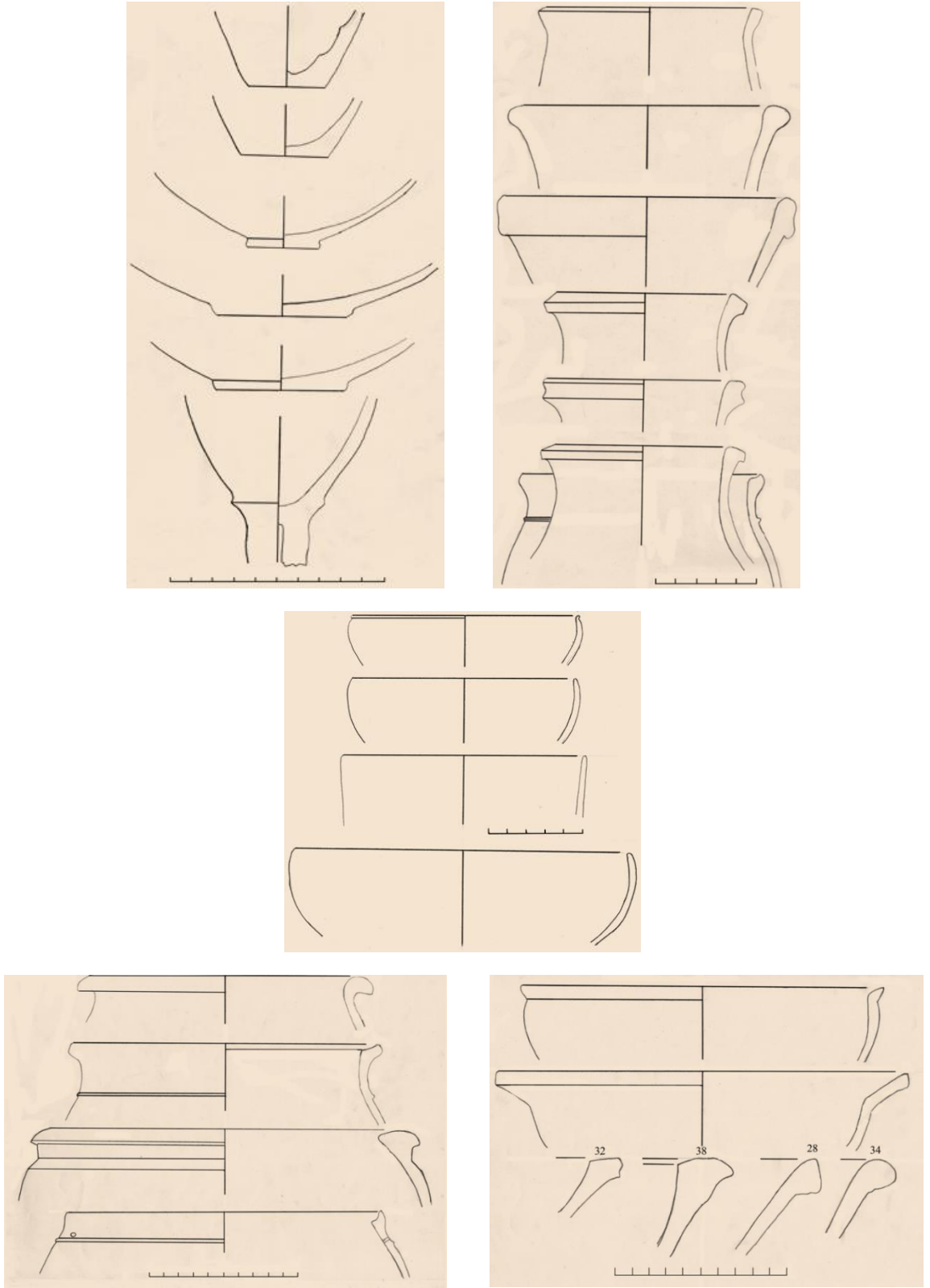


Fig. 21. Yerikurgan Merkez Tapınağı üst taban seramikleri
(Çizimler: Abdisabur Raimkulov 2018)

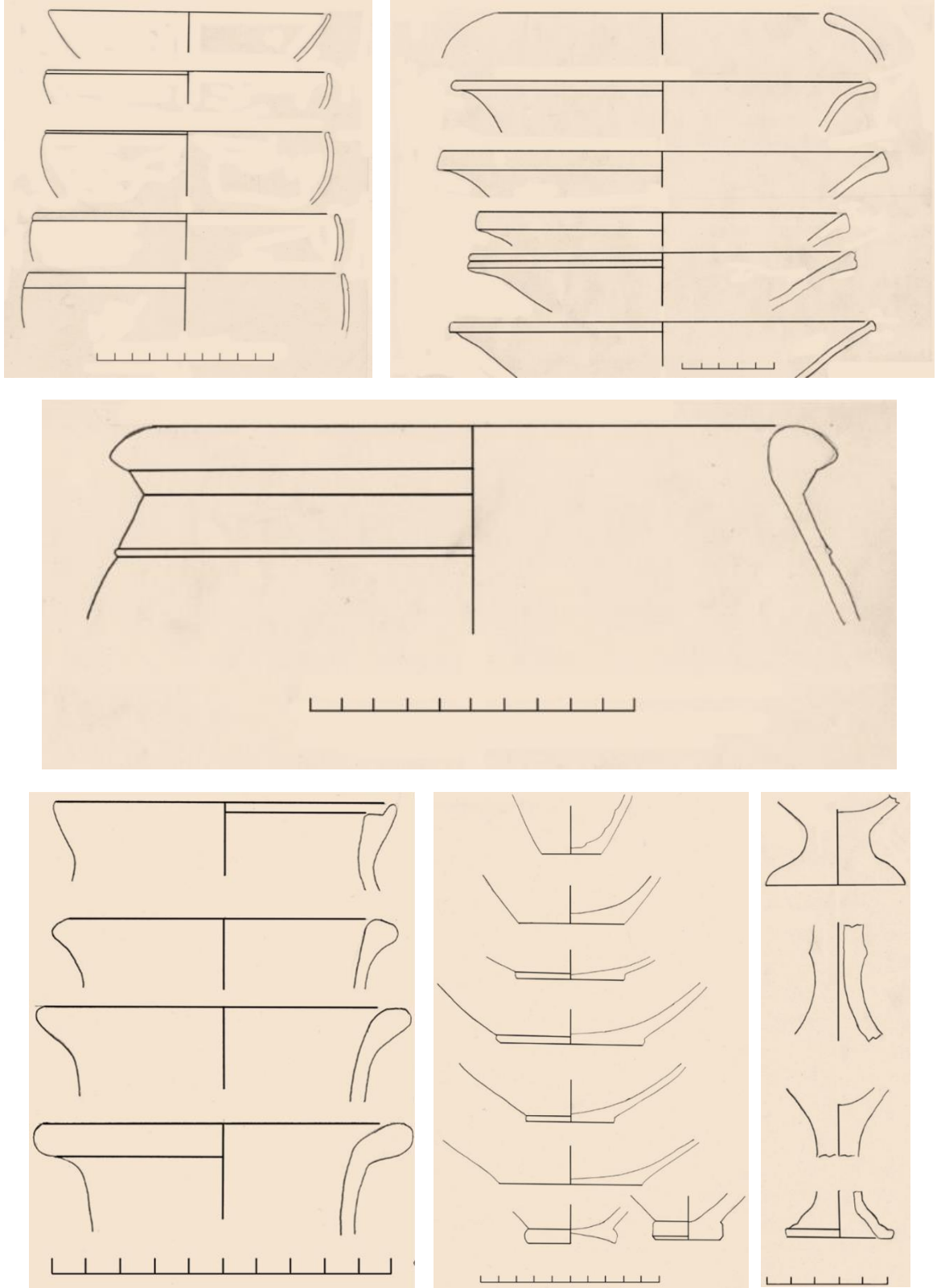


Fig. 22. Yerikurgan Merkez Tapınağı alt taban seramikleri
(Çizimler: Abdisabur Raimkulov 2018)

Yapının bulunduğu alanda tespit edilmiş olan seramiklerden¹⁶, Merkez Tapınağı'nın yanındaki Doğu Tapınağı¹⁷ gibi muhtemelen MS 3-4 yüzyılda yapıldığı ve 7. yüzyıla kadar kullanıldığı anlaşılmaktadır. 2018 yılında kazı alanında tespit edilen objeler, önceki yıllarda olduğu gibi Karşı Tarih Müzesi'ne teslim edildi.

Yerkurgan arkeolojik kazı çalışması 2018 yılı konservasyon çalışmaları; arkeolojik kazı alanında eserlerin ani relatif nem %RH ve ısı farklılığı dolayısıyla meydana gelebilecek kimyasal ve kimyasal bozulmaların tetiklediği fiziksel bozulmalara maruz kalmadan, geçici kazı laboratuvarına taşınması ve acil koruma prosedürünün müze yetkililerine teslimine dek geçen süreçte tamamlanması esasına dayanmaktadır. Acil koruma olarak adlandırılan koruma çalışması, arkeolojik eserlerin kazı alanından müze yetkililerine teslimine kadar geçen süreçte koruma altına alınması ve profil veren eserlerin tamamlanarak belgelenmesi sürecini kapsamaktadır. Kapsamlı koruma çalışmaları uzun süren zaman dilimlerinde gerçekleştirilebilir ve kalıcı bir laboratuvarında arkeolojik eser konservatörleri tarafından gerçekleştirilmesi gerekli olan proseslerdir. Yerkurgan arkeolojik kazısından elde edilen tüm arkeolojik buluntuların, kapsamlı olarak konservasyon çalışmalarının sağlanması, bölgede bu işleyişi gerçekleştirebilecek kalıcı arkeolojik eser konservasyonu laboratuvarlarının kurulması, sürekli olarak laboratuvarında görev alacak personelin istihdamı ve eğitilmesi ile mümkün olabilir. Önümüzdeki yıllarda Yerkurgan arkeolojik kazısından çıkan tüm arkeolojik eserlerin korunabilmesi için, kalıcı konservasyon laboratuvarının kurulması, laboratuvarında çalışacak gerekli olan yerel personelin istihdamı ve eğitimi ayrıca saha koruma ve alan yönetimi birincil çalışmaları için proje finansman ve yerel yönetimler ile işbirliği çalışmalarına odaklanılacaktır.

2018 Yılı Yerkurgan Merkez Tapınağı Arkeoloji Kazı Projesi Konservasyon Çalışmaları

2018 yılı, Yerkurgan arkeolojik kazı çalışmasında kazı alanında elde edilen arkeolojik eser grupları, çoğunluk sırasına göre; seramik, kemik, taş, tuğla ve kerpiç (*in situ* olmayan) eser gruplarıdır. Tüm eser gruplarının kazı alanında çıkış esnasında takibi kazı konservatörü tarafından yapılarak, eserler genel olarak gruplandırılmış ve geçici acil kazı koruma laboratuvarına zarar görmeden taşınmaları sağlanmıştır. Zarar görmeden taşıma ayrıca eserlerin toprak altından çıkarılma esnasında; ani ısı ve nem kaybı nedeniyle oluşabilecek bozulmalarını önlemeye yönelik olan adımları da kapsamaktadır.

2018 yılı Yerkurgan arkeolojik kazı alanı merkez açmasından; ağırlıklı olarak çıkarılan eser grubu, seramik objelerdir. Seramik grupları yapım tekniklerine göre kabaca şu şekilde sınıflandırılabilir. I. (Üst) Taban Seviyesine Kadar, I. Grup: Kırmızı hamurlu, beyaz astarlı, çark işi ve iyi pişmiş seramik eser grubudur. II. Grup: Kırmızı hamurlu, astarsız, çark işi ve iyi pişmiş seramik eser grubudur. III. Grup: Kırmızı hamurlu, kırmızı astarlı, çark işi ve iyi pişmiş eser grubudur. IV. Grup: Kırmızı hamurlu, beyaz astarlı, el yapımı ve iyi pişmiş eser grubudur. Bu grupta bazı eserlerin üzerindeki parmak baskılar dönemin primitif süsleme tekniğine ışık tutması bakımından önemlidir. V. Grup: Kırmızı hamurlu, siyah astarlı, çark işi ve iyi pişmiş eser grubudur. VI. Grup: Siyah hamurlu, siyah astarlı, çark işi ve iyi pişmiş eser grubudur. Nadir olarak da I. taban üstü, işlenmemiş hayvan kemiklerinden oluşan buluntular da ele geçirilmiştir.

Merkez Açma II. (Alt) Taban (Taban I-II ara seviye): Burada tespit edilen eserler arasında bir adet granit işlenmiş (üzeri kullanıma bağlı düzleşmiş) taş parça

¹⁶ Suleymanov 2000, 26, 111-112.

¹⁷ Suleymanov 1989, 25.

(ihtimalle öğütme taşı); taş aletler; bir araya gelmeyen, iyi pişmiş kırmızı hamurlu tuğla parçaları; yoğun hayvan kemikleri; hayvan kemiği parçaları bir araya gelen hayvan iskeletlerinin parçaları değildir. Farklı hayvanların kemiklerinin bir araya yığılması ile oluşmuştur. Özellikle kemik buluntular üzerinde ayrıntılı çalışma yapılarak cins ve yaş tayini yapılması arkeolojik ve istatistik veri elde edilmesi bakımından önemlidir. Kısıtlı çalışma süresi dolayısıyla kemik buluntularda yaş ve cins tayini ayrıntılı olarak yapılamamış ve ileriki yıllarda yapılacak çalışmalara bırakılmıştır. II. (alt) taban seviyesine kadar olan seramik grupları yapım teknolojisi bakımından oldukça dikkat çekicidir. I. (üst) taban seviyesindeki benzeri seramik gruplarının II. (alt) tabanda görülmesine karşın, alt taban seviyesinde kaba seramikler azalarak yerini daha çok çark işi, iyi pişmiş astarlı ve ince cidarlı seramiklere bırakmıştır. Bu seviyeden gelen el yapımı seramikler içerisinde, üzeri yılan figürlü el yapımı kaba hamurlu seramik oldukça dikkat çekicidir.

2018 yılında kazı alanında bulunan kerpiç duvar ve merdiven gibi pişmemiş toprak gruplar *in situ* olarak bırakılmış ve kazı toprağı ile örtülerek atmosferik koşullardan etkilenmesi kısmi olarak önlenmiştir. Kerpiç koruma uzun yıllar alan ve maliyetli bir iş olup tüm tapınağın korunmaya alınması 2018 mali olanaklarıyla maalesef mümkün olamamıştır. Kerpiç koruma, ileriki yıllarda yapılacak çalışmalara bırakılmıştır. Yerkurgan geçici kazı laboratuvarında kazıdan gelen eserler gruplandırılarak alt gruplara ayrılmıştır (örneğin seramik eserlerde yapım tekniği birinci genel gruplandırma ile ikinci gruplandırma; Ağız, gövde, boyun, dip gibi). Ardından eserler tuzdan arındırma işlemine tabi tutuldu ve kısıtlı sürede tuz seviyeleri minimuma indirilmeye çalışıldı. Tuz ölçümleri kondakto metre ile μS olarak, (CTS, CONDUCTIVITY METER MOD. DIST 5) günde üç kez ölçülerek gerçekleştirildi. 48 saatte bir eserlerin suları değiştirilerek mümkün olan minimum seviyeye tuz oranı indirildi ve kaydedildi. 80-60 μS arası değer vererek tuzdan arındırma prosesini tamamlayan seramik eserlerden yüzeyde CaCO_3 (kalsiyum karbonat) tabakası bulunanların temizliği, mekânîk olarak (bisturi 3-15) gerçekleştirildi. Kontrollü kurutmaya alınan eserlerin bir araya gelen parçaları %50 Paraloid B 72 (aseton içerisinde) ile bir araya getirilerek, belgeleme çalışması bitirilen eserler tekrar kontrol edilerek taşıma sırasında zarar görmeyecek şekilde paketlenildi ve Karşı Tarih Müzesi yetkililerine teslim edildi.

Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Ateş Tapınağı Mimarisi

Yerkurgan Şehir Harabesi ortasında, günümüzde tepelik görünümündeki yapı kalıntısında ve çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde; genel mimari plan ve konstrüksiyon, çeşitli mimari elemanlar ve objeler, altar, altar kaidesi, doğusundaki tapınak, şehir dışındaki dahma (sessizlik kulesi) ile mezar yapıları açısından değerlendirildiğinde merkezi yapının Zerdüşçülük ile bağlantılı bir tapınak olduğunu gösterir. Arkeolojik verilerden anlaşıldığı üzere Yerkurgan Merkez Tapınağı, yanındaki daha küçük olan Doğu Tapınağı¹⁸ ile birlikte şehrin ortasında, Zerdüşçülük ile bağlantılı dinsel bir kompleks meydana getirdiği anlaşılır. Yerkurgan Şehri'nde muhtemelen Geç Antik Çağ'da (MS 3-4. yüzyıl) iki tapınaktan meydana gelmiş dinsel kompleks, yine Zerdüşçülük ile bağlantılı iki tapınaktan meydana gelmiş Pencikent'teki¹⁹ Erken Orta Çağ dinsel kompleksini (MS 5. yüzyıl) (Fig. 23) hatırlatır.

¹⁸ Suleymanov 2000, 88-111, fig. 39-42.

¹⁹ Shkoda 1996, 195, fig. 8.

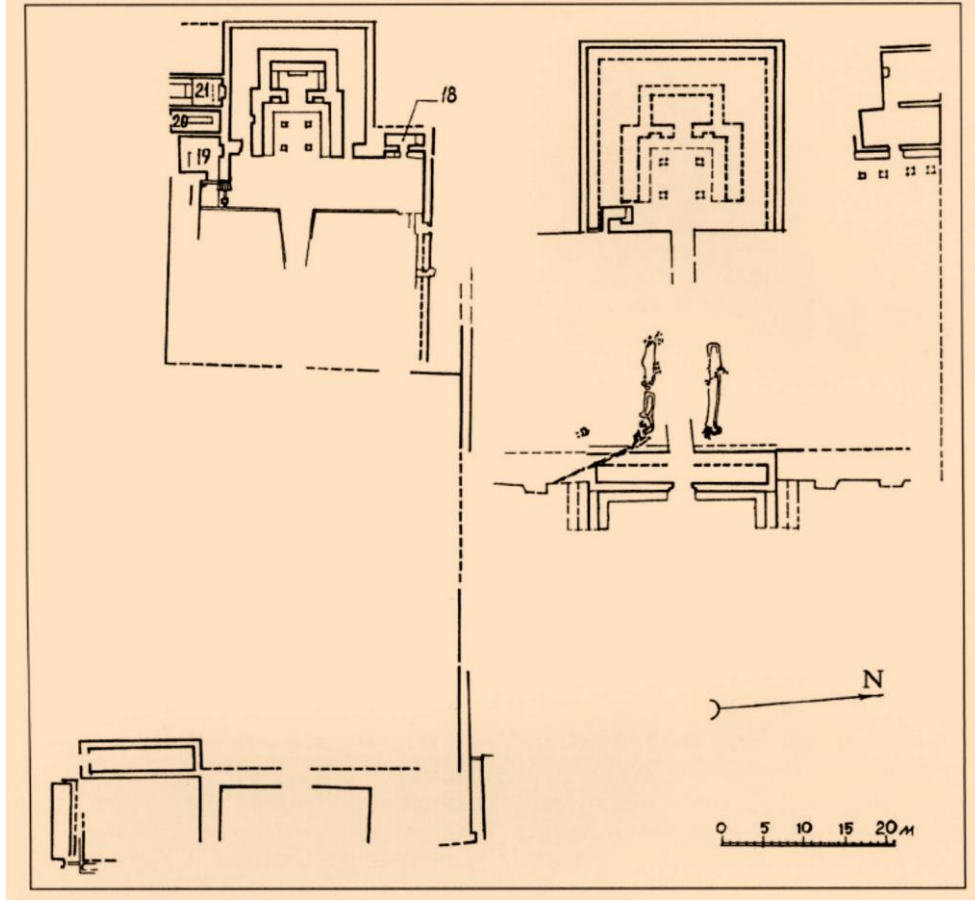


Fig. 23.
Pencikent I.-II.
Tapınaklar 2.
evre planları
(Shkoda 1996,
200, fig. 8)

Yerkurgan Şehir Harabesi'nin ortasında kerpiçten inşa edilmiş büyük Merkez Tapınağı, dört ana yöne göre konumlanmış olup dıştan kale gibi güçlü kalın ve yüksek duvarlarla tahkim edilmiş kare planlıydı. Yerkurgan Merkez Tapınağı, Orta Asya mimarisinde geleneksel olarak görüldüğü gibi bir platform üzerinde yükseliyordu. Tapınağın giriş açıklığı dışında, dışa tamamiyle kapalı ve dıştan kare planlı olması açısından, içten merkezi mekânlı (naos) ve çevre koridorlu Mansur Tepe Kuzey Tapınağı (Parthia, MÖ 2. yüzyıl²⁰) (Fig. 24), Kızlar Tepe Tapınağı (Fergana, MS ilk yüzyıllar²¹) (Fig. 25), Kurgan Tepe Tapınağı (Sogdiana, MS 3-4. yüzyıl²²) ve Ak Tepe Tapınağı (Usturuşana, MS 4-7. yüzyıl²³) (Fig. 26) gibi günümüze kalıntıları ulaşmış bazı Zerdüşçülük ile bağlantılı Orta Asya ateş tapınaklarının dış mimari özelliklerine benzerlik gösterir. Perslerin (MÖ 550-330) son zamanlarında ortaya çıkan ateş tapınağı tabiri Avesta'da ve eski Farsçada bulunmuyordu. İçinde ebedi kutsal ateşin sürekli yandığı ateş tapınağına²⁴; Partlar, Orta Farsça/ Pehlevice *Ataroşan* (yanan ateşin yeri) demiş olup Orta Farsça/Pehlevice Zerdüşçülük Pehlevi metinlerinde ise *ateşkede* (ateş evi) denilmiştir. Genel olarak bir platform üzerinde yükselen kerpiçten kare planlı bu tapınaklarda, ebedi kutsal ateşin sürekli yandığı sabit kerpiç altınlar, kare planlı merkezi mekânın (naos) ortasında bulunurdu.

²⁰ Koşelenko v.d. 2000, 88-89, 109, 111, fig. 3; Hmelnskiy 2000, 258, fig. 278.

²¹ Anarbaev – Maksudov 2007, 44-53, 135-141, fig. 9-12, 70; Gritsina 2011, 89-90.

²² Pugaçenkova 1987, 47-55; Pugaçenkova 1989, 92-95, fig. 38-39; Pugachenkova 1996, 19.

²³ Pulatov 1977, 77-79; Hmelnskiy 2000, 256-257, fig. 276; Yakupov – Mukimov 2011, 53-55.

²⁴ Boyce 1989, 9.

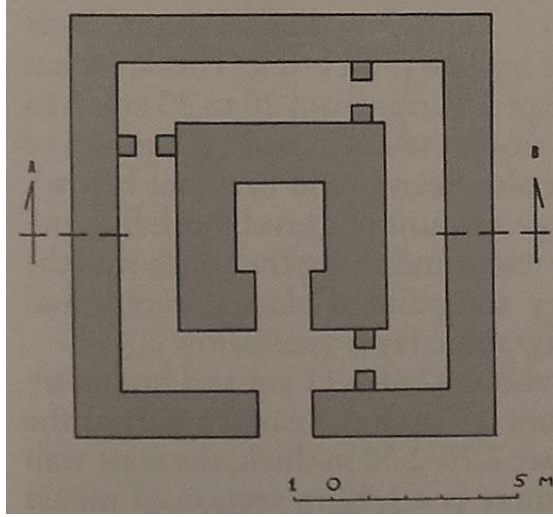


Fig. 24. Mansur Tepe Kuzey Tapınağı planı.
Dıştan kare planlı tapınak, içten çevre koridorlu merkezi mekânlıdır (naos)
(Koşelenko v.d. 2000, 89, fig. 3)

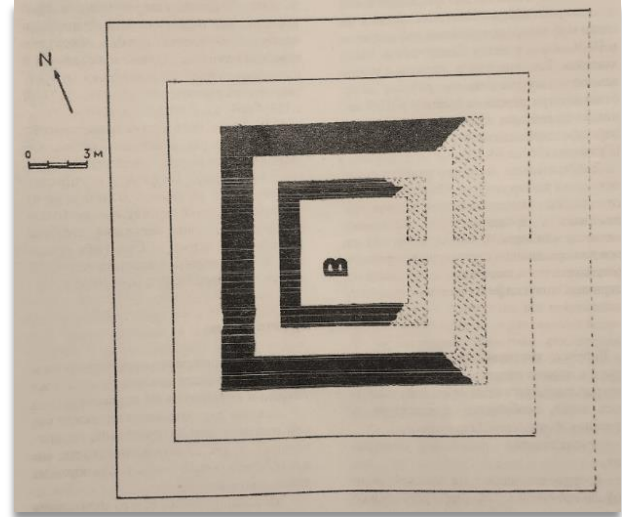


Fig. 25. Kızlar Tepe Tapınağı planı. Dıştan kare planlı tapınağın içte çevre koridorlu merkezi mekânında (naos) ateş altarı bulunmaktadır
(Anarbaev –Maksudov 2007, 136, fig. 70)

Margilan Şehri'nde bulunan Kızlar Tepe Tapınağı'nda, dikdörtgen ve ortaları oyuk birbirlerine bitişik iki altar, merkezi mekânın tam ortasında değildir. Semerkand yakınlarında, Kurgan Tepe Şehri'nin dışında bulunan tapınağın yükseltilmiş merkezi mekânın ortasındaki altar, birinci evrede kare iken, ikinci evrede içi oyuk dairesele dönüştürülmüş olup merkezi mekân etrafındaki koridorlardan birinde kutsal küller depolanıyordu. Nau (Navkat) yakınlarındaki Ak Tepe Tapınağı'nın duvarlarında yanık izi bulunan merkezi mekânın ortasındaki dikdörtgen altarda, kutsal ateşin yandığına dair yanık izleri tespit edilmiştir. Nisa yakınlarında, birbirinden ayrı çeşitli yapılardan oluşmuş duvarlar ile çevrili komplekste, merkezi mekânı çevre koridorlara göre daha yüksek olan Mansur Tepe Kuzey Tapınağı'nda ateş altarı tespit edilmemiş olup mimari planı açısından genellikle ateş tapınağı olarak kabul edilir. Orta Asya'da milattan sonraki ilk yüzyıldan itibaren Kuşanlılar devrinde (MS 1-3. yüzyıl) yayılmaya başlayan Budizm ile birlikte, Geç Antik Çağ ve Erken Orta Çağ'da yapılan Budist tapınakları içinde de dıştan dörtgen planlı ve giriş açıklığı hariç dışa kapalı, içte ise *Buda* heykeli veya adak stupası barındıran merkezi mekânlı (naos) ve çevre koridorlu örnekler bulunmaktaydı.²⁵ Baktriana'da bir Hellenistik yerleşme olan Ay Hanım'da, geleneksel merkezi planlı ateş tapınaklarından farklı iç plana sahip olan ve muhtemelen *Zeus*'a adanmış ana tapınakta²⁶ (MÖ 300 civarı) olduğu gibi geleneksel Yunan tapınaklarından farklı mimari plan özelliklerine sahip Orta Asya Yunan tapınaklarında, giriş açıklığı dışında, dışa kapalı ve kare planlı erken örnekler görülmekteydi. Yerkurgan Merkez Tapınağı gibi Orta Asya'da dinsel yapıların kale gibi dörtgen planlı güçlü duvarlarla çevrili olması, MÖ ikinci binden²⁷ itibaren bölgede süregelen mimari bir geleneği (Fig. 27).

²⁵ Stavisky 1993/1994, 114-131; Hmel'nitskiy 2000, 226-234, fig. 242-243, 247-249; Çeşmeli 2010, 76-83.

²⁶ Bernard 1969, 327-337, fig.11.

²⁷ Sarianidi 1990, 159, fig.1; Sarianidi 1994, 391-394, fig. 3-4.

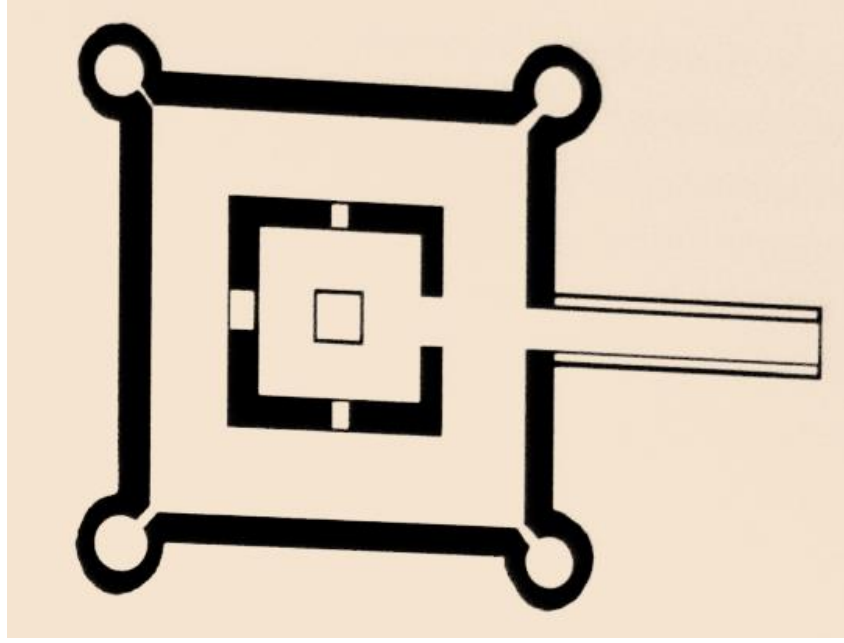


Fig. 26. Ak Tepe Tapınağı planı.
Köşelerden dairesel kuleler ile tahkim edilmiş kare planlı tapınağın içte çevre koridorlu merkezi mekânın (naos) ortasında kare ateş altarı bulunmaktadır (Yakupov – Mukimov 2011, 53)

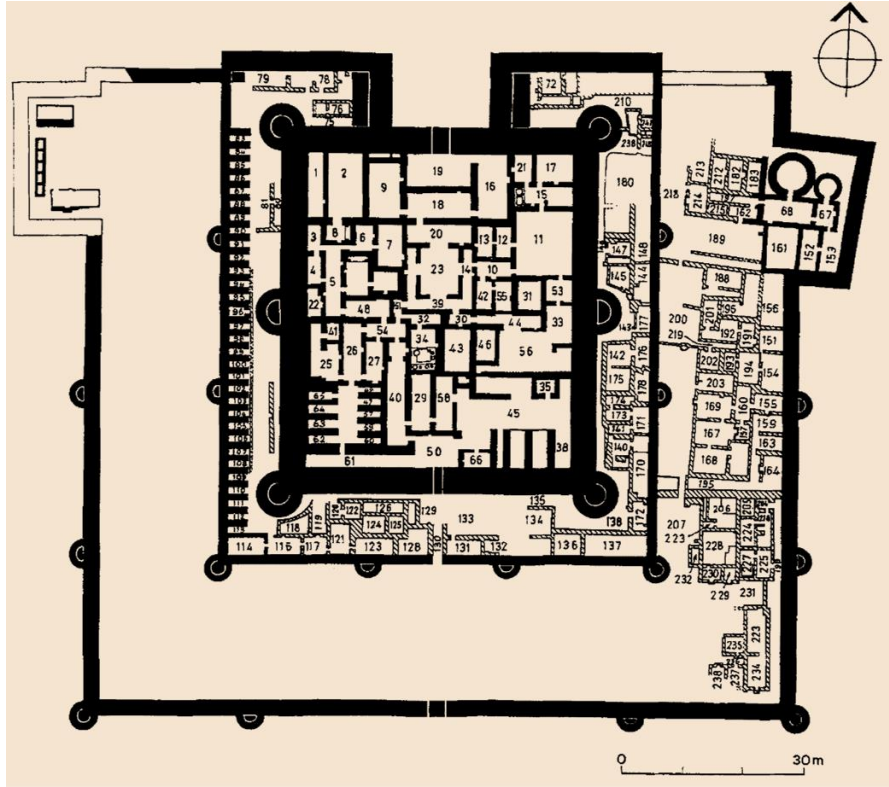


Fig. 27. Togolok 21 yerleşim ve tapınak planı.
Genel planda ortada kuleler ile tahkim edilmiş dıştan dörtgen planlı, içten merkezi avlulu (no. 23), çevre koridorlu ve mekânlı tapınak kompleksinin dışında kuzeydoğuda (sağ üst köşe) açık havada dairesel ateş altarı yer alırken yine tapınağın dışında kuzeybatıda (sol üst köşe) açık havada dikdörtgen planlı iki sunu platformu arasında birbirine bitişik, dörtgen planlı ve oda tipinde beş ateş altarı bulunur (Sarianidi 1994, 393, 395, fig. 4-5)

Yerkurgan Merkez Tapınağı girişi, yanındaki ilah ve ateş kültleri ile ilişkili Doğu Tapınağı (Sogdiana, MS 3-4. yüzyıl²⁸) ile Sangir Tepe²⁹ (Sogdiana, Ahamanişler devri), Mansur Tepe Kuzey (Parthia, MÖ 2. yüzyıl)³⁰ ve Peykent (Sogdiana, MS 3-4. yüzyıl)³¹ ateş tapınakları gibi güneyde yer alırdı. Günümüze kalıntıları ulaşmış bu kerpiçten tapınaklardan, platform üzerinde yükselen Yerkurgan Doğu Tapınağı, planı açısından geleneksel merkezi planlı Zerdüşçülük tapınaklarından daha farklı olup ortasında ana nişin yer aldığı kuzey duvarına paralel uzanan tuğladan iki ayaklı dikdörtgen planlı ana mekânın (naos) önünde, günümüze ulaşmış taştan kaidelerden anlaşıldığı üzere çok sütunlu giriş eyvanı (portik) bulunurdu. Ana mekânın güney girişi karşısındaki duvarın ortasındaki büyük ana nişte, mekânın içinde tespit edilmiş heykellerden anlaşıldığı üzere muhtemelen tapınağa adanmış ilah heykeli yükselirdi ve önündeki dikdörtgen podyum (altar kaidesi) üzerinde portatif altarda kutsal ateş yanardı. Bu niş duvarındaki duvar resmi kalıntısında, başında hale bulunan bir erkek başı görülmekte olup muhtemelen bu figür bir ilaha aittir. Tapınağın dışında ve güneydeki giriş eyvanının yanındaki, belki de önceden ebedi kutsal ateşin sürekli yandığı mekân kalıntısında, yoğun kutsal sayılan küllerden katmanlar tespit edilmiştir³². Belki de bir zamanlar bu mekândan (*ateşkede?*), ana mekânda bulunan ilah heykelinin önündeki portatif altarda yakılmak üzere kutsal ateş taşınırdı. Bulunmuş olan heykellerden tapınağın Mezopotamya kökenli ve Sogdiana'da çok saygı gösterilen tanrıça Nana³³ veya su ve Kaşkaderya Nehri ile bağlantılı bereket tanrıçasına³⁴ adandığı düşünülür. Farklı görüşler olsa da hangi ana ilaha adandığı netlik kazanmamakla birlikte bu tapınak, bir ilah ile birlikte muhtemelen ateş kültü ile de bağlantılıydı. Doğu Tapınağı gibi Sogdiana'da bulunan ve Kiş Şehri dışında platform üzerinde yer alan Sangir Tepe ateş tapınağı, önü eyvanlı girişli ve üç yönden koridorlar ile çevrili, ahşaptan dört sütunlu ve ateş altarlı (kil ve çakıl taşlarından meydana gelmiş) dikdörtgen merkezi bir mekândan meydana geliyordu. Yine Sogdiana'da Buhara yakınlarındaki Peykent Şehri kalesinde, bir platform üzerinde yükselen dıştan dikdörtgen planlı bir ateş tapınağı yer alırdı. Tapınağın iç düzeni, ortalarında birer tuğla kaplı dikdörtgen podyum (altar kaidesi) bulunan dikdörtgen planlı merkezi mekân ve çevre koridorlu birbirlerine bitişik ve bağlı iki kutsal mekândan meydana gelirdi. Arkeolojik buluntulara göre, podyumlar üzerine muhtemelen metalden portatif ateş altarı konuluyordu. Metal objeler ve bakır kaplar, kuzey koridorunda tespit edilmiştir. Podyumların ve zeminin üzeri alçı ile kaplıydı. Tapınağın dış avlusunda ise muhtemelen tapınaktan getirilen ateş ritüeli ile bağlantılı olabilecek küller ve kömürler ile tütsü kapları da bulunmuştur. Ayrıca tapınağın içinde ve dışında yoğun bir şekilde günlük kullanım seramiklerinin (kadeh, bardak, kazan, tava gibi) bulunması tapınakta, bayram veya ritüel ziyafetlerinin verildiğine işaret etmektedir. Belki de törenler çok sayıda kadeh bulunmuş doğu mekânında, sürekli yanan kutsal ateşin bulunduğu batı mekânından metal kap ile getirilen kutsal ateşin yandığı kaide üzerindeki metalden portatif altar önünde yapılırdı. Sogdlular bayramlarında ateş tapınaklarında toplanırlar ve ziyafetler verirlerdi³⁵.

²⁸ Suleymanov 2000, 88-111, fig. 39-42.

²⁹ Rapen – Hasanov 2013, 50-51, fig. 2.2.

³⁰ Koşelenko v.d. 2000, 88, 109, 111, fig.3.

³¹ Semenov 1998, 114-115, fig. 3; Hmel'nitskiy 2000, 260-261, fig. 280; Omel'chenko 2012, 80-81, fig. 7.1.

³² Pugachenkova 1996, 21, fig.22.

³³ Pugachenkova 1996, 22.

³⁴ Suleimanov 2006, 28.

³⁵ Albirüni 1879, 221-222.

Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Ateş Altarı

Yerkurgan Merkez Tapınağı'nın içinde tespit edilmiş farklı dönemlere ait iki taban seviyesindeki mimari kalıntılardan, yapının iki ana kuruluş dönemi geçirdiği anlaşılmaktadır. Üst taban seviyesinde, kuzey duvarı orta bölümünün biraz önünde ve güney kapısı ile aynı ekseninde, bozulmuş dikdörtgen planlı, üzerinde kalın kömürleşmiş yanık tabakası bulunan yerden yüksek topraktan set, muhtemelen bir ateş altarı idi. Orta Asya'da ateş altarlarının uygulanması³⁶, Margiana ve Baktriana bölgelerinde yerleşim alanlarına kurulmuş olan Bronz Çağı MÖ ikinci bin ateş kültü ile bağlantılı günümüze kalıntıları ulaşmış tapınak komplekslerindeki açık hava kült ve ritüel alanları olan avlularda (Margiana: Togolok 21³⁷) ve platform ile avluda (Baktriana: Car Kutan³⁸) (Fig. 27-28), kül ve yanık izi bulunan dairesel ve dörtgen, kerpiçten sabit ateş altarlarından anlaşıldığı üzere Zerdüştçülük öncesine gitmektedir. Bazı altarlara, tapınak (Car Kutan) içindeki açık hava platformu üzerinde, dört ayaklı, dört yöne açık ve üzeri örtülü *çar-tak* tipi kutsal mekân ortasında olabiliyordu. Bazen de açık hava sunu törenlerinin yapıldığı platformların yanında (Togolok 21 Tapınağı) ateş altarlara olabiliyordu. Bu ateş altarlarının yanı sıra, MÖ ikinci bin tapınak komplekslerinde, açık hava dikdörtgen platformların yanında görülen dairesel (Margiana: Gonur Tepe³⁹) ve eyvan (Baktriana: Car Kutan⁴⁰) tipindeki kutsal kül depoları ile dairesel portatif metal altarlara da (Gonur Tepe⁴¹), tapınakların ateş kültü ile bağlantılarını göstermektedir.

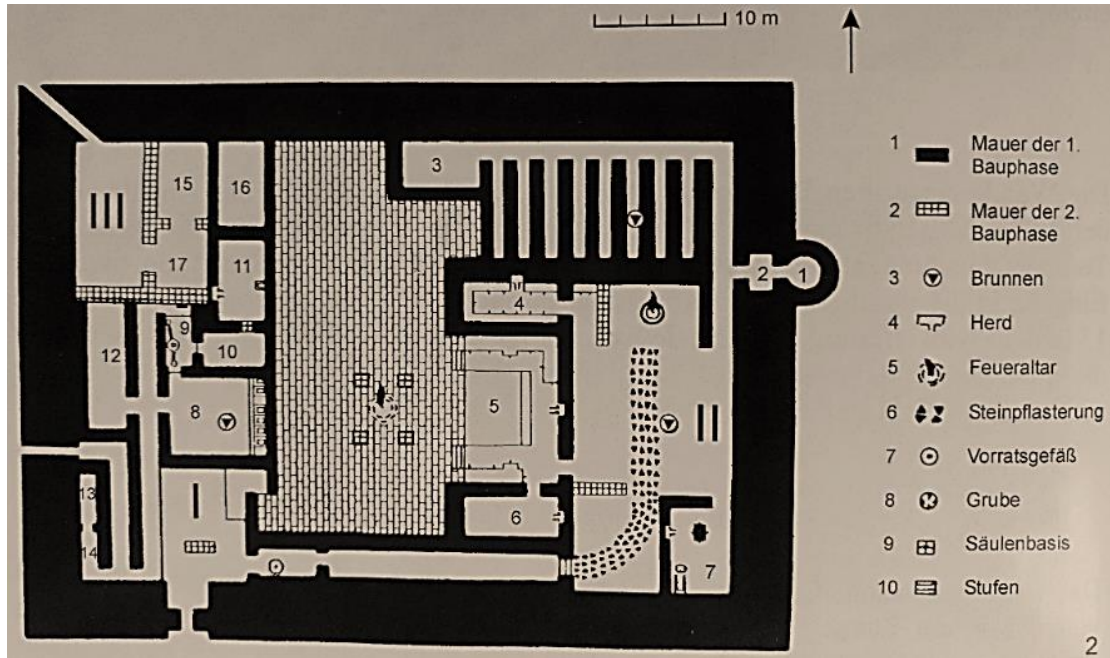


Fig. 28. Car Kutan Tapınağı planı. Dıştan dikdörtgen planlı tapınağın ortasındaki açık hava platformunda, merkezinde ateş altarı bulunan dört ayaklı *çar-tak* yapısı bulunur (Şirinov 2003, 36-37)

Car Kutan Tapınak Kompleksi'nin doğu duvarında, önünde dikdörtgen giriş mekânı bulunan ve dışarıya çıkıntı yapan dairesel izole mekânın güney duvarında yanık izi

³⁶ Boucharlat 2014, 10.

³⁷ Sarianidi 1990, 159-161, fig. 1-5; Sarianidi 1994, 391, 394, 396-397, fig. 4-5.

³⁸ Askarov – Shirinov 1994, 36-37, 44-45, 63-65, Abb. 23-24, 29.1, 30.2.

³⁹ Sarianidi 1994, 388, 390, fig.2.

⁴⁰ Askarov – Shirinov 1994, 17-18, fig. 5-6.

⁴¹ Sarianidi 1994, 390.

bulunan bir niş ile mekânın kuzeyindeki zeminde, kömür ve kemik izleri bulunan kül katmanını tespit edilmiştir⁴². Dairesel mekândaki nişte, muhtemelen kutsal ateş sürekli yanmaktaydı. Bahsettiğimiz tapınaklarda bulunan avlu ve platformlardaki açık hava altalarında yanan ateşler ise muhtemelen sürekli değildi ve sadece törenler sırasında yakılıyordu. Belki de açık havadaki altarlarda törenler sırasında geçici yakılan kutsal ateş, kapalı bir mekândaki sürekli yanan kutsal ateşten getiriliyordu. Tapınak komplekslerinin (Margiana: Gonur, Togolok 1, Togolok 21⁴³) ortalarındaki kült alanlarında, ritüel amaçlı çevre koridorlu avlu bulunmaktaydı ve bu avluların etrafında, yerleri ve duvarları beyaz alçı ile sıvalı kutsal oldukları anlaşılan mekânlar yer almaktaydı. Arkeolojik buluntulara göre bu beyaz mekânlar, Hint-İranlılarda son derece kutsal sayılan ve su kültüyle yakından ilişkili, *soma/haoma* denilen herşeyi iyi ettiğine ve ölümsüzlük verdiği inanan narkotik bitkilerin (efedra, kenevir) depolanması ve törenler için içkinin hazırlanması ile ilgiliydi. Sonradan bu *soma/haoma*⁴⁴ kültü, *Vedalar* ve *Avesta* kutsal kitaplarında yer almış olup Hindu ve Zerdüşçülük inançlarında yaşamaya devam etmiştir. Yine MÖ ikinci binden bazı tapınakların (Togolok 1, Togolok 21)⁴⁵ bazı mekânlarında beyaz alçı ile sıvanmış -T- şeklinde kerpiçten ayaklar tespit edilmiş olup muhtemelen bunlar kült odaları idi. MÖ 1000 civarında oluşmaya başlamış olan Zerdüşçülük sonrasında İran ve Orta Asya'da ateş kültü devam etmiştir. Günümüze kalıntıları ulaşmış olan Batı İran'da Zerdüşçülük ile ilgisi olmayan ateş kültü ile bağlantılı Ahamanişler öncesi Media Bölgesi'nde Hamadan (Ekbatana) yakınlarında Nuş-i Can yerleşiminin ortasında bulunan kerpiçten haç planlı Merkez Tapınağı'nda⁴⁶ (MÖ 8-7. yüzyıl) (Fig. 29) ve Doğu İran'da Sistan Bölgesinde Ahamanişler devri Dahan-i Gulaman yerleşiminin doğusundaki kare planlı merkezi avlulu kerpiç tapınakta⁴⁷ (MÖ 6. yüzyıl sonu-5. yüzyıl başı) (Fig. 30) kül ile yanık izi bulunan, yerden yükseltilmiş kerpiçten ateş altarı yer almaktaydı. Nuş-i Can Tapınağı'nda önünde bir giriş mekânı bulunan ana mekânın (naos) solunda (batı) yer alan ve yaklaşmayı önlemek için etrafı kısa bir duvarla çevrili beyaz alçı ile sıvanmış altarın basamaklı yükselen gövdesinin üzeri kare ve ortasında ateş için küçük bir oyuk bulunmaktaydı. Bazı araştırmacılar⁴⁸ bu oyukun derin olmaması, yüzeysel olmasından dolayı sürekli yanan ateş için uygun olmadığını, bu altarda sadece törenler zamanında ateş yakıldığını düşünmektedir. Fakat kulevari izole bir mekânda iyi korunan bu altarda, muhtemelen sürekli ateş⁴⁹ yanmaktaydı. Bu tapınak Car Kutan Tapınak Kompleksinin doğusundaki muhtemelen içinde sürekli ateş yanan izole kutsal mekânı hatırlatmaktadır. Dahan-i Gulaman Tapınağı merkezi avlusunun ortasında, açık havada simetrik sıralanan muhtemelen törensel ateş için üç altar, yüksek dikdörtgen ve içi boşdur. Bu tapınakta, önceden bahsettiğimiz MÖ ikinci bin tapınaklarından Car Kutan Tapınak Kompleksinde de görüldüğü üzere, bulunmuş olan küllerin hayvan kemikleri ile karışık olmasından dolayı Zerdüşçülük dışında başka bir inanç ile bağlantılı olduğunu gösterir. Muhtemelen ateş kültü ile bağlantılı tapınakta, hayvan kurbanı törenleri yapıyordu. Çünkü Zerdüşçülük inancında ölü olan bir şeyin kutsal sayılan ateşe yaklaştırılması yasaktı. Aynı zamanda avlu etrafında çok sayıda fırının bulunması, tapınakta törensel ziyafetlerin de verildiğini gösterir. Bahsettiğimiz MÖ ikinci bin ve birinci bin, Zerdüşçülük ile bağlantılı olmayan Orta Asya (Doğu İran) ve İran (Batı İran) tapınakları, muhtemelen Zerdüşçülük öncesinde var olan ve sonrasında devam eden Hint-İranlılar ve İranlıların (Medler, Persler) çok saygı

⁴² Askarov – Shirinov 1994, 21, fig. 4-6.

⁴³ Sarianidi 1994, 394-396, fig. 6.

⁴⁴ Darmesteter 1880, Intr. lxi, lxix; Doniger 1981, 119-138; Boyce 1975b, 157-165; Boyce 2007, 5.

⁴⁵ Sarianidi 1994, 391-392, 394.

⁴⁶ Roaf – Stronach 1973, 134-136, fig. 6, pl. VIb - VIIb; Yamamoto 1979, 33-34, fig. 4, pl. 23-25.

⁴⁷ Scerrato 1966, 12-13, fig. 9, 14; Boyce 1982, 128-131.

⁴⁸ Roaf – Stronach 1973, 136-137; Boyce 1975a, 457; Yamamoto 1979, 33-34, fig. 4.

⁴⁹ Boucharlat 2014, 12.

gösterdiği kutsal ocak ateşi⁵⁰ kültü ile ilgiliydi. Bu tapınak komplekslerinde bulunan açık hava törensel altarlarda, olasılıkla sürekli kutsal ateş yanmıyordu. Sadece resmi törenlerde kutsal ateş yanmaktaydı. Muhtemelen törenlerde yakılan ateş, izole ve korunaklı kutsal mekânlardaki sürekli yanan kutsal ocak ateşinden getirilirdi. Tapınaklarda yakılan kutsal ateş dışında, muhtemelen her evde ve sarayda sürekli yanan kutsal ocak ateşi bulunurdu.

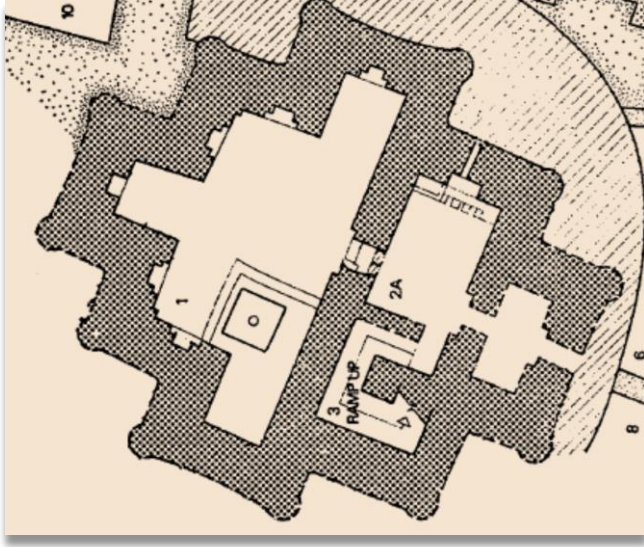


Fig. 29. Nuş-i Can Tapınağı planı. Haç planlı tapınağın naos mekânında (no. 1) sol tarafta (batı) alt kısmı basamaklı üzeri kare ateş altarı bulunur (Roaf - Stronach 1973, 130, fig. 1)

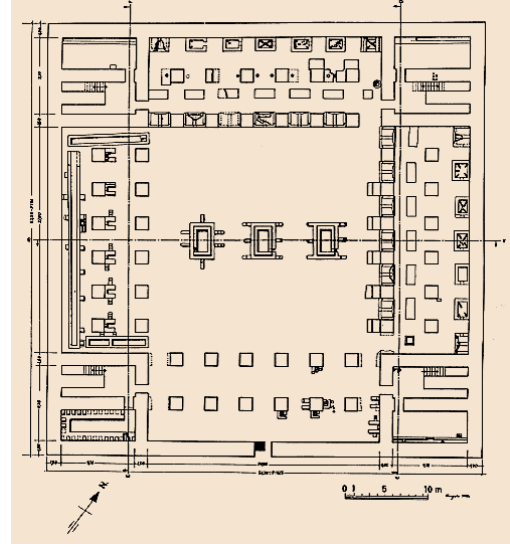


Fig. 30. Dahan-i-Ghulaman Tapınağı planı. Dıştan kare planlı olan tapınağın merkezi avlusunun ortasında simetrik olarak yan yana sıralanmış içi boş dikdörtgen üç ateş altarı bulunur (Scerrato 1966, fig. 9)

Zerdüşçülük ile bağlantılı direk ateş yakılan dörtgen altarlar ve üzerine portatif ateş altarı ile heykel konulan dörtgen kaidelerin kullanımı, önceleri tapınakları ve heykelleri bulunmayan Zerdüşçülük inancındaki Persler (Ahamanişler) devrinden (MÖ 550-330) başlayarak, sonrasında bir gelenek halinde Sasaniler devri (MS 224-651) sonlarına kadar İran ve Orta Asya'da devam etti. Dörtgen altarlar ve kaideler genellikle sabit ve yerden yükseltilmiş olup taş, kerpiç veya tuğladan yapıldı. Ahamanişler İmparatorluğu'nun kurucusu Kyros (MÖ 559-530) tarafından kurulmuş ve imparatorluğun ilk başkenti olan Pasargadae açık hava kutsal alanında⁵¹, kireç taşından basamaklı bir podyum ile muhtemelen üzerine portatif altar konulan kübik kaidenin bulunduğu yerde (Fig. 31) ve Kuh-i-Şahrak ile Nakş-i Rüstem yamaçlarında Sasaniler devrinden kalmış, taştan kübik ateş altarlarının⁵² bulunduğu yerde, ateş kültü ile ilgili açık hava resmi törenleri yapıldı. Orta Asya'da yine ateş kültüyle ilgili günümüze kalıntıları gelmiş olan düzensiz bir plana sahip kerpiçten Taşkirman Tepe Tapınağı'nda⁵³ (Harezmi, MÖ 4-3. yüzyıl) önceleri merkezi mekân, ebedi kutsal ateşin yandığı *ateşkede* olarak kullanılırken, sonradan muhtemelen güneyindeki mekân *ateşkede* olarak değerlendirilmiştir. Bu güneydeki mekânda, kerpiçten dikdörtgen ateş altarı, güney duvarının ortasında duvara bitişik ve niş önünde yer alırdı.

⁵⁰ Yamamoto 1979, 24.

⁵¹ Stronach 1965, 24-27, fig. 6, pl. VIIa, VIId; Yamamoto 1979, 28-29, fig. 3, pl. 1; Boyce 1982, 53-54; Stronach 1985, 607-608, fig. 2; Chosky 2007, 237-238, fig. 3.

⁵² Stronach 1966, 217-220, fig. 2, 6; Yamamoto 1981, 79, pl. 53.

⁵³ Betts - Yagodin 2007, 437-445, fig. 3-4.

Merkezdeki mekânın doğu duvarındaki altar ve mekânın ortasındaki yanık izleri, kutsal ateş ile ilgilidir. Hem merkez hem de güney mekânlarında, duvara bitişik altar karşısındaki duvarda büyük niş bulunmaktaydı ve bu da heykel konulduğuna işaret etmektedir. Aynı zamanda güney mekânındaki kutsal ateşin yandığı altların bulunduğu duvardaki üç basamaklı niş de ilah heykeli konulabileceğini düşündürmektedir. Fakat tapınakta ilah heykeli tespit edilmemiştir. Günümüze kalıntıları ulaşmış olan bu tapınaktaki odalarda ve koridorlarda yoğun kutsal küller tespit edilmiştir. Baktriana'da Taht-Sangin'de kalede bulunan kuleler ile tahkim edilmiş temenos duvarları içindeki kerpiçten Oxus Tapınağı⁵⁴ (MÖ 4. yüzyıl sonu-3. yüzyıl başı) (Fig. 32), doğu yönünde avluya açılan çok sütunlu eyvanlı (portik) girişten sonra gelen üç yönden koridor ile çevrili, yerleri ve duvarları alçıyla sıvanmış *beyaz salon* denilen kare planlı ve dört sütunlu merkezi mekândan (naos) meydana gelmiştir.



Fig. 31. Pasargadae kutsal alanında yan yana bulunan kare planlı portatif ateş altarı kaidesi (sol, kuzey) ve merdivenli podyum (sağ, güney) planları (Stronach 1985, 609, fig.2)

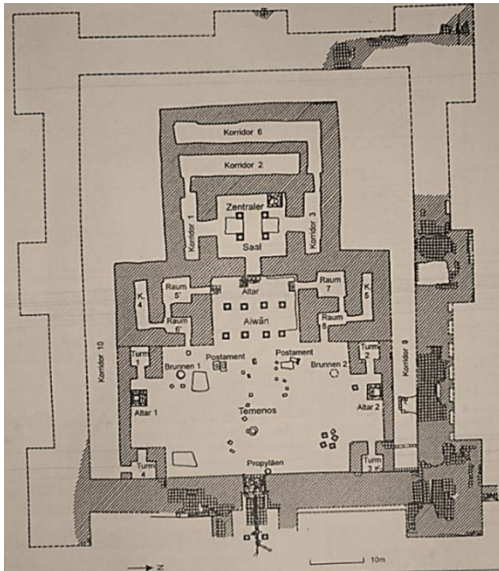


Fig. 32. Taht-ı Sangin Oxus Tapınağı planı. Kulelerle tahkim edilmiş dörtgen planlı temenos duvarları ortasında yer alan ve önünde avlusu bulunan tapınağın çevre koridorlu dört sütunlu merkezi mekânın (naos) önündeki sütunlu eyvanlı (portik) mekânın yanlarında *ateşkede* mekânları (no. 5, 7) bulunur. Naos, portik, *ateşkede* ve avlu mekânlarında ilah heykelleri ve kutsal ateş için dörtgen kaideler ve altınlar yer alır. Merkezi mekândaki heykel ve portatif altar kaidesi, kapının karşısındaki duvarda sağ köşede (kuzeybatı) yer alırken *ateşkede* altınları ise mekânların ortasında yer alır (Litvinskij – Piçikjan 2002, 14, abb. 5)

Tapınak kalıntısındaki kireç taşından sütunlarda, Ahamanişler (kaidelerde) ve Hellenistik (başlıklarda) etkilerden rahatlıkla bahsedebiliriz. Eyvanın iki yanında yer alan ve duvarlarında yanık izleri ile yoğun kül bulunan kare planlı *ateşkede* mekânlarının ortalarında birer, ebedi sürekli kutsal ateşin yandığı kerpiçten kare

⁵⁴ Boyce – Grenet 1991, 173-181; Litvinskii – Pichikian 1994, 48-58, fig. 4-5, 11-12; Litvinskij – Piçikjan 2002, 13-92, Abb. 5-6, 14-16, 31, Taf. 9, 18.

ateş altarı bulunmaktadır. Orta alanda dört sütun bulunan ana mekânda, doğudaki giriş karşısındaki duvarda, sağ köşeye (kuzeydoğu) doğru taşlardan meydana gelmiş kare kaide üzerine muhtemelen önünde portatif altarda kutsal ateş yakılan tapınağa adanmış ilahın heykeli konuluyordu. Fakat bu kaidenin üzerine sadece portatif ateş altarı konulduğu da düşünülmektedir. Hellenistik etkili heykellerin tespit edildiği tapınağın eyvan ve avlu bölümlerinde de muhtemelen üzerine heykel konulan kireç taşından Hellenistik etkili kare kaideler de bulunmaktaydı. Batı İran, Orta Asya (Doğu İran) ve Hellenistik etkilerin görüldüğü tapınakta, üzerinde Yunan inancında nehirler ilahı Marsyas'ın çift flüt çalan bronz heykeli bulunan adak altarındaki Yunanca yazıta göre, tapınağın adanmış olduğu Oxus (Amuderya) Nehri ilahı ile kutsal ebedi ateşin yandığı altarlara bulunduğu *ateşkede* mekânlarını birlikte değerlendirdiğimizde tapınakta, Yunan inancının karıştığı İranlıların su ile ateş kültlerinin birlikte görüldüğü anlaşılmaktadır. Zerdüştcülük ile bağlantılı Oxus Tapınağı mimari planı, Yunan mimarisi özellikleri barındıran Doğu İran (Orta Asya) ve Batı İran mimarisine özgü şekillenmiştir. Baktriana Bölgesi'nde Surh Kotal'da törensel teraslar halinde merdivenler ile çıkılan yüksek bir tepenin üzerine Kuşanlılar zamanında inşa edilen ve İran ile Orta Asya Zerdüştcülük tapınak mimarisi geleneğinde gelişen günümüze kalıntıları ulaşmış olan A Tapınağı⁵⁵ (MS 2. yüzyıl) (Fig. 33), kulelerle tahkim edilmiş temenos duvarlarının ortasında yer almaktaydı. Dikdörtgen bir platform üzerinde yükselen dıştan dikdörtgen planlı kerpiçten tapınak, üç yönden koridorlar ile çevrili kare planlı merkezi mekânın (naos) doğu yönündeki girişi, binanın etrafını çeviren platform üzerindeki portik kısmına açılmaktaydı.

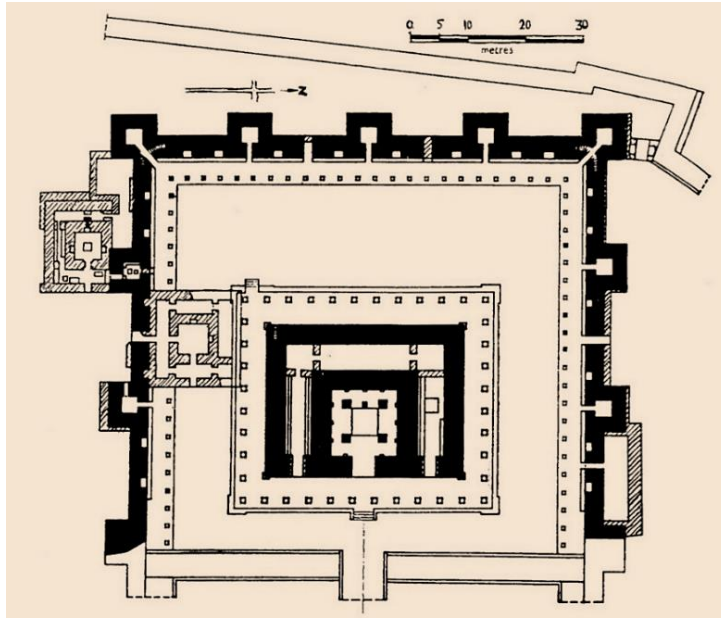


Fig. 33. Surh Kotal A, B ve D Tapınağı planları. Kulelerle tahkim edilmiş dörtgen planlı temenos duvarları ortasında yer alan dörtgen planlı ana tapınağın (A Tapınağı) ortasında heykel ve portatif ateş altarı için kare kaide bulunan dört sütunlu merkezi mekânın (naos) merdivenle çıkılan doğudaki girişi önünde yapıyı çevreleyen portik ve diğer yönlerinde koridorlar bulunur. Avlu içinde ana tapınak binasının güneybatı köşesinde *ateşkede* (D Tapınağı) ile yanında ana tapınağın arkasına çıkan küçük merdiven yer alır. Planda temenos duvarlarının dışında güneybatıda (sol üst köşe), ortasında kare altarı bulunan, merkezi mekânli ve çevre koridorlu dörtgen planlı sonradan yapılmış ateş tapınağı (*ateşkede*) yer alır (B Tapınağı)

(Schippmann 1971, 494, fig. 81)

Kendisinden önceki Oxus, Susa ve Kuh-i Hvaja (Hace/Hoca) isimli Zerdüştcülük ile bağlantılı Orta Asya ve İran tapınaklarının üç yönden koridorlar ile çevrili dört sütunlu merkezi mekânlarını hatırlatan Surh Kotal Tapınağı'nın üç yönden koridorlar ile çevrilmiş merkezi mekânın orta bölümünde, günümüze Hellenistik

⁵⁵ Schlumberger 1953, 235-238, fig. 4, 8, 10-11; Schlumberger 1955, 82-86, fig. 1; Schlumberger v.d. 1983, 22-29, fig. 9-10, 23, 26-27, pl. 3-5, 9-14, 36-39; Stronach 1985, 622-623, fig. 3.7; Canepa 2013, 343; Boucharlat 2014, 11; Grenet 2015a, 203-217, 226-229, fig. 3.

etkili dört sütun kaidesi ulaşmış ve bu dört sütun kaidesinin ortasında da kesme taşlardan kare bir podyum/kaide bulunmaktadır. Tapınağın yazıtı ile aynı bölge ve dönemden Rabatak Tapınağı yazıtına göre⁵⁶ tapınaklar, ilahların evleriydi ve bu ilahlar ile ölmüş ve yaşayan tanrı gibi görülen aynı soydan krallar için tapınaklara konulmak için heykeller yapılmıştır. Surh Kotal Tapınağı avlusunda bulunmuş olan ve bir tanesi Kral I. Kanişka'ya ait kral heykelleri bu durumu doğrulamaktadır. Yazıtı göre, I. Kanişka (MÖ 150-127) tarafından yaptırılmış Surh Kotal Tapınağı, muhtemelen ilahlar ve atalar kültü ile ilişkili idi. Merkezi mekândaki (naos) taştan kaide üzerinde muhtemelen ilah heykeli yükseliyordu ve önünde portatif altar üzerinde ateş yanıyordu. Muhtemelen ilah heykeli bulunan naos, daha çok ilah kültü ile ilgili tanrısal özellikleri olan kralların heykelleri bulunan avlu ise daha çok atalar/hanedanlık kültü ile ilgiliydi. Rabatak yazıtına ve sikkelere⁵⁷ göre, Kanişka Dönemi ve sonrası, Kuşan panteonunda her ne kadar bazı Hellenistik ve Hindu ilahları ile Buda bulunsada ağırlıkta olarak Orta Asya Zerdüşçülük panteonunda ve *Avesta* kutsal kitabında geçen ilahlar yer almaktaydı. Özellikle MS 1. yüzyılın sonlarından itibaren Kuşan sikkelerinde⁵⁸, kralların portatif ateş altarı önünde ibadet ettiği de görülmektedir. Bu veriler, Kuşanlıların her ne kadar resmi inancı olmasada ağırlıkla Zerdüşçülük olmak üzere Hellenistik ve Hindu panteonundaki bazı prestijli ilahlardan ve Buda'dan yoğun bir şekilde etkilendikleri, hanedanlığı ve imparatorluğu temsil ettikleri anlaşılmaktadır. A Tapınağı'na bitişik D Tapınağı ve temenos duvarının dışında duvara bitişik B Tapınağı⁵⁹, sonradan yapılmış olup girişleri doğu yönünde olan dıştan kare planlı kerpiçten iki ateş tapınağı (*ateşkede*), Orta Asya ateş tapınağı mimarisi geleneğinde olup içten çevre koridorlu kare plana sahip merkezi mekânlı idi. B Tapınağı merkezi mekânının ortasında, üzerinde kül tespit edilmiş ve cephesinde iki kuş kabartması bulunan, yerden yükseltilmiş kerpiçten kare altar kalıntısı günümüze ulaşmıştır. Bu altarda muhtemelen ebedi kutsal ateş sürekli yanmaktaydı. Bir diğer ateş kültü ile bağlantılı olan ve Sogdiana'da Peykent Şehri'nin kalesinde bulunan tapınak kalıntısı (MS 3-4. yüzyıl),⁶⁰ bir platform üzerinde yükseliyordu. Tapınağın içinde muhtemelen portatif ateş altarı koymak için tuğla kaplı birer dikdörtgen podyum (altar kaidesi), herbiri üç yönden koridorlar ile çevrili yan yana iki merkezi mekânın ortalarında yer almaktaydı. İlah heykeli ve duvar resmi tespit edilmemiş olan ve ana girişi güneyde bulunan dıştan dikdörtgen planlı tapınağın merkezi mekânlarının zeminleri ve altar kaideleri kutsal mekânlara özgü alçı ile sıvalı idi. Bahsettiğimiz tapınaklar, daha çok Zerdüşçülük ile bağlantılı gözükmektedir. Bazen tapınaklarda ve açık havada iki altar bulunmaktaydı. Çift altar uygulaması muhtemelen Zerdüşçülük ile bağlantılı farklı kültürler veya ritüel amaçlı uygulanmıştır. Bahsettiğimiz üzere Peykent Ateş Tapınağı, koridorlar ile çevrili iki merkezi mekânın ortalarında, tuğla kaplı birer dikdörtgen kaide bulunmaktaydı ve muhtemelen bu kaidelerin üzerine portatif ateş altarı konuluyordu. Nakş-i Rüstem'de ise açık havada yamaçta, bir podyumunun üzerinde, yan yana ve taştan kübik iki ateş altarı Sasaniler devrinden kalmıştır. Bu taştan altarlarda ebedi kutsal ateş yanarak, dört ayaklı ve dört kemerli Sasaniler devri *çar-tak* tipi ateş tapınaklarına öykünmekte olup Zerdüşçülük ile bağlantılı bu iki altanın üst yüzeylerindeki birer oyuk, törenlerde yakılan ateş içindi. Açık hava altalarında yakılan ateş, muhtemelen ebedi kutsal ateşin yandığı ateş tapınağından getiriliyordu.

⁵⁶ Sims-Williams 2012, 77-79.

⁵⁷ Rosenfield 1967, 54, 69-101.

⁵⁸ Rosenfield 1967, 25, 54, 56, 60, 103, 106-109, fig. 2.

⁵⁹ Schlumberger 1955, 83-86, fig. 1, 5-7; Yamamoto 1979, 44-45, fig. 8; Tissot 2006, 69.

⁶⁰ Semenov 1998, 114-115, fig. 3; Omel'chenko 2012, 80-81, 85; Hmel'nitskiy 2000, 260-261, fig. 280.

Ahamanişler ve sonrasında görülen Zerdüşçülük ile bağlantılı açık hava dinsel törenleri, Zerdüşçülük öncesi bir zamanlar göçebe olan Hint-İranlılar geleneğinin⁶¹ bir devamı gibi gözükmekte olup açık havada yer alan kaideler (Pasargadae) üzerine konulan portatif altarlarda ve yine açık havada yer alan altarlarda (Kuh-i-Şahrak, Nakş-i Rüstem) muhtemelen sürekli ateş yanmayıp sadece resmi dinsel tören zamanlarında ateş yakılırdı. Resmi açık hava törenlerinde yakılan kutsal ateş, muhtemelen sürekli yanan kutsal ateşin korunduğu kapalı bir mekândan getiriliyordu. Önceleri tapınakları bulunmayan Ahamanişlerin erken dönemlerindeki resmi açık hava törenlerinde kullanılan ateş, muhtemelen saraya bağlı özel kapalı mekânda bulunan ve Hint-İranlılardan gelen geleneksel sürekli yanan kutsal ocak ateşinden getiriliyordu. Bu kutsal ocak ateşi, aynı zamanda hanedanlığın atası da sayılıyordu ve dolayısıyla imparatorluk ateşini temsil ediyordu. Ahamanişler (Persler) İmparatorluğu'nun kurucu kralı Büyük Kyros (MÖ 559-530), her ne kadar Zerdüşçülük inancını kabul etse de, Zerdüşçülük öncesi eski İrani gelenekte, Yunan metinlerinde Hestia⁶² olarak bilinen ve atası olarak gördüğü kutsal ocak ateşine ve diğer ilahlara evinde yani sarayında ibadet ediyordu ve din adamı idaresinde diğer ilahlara verdiği gibi kutsal ocak ateşine de kurban veriyordu. Zerdüşçülük inancını kabul etseler de önceleri Persler üzerinde eski İrani gelenekler etkili olmaya devam ediyordu. Bu yüzden eski geleneklere göre kutsal ateşe kanlı kurban verilirken, imparatorluk inancı Zerdüşçülük olan Perslerde zamanla *Avesta* öğretilerinin ağır basması ile kutsal ateşe kanlı kurban vermek yasaklandı⁶³. Sürekli yanan kutsal ocak ateşi sadece saraylarda değil, Hint-İranlılarda olduğu gibi Persler ve sonrasında her ailenin evlerinde, kendi sürekli yanan kutsal ocak ateşi bulunurdu. Kutsal ocak ateşi, yemek pişirilen ocak ateşinden farklıydı. Sürekli yanan kutsal ocak ateşi, saray ve konut gibi sivil yapıların içindeki törensel özel mekânlarda yer alırdı. Pers İmparatorluğu'nun erken dönemlerinde, kralların yaşadığı saraylarda yanan kutsal ocak ateşi, muhtemelen ülkenin ocak ateşini de temsil ederdi. Hint-İranlıların çok kutsal saydığı muhtemelen Hint-Avrupalılar kaynaklı sürekli yanan ocak ateşi⁶⁴, İskitlerde (Sakalar) *Tabiti*, Yunanlılarda *Hestia*, Hindularda (Brahmanlar) *Agni* ve Zerdüşçülükte *Atar* ilahları ile karşılık bulmuştur. MÖ 5. yüzyıldan Herodotos'a göre (IV.59), göçebe İskitler'de panteonunun en başında yer alan tanrıça *Tabiti*, Yunanlılar'da kutsal ocak/ocak ateşi tanrıçası *Hestia* (Ocak)⁶⁵ ile denk görülmekteydi. *Homerik İlahiler*'de⁶⁶ tanrıça *Hestia*, *kutsal ev idarecisi* olarak geçer. Hindular'ın kutsal kitapları *Vedalar*'ın ilk kitabı olan *Rig Veda*⁶⁷ ateş (kurbansal ateş) tanrısı *Agni* için ilahi ile başlar ve bu ilahide *Agni*, *purohita/ evsel din adamı* olarak da tanınır. Zerdüşçülüğün kutsal kitabı *Avesta*'da⁶⁸ panteonun en başındaki ve herşeyin yaratıcısı *Ahura Mazda*'nın oğlu *Atar* (Ateş) ateş tanrısı idi. Hint-İranlılar ve sonraki kuşaklar, ısı ve ışık kaynağı olan ve yemek pişirilen ocak ateşini doğal olarak çok kutsal saymışlar ve su gibi hayatın kaynağı olarak görmüşler ve ataları olarak çok saygı duymuşlardır. Zerdüşçülük inancının kutsal kitabı olan *Avesta*'da ilahlar için tapınak veya heykel yapılması konusunda bilgi yoktur. Zerdüşçülük inancını kabul etmiş olan Perslerin (Ahamanişler) önceleri ilahları için tapınakları ile heykelleri olmadığını ve açık havada ilahlara kanlı kurban verilen dinsel törenler yaptıklarını MÖ 5. yüzyıldan Herodotos (I.131) ve kendisinden sonraki bazı antik yazarlar belirtmiştir. Herodotos, sadece kutsal ateşe kanlı kurban

⁶¹ Yamamoto 1979, 27.

⁶² Xenop. I.6.1, VII.5.57.

⁶³ Herod. I.132.

⁶⁴ Boyce 1975a, 455; Boyce 1975b, 10, 70, 154-155; Yamamoto 1979, 24-25; Boyce 1982, 40; Boyce 2007, 3-4, 51.

⁶⁵ Hard 2004, 139-140.

⁶⁶ Hine 2005, 187, XXIV. Hestia.

⁶⁷ Doniger 1981, 97-99, I.1.

⁶⁸ Darmesteter 1880, Intr. lxxi, lxx, Vendidad Fargard XV.45; Darmesteter 1883, Sirozah I.7.

vermenin yasak olduğunu kaydetmiştir. Daha geç dönemden antik yazar Cicero (III.14), Perslerin önceleri ilahları duvarların arasına koymayı doğru bulmadıklarını, evrenin ilahların evi olduğu düşüncesinde olduklarını ve ilahlar için heykel ile tapınak yapmadıklarını kaydetmiştir. MÖ 3. yüzyıldan Mezopotamyalı rahip Berossus'un kaydına göre⁶⁹, önceleri ilah heykeli inancı bulunmayan Perslerde, ilk ilah (*Anahita*) heykeli tapınımına II. Artaserhas (MÖ 404-358) devrinde başladığını kaydetmiş olup muhtemelen ilah heykelerinin bulunduğu ilk tapınakların da bu devirde inşa edildiğini düşünebiliriz. Arkeolojik veriler de Perslerin son dönemlerinde (MÖ 4. yüzyıl) Zerdüştçülük ile bağlantılı tapınak inşa etmeye başladıklarını teyit etmektedir. Perslerin son dönemlerinden itibaren, Zerdüştçülük inancında ve ritüellerindeki bazı değişimlerle birlikte inşa edilmeye başlayan Zerdüştçülük ile bağlantılı tapınaklardaki altarlarda sürekli yanan ebedi kutsal ateş, muhtemelen sürekli yanan kutsal ocak ateşine dayanmaktaydı. Zerdüştçülük ile ilgili tapınakları iki ana guruba ayırabiliriz. Birinci grupta, içinde sadece ebedi kutsal ateşin sürekli yandığı ateş tapınakları (*ateşkede*=ateş evi) yer alırken, ikinci grupta ise içinde tapınağa adanmış ilah heykeli ile ebedi kutsal ateşin birlikte bulunduğu tapınaklar yer alır. Antik yazarlardan Strabon (XV.3.15) (MÖ 64-MS 24), Anadolu'da Perslerin *ateşkede* yapılarının ortasındaki altarda, sürekli yanan ateşi, din adamlarının (*Magi*) canlı tuttuğunu kaydetmiştir. Aynı zamanda bu *ateşkede* yapılarının çeşitli ilahlara (*Anahita*...) adanmış tapınaklarda da yer aldığını kaydetmiştir. Yine antik yazarlardan Quintus Curtius (III.3.9-10, IV.13.12-13, IV.14.24), Ahamanişlerin son kralı III. Darius zamanında (MÖ 336-330), Perslerin ebedi ve kutsal ateş inandıklarını ve savaşa giderken portatif gümüş altarda önlerinde taşıdıklarını kaydetmiştir. Portatif altardaki ateş, muhtemelen ebedi kutsal ateşin yandığı ateş tapınağından (*ateşkede*) getiriliyordu. İranlılarda ebedi ateş, günümüzde olduğu gibi muhtemelen en yüksek seviyedeki ateş olan zafer ateşini de (*Verethraghna Ateşi / Vahram Ateşi/ Bahram Ateşi*⁷⁰) temsil ediyordu ve *Ahura Mazda*'nın oğlu ateş tanrısı *Atar* ile bağlantılı idi. Din adamları (*Magi*) ebedi ateşin gökten (cennet) geldiğine inanırdı⁷¹. Perslerin son dönemleri ile sonrasında resmi açık hava törenlerinde yakılan ateş, muhtemelen artık ateş tapınaklarından getiriliyordu. MÖ 4. yüzyıl sonlarında Büyük İskender zamanında Pers geleneklerine göre⁷², bir kral öldüğünde herkes kutsal sayılan ateşini söndürürdü ve cenaze töreni sonuna kadar tekrar yakmazdı. Burada sönük kalması gereken ateş, muhtemelen tapınaklarda sürekli yanan imparatorluk ebedi kutsal ateşi değil, daha alt seviyelerdeki kutsal ateşler ile ilgiliydi. Muhtemelen her evde yanan kutsal ocak ateşinin sönük kalması gerekiyordu. Bir kralın ölmesi ve ateşlerin söndürülmesi, İranlılara göre uğursuzluk işareti idi. İran'da Zerdüştçülük inancındaki bir evin lideri öldüğü zaman da ocak ateşi, cenaze töreni boyunca söndürülürdü ve bu gelenek yakın zamanlara kadar gelmiştir. Muhtemelen Perslerin son dönemlerinde ortaya çıkmış olan ve tapınaklarda din adamları tarafından canlı tutulan sürekli yanan imparatorluk ebedi zafer ateşi, geleneksel olarak Ahamanişler Hanedanlığı'ndan sonra Zerdüştçülük inancını kabul etmiş olan Arsakidler Hanedanlığı (Partlar) zamanında yaşamaya devam etmiştir. Antik yazar Isidore'nin (11) kaydettiğine göre, Part İmparatorluğu'nun kurucusu I. Arsakes (MÖ 247-217), ilk krallığını duyurduğu Asak Şehri'nde ebedi ateş korunuyordu. Sonradan ateş tapınaklarının (*ateşkede*) inşa edilmesiyle, ocak ateşi kültüne dayanan sürekli yanan ebedi kutsal ateşin dinsel mekânlarda tutulmasıyla birlikte sürekli yanan kutsal ocak ateşi sivil yapılarda yaşamaya devam etmiştir.

⁶⁹ Burstein 1978, II.5.2.

⁷⁰ Darmesteter 1880, Intr. Ixxxix, xc; Darmesteter 1883, Sirozah I.20. Bahram, Sirozah II. XIV. Bahram Yast; West 1880, 62, Bundahis XVII. 1-2, 9, Bahman Yast II.26, III.14, Shayast La-Shayast VII.9, XXII. 20, XXIII. 3; Boyce 1982, 222-223.

⁷¹ Amm. XXIII.VI.34.

⁷² Boyce 1975a, 460; Boyce – Grenet 1993, 17; Diod. 17.114.

Erken Orta Çağ'da Pencikent şehrindeki⁷³ evlerde, ailenin toplanıp ibadetlerini gerçekleştirdiği ana mekânlarda, dinsel sahnelerin bulunduğu duvar resimlerinin baktığı duvardaki kemerli ve sütunlu niş halindeki ocak-altarlardan anlaşıldığı üzere, erken Orta Çağ'da Orta Asya'da ocak ateşi kültürünün güçlü bir şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır. Yine Pencikent'te zenginlerin evinde bulunan ocak-altarlı odaların açıldığı ocak bulunmayan törensel odalarda, ilah resminin önündeki portatif altarda, ocak-altarından getirilmiş ateş yakılmakıydı. Orta Asya ve İran'da Zerdüşçülük ile bağlantılı ilk tapınaklardan itibaren görülen, önünde eyvan bulunan üç yönden çevre koridorlu merkezi mekân düzenlemesinin Doğu İran'da (Orta Asya) özellikle Baktriana ve Sogdiana'da tespit edilmiş Antik Çağ prestijli sivil yapılarında⁷⁴ (Ay Hanım Köşkü⁷⁵, Dilbercin Büyük Ev⁷⁶, Dalverzin Tepe Zengin Evi⁷⁷, Yerkurgan Sarayı⁷⁸) geleneksel olarak görülmesi, kutsal ocak ateşi bulunan sivil yapılardan ebedi kutsal ateşi barındıran ateş tapınaklarının (*ateşkede*/ateş evi) ortaya çıktığını düşünebiliriz.

Ateş kültürüyle ilgili *ateşkede* (ateş evi) olarak bilinen ateş tapınaklarının (Ak Tepe Tapınağı, Surh Kotal B Tapınağı) merkezi mekânlarının ortalarındaki ebedi kutsal sürekli ateşin yandığı yerden yükseltilmiş dörtgen kerpiç altarlara, Oxus Tapınağı⁷⁹ (Fig. 32) ile Pencikent I. Tapınağı⁸⁰ (Fig. 34) yanlarında görüldüğü üzere ilah ve ateş kültürlerini birleştiren tapınaklarda bulunan *ateşkede* mekânları ortalarında da yer almıştır. Zerdüşçülük tapınaklarında sürekli yanan kutsal ateşin kökeni, muhtemelen önceki Hint-İranlılar geleneğinde son derece saygı gösterilen ve kutsal sayılan evin merkezi düşünülen sürekli yanan ocak ateşine⁸¹ dayanmaktadır. Zerdüşçülük ile bağlantılı tapınaklarda (Oxus, Surh Kotal, Peykent) heykel ve portatif ateş altarı koymaya yarayan taştan ve tuğladan yerden yükseltilmiş dörtgen kaideler, Geç Antik Çağ ve Erken Orta Çağ Orta Asya Budist tapınakları⁸² ana kutsal mekânlarında (naos) ve diğer bölümlerinde üzerinde Buda heykeli veya adak stupasının yükseldiği kerpiçten kaidelere benzerlik göstermektedir. Kübik sabit altarlara yanısıra, Ahamanişler devrinden itibaren görülmeye başlayan ve sonrasında bir gelenek haline gelen son derece saygınlığı bulunan ve resmi kraliyet dinsel törenleri ile cenaze törenlerinde kullanılan gövdeleri basamaklı tepeleri dörtgen ve ateş için ortaları oyuk taştan basamaklı ateş altarlara da bulunmaktaydı. İran'da Pasargadae arkeolojik sit alanında Kyros devrinden (MÖ 559-330) kalmış olan portatif basamaklı ateş altarı⁸³, Kyros mezarı yakınında açık alanda tespit edilmiş olup bu tip altarlara aynı zamanda cenaze törenleri ile de ilişkili olabileceğini düşünebiliriz.

⁷³ Gureviç 1990, 67-89; Raspopova 1990, 153-156, fig. 25, 42, 76, 83; Shkoda 1996, 203.

⁷⁴ Shkoda 1998, 126, fig. 3.

⁷⁵ Stronach 1985, 617-618, fig. 3.4.

⁷⁶ Kruglikova – Pugaçenkova 1977, 5-46, fig. 1.

⁷⁷ Pugaçenkova – Rtveladze 1978, 33-46, fig. 15, 25.

⁷⁸ Pugachenkova 1996, 18-19, fig. 5.

⁷⁹ Boyce – Grenet 1991, 174-175; Litvinskii – Pichikian 1994, 52-54, fig. 11; Litvinskii – Pichikian 2002, 40-48, Abb.14-16.

⁸⁰ Shkoda 1996 195, 199, fig.1; Şkoda 2009, 153, fig. 11, 14-15, 17.

⁸¹ Yamamoto 1979, 24.

⁸² Stavisky 1993/1994, 114-132, 138-139, 142, pl. I, V, X; Hmelniński 2000, 222-238, fig. 238, 241, 244, 246, 251-253; Çeşmeli 2010, 76-83.

⁸³ Stronach 1965, 25, pl. VI; Boyce 1982, 51-52.

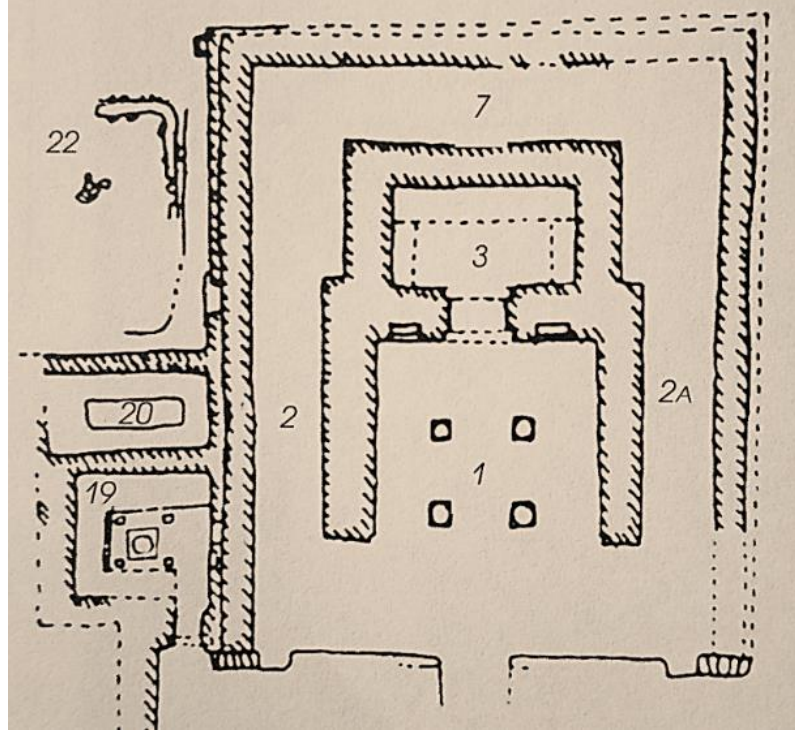


Fig. 34. Pencikent I. Tapınağın 2. evre planı.

Temenos duvarları içinde yer alan dörtgen planlı tapınağın önünde eyvan bulunan ilâh heykellerinin yer aldığı dört sütunlu merkezi mekânın (no. 1) arkasında oda (no. 3) bulunur. Bu mekânlar üç yönden koridorlar (no. 2,7) ile çevrilidir. Tapınağın yanında ve güneydoğu köşesinde, ortasında dörtgen ateş altarı yer alan dört sütunlu dörtgen planlı *ateşkede* (no. 19) bulunur. (Şkoda 2009, 166, fig.11)

Gövdeleri basamaklı geleneksel ateş altılarının Nakş-i Rüstem ve Persepolis'teki Ahamanişler devri kraliyet kaya mezarları (MÖ 5-4. yüzyıl⁸⁴) kabartmalarında karşımıza çıkması bu tip altıların özellikle kraliyet cenaze törenlerinde de kullanılmış olabileceği düşünebiliriz. Bu mezar kabartmalarında basamaklı bir podyum üzerindeki kral, basamaklı ateş altarı önünde açık havada ibadet ettiği görülmektedir (Fig. 35). Bu sahne, muhtemelen kraliyet resmi dinsel törenlerin uygulandığı ve içinde basamaklı podyum ve altar kaidesi bulunan Pasargadae kutsal alanına benzerlik göstermektedir. Belki de bu kaide üzerinde törenler sırasında portatif basamaklı ateş altarı kullanılıyordu. Yine Ahamanişler devrinden Baktriana'da Çeşme Şafa arkeolojik sit alanında da tespit edilmiş taşan anıtsal ateş altılarının⁸⁵ gövdesi basamaklı, tepesi dikdörtgen olup ortasında oyuk bulunmaktadır. Bu tip taşan basamaklı ateş altılarının açık hava törenlerinde kullanılmasıyla birlikte tapınak içi törenlerde de kullanıldığını arkeolojik veriler göstermektedir. İran'da Ahamanişler hanedanlığında yönetilen Perslerden sonra onlar gibi Zerdüştcülüğü kabul etmiş olan Arsakiler hanedanlığı idaresindeki Partlar devrinde de (MÖ 247-MS 224) basamaklı altırlar kullanılmaya devam edilmiştir. İran'da Drangiana (Sistan) bölgesinde Zerdüştcülük inancındakiler için kutsal sayılan ve Avesta'da geçen Human Gölü yanında, *efendinin dağı* anlamındaki Kuh-i Hvaja (Hace/Hoca) isimli dağın tepesine erken Partlar zamanında bir tapınak yapılmış ve zamanla değişiklikler geçirmiştir. Bu tapınağın geç dönemine ait en üst seviyesindeki Sasaniler devrinden *çar-tak* tipi ateş tapınağında tespit edilmiş basamaklı ateş altarı⁸⁶ muhtemelen Partlar zamanından kalmıştır. Ateş kültü ile bağlantılı Partlar devrine ait tapınakta, önünde sütunlu eyvan (portik) bulunan çevre koridorlu dört sütunlu merkezi mekânın

⁸⁴ Schmidt 1970, pl.19, 41, 49, 57, 63, 70.

⁸⁵ Besenval – Marquis 2008, 987-988, fig. 9; Grenet 2012, 30, fig. 1.

⁸⁶ Herzfeld 1941, 291-302, fig. 397, pl. XCIX, C; Yamamoto 1979, 43, fig. 6, pl.34; Boyce 2007, 86-87.

arkasında belki de sürekli ateşin yandığı oda bulunuyordu. Belki de arka odadan getirilen kutsal ateş ile dört sütunlu merkezi salonda ateş kültü ile ilgili törenler yapılmaktaydı. Sasaniler devrinde de basamaklı ateş altılarının kullanıldığını günümüze ulaşan ateş tapınaklarından ve sikkeler ile mühürlerden⁸⁷ anlamaktayız. Bunların yanında, ateş tapınakları içinde de bu tip altılar tespit edilmiştir. Sasaniler devrinden Zerdüşçülük ile bağlantılı önemli bir dinsel merkez olan ve Taht-ı Süleyman tepesinde bir gölün yanında kurulan tapınak kompleksinde (MS 6-7. yüzyıl) bulunan haç planlı ateş tapınağı mekânının ortasında basamaklı ateş altarı⁸⁸ olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Yine geç dönemlerden Sogdiana'da Mullakurgan'da⁸⁹ Erken Orta Çağ'dan kalmış olan ve Zerdüşçülük cenaze ritüellerine göre ölmüş kişilerin kemiklerinin bulunduğu pişmiş topraktan bir ossuary/astodan (MS 6-7. yüzyıl) üzerindeki kabartmada, sütunlu ve kemerli bir mekânın (muhtemelen *çar-tak* tipi bir *ateşkede*) ortasında iki din adamı, Ahamanişler devrindekilere benzer basamaklı ateş altarı etrafında ibadet ederken gösterilmiştir. Bu tip taştan basamaklı ateş altılarının prototipini, Ahamanişler öncesi Zerdüşçülük ile bağlantısı olmayan ateş kültü ile ilgili Nuş-i Can Merkez Tapınağı'na (MÖ 8-7. yüzyıl⁹⁰) ait üst kısmı kare ve alt kısmı basamaklı kerpiçten ateş altılarında görmekteyiz. Ayrıca kübik (üzerleri basamaklı mazgal şeklinde) ve basamaklı tipte altılar, Ahamanişler devri mühürlerin üzerinde de görülmektedir⁹¹.

Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Açık Hava Platformu

Yerkurgan'daki sabit ateş altılarının bulunduğu üst taban seviyesinde, yapının dış duvarları hariç mimari kalıntı tespit edilemedi. Bu durum altıların etrafı duvarlarla sınırlandırılmış, üzeri açık dinsel bir platformda olduğunu gösterir. Bu da açık havada, Zerdüşçülük ile bağlantılı ateş kültüyle ilgili törenlerin yapıldığına işaret eder. Üst tabandaki bu kuruluş, yapının geç dönemine aittir ve erken dönemdeki kuruluş üzerine yeniden yapılmıştır. Bu tip üzerinde ateş altarı bulunan açık hava kutsal platformların kökeni Zerdüşçülük öncesi Hint-İranlılar zamanına gitmektedir. Baktriana'da MÖ ikinci binin ikinci yarısından kalmış olan kerpiçten Car Kutan Tapınağı kompleksinin (Fig. 28) ortasında bulunan ve dinsel törenlerin yapıldığı etrafı duvarla çevrili, yükseltilmiş dikdörtgen açık hava kutsal platformunda⁹², dört ayak arasında sabit ve yerden yükseltilmiş, kare ateş altarı bulunmaktaydı. Bu altıların bulunduğu etrafa açık dört ayaklı *çar-tak* tipi kuruluşa, platformun doğu yönündeki ve alt seviyedeki kutsal küllerin saklandığı eyvanın önünden merdiven ile ulaşılmaktaydı. Platforma dar bir giriş de güneybatı yönünde bulunmaktaydı. Fakat Orta Asya ve İran'da altar bulunmayan açık hava platformu uygulaması daha önceye gitmektedir. Sistan bölgesinde yer alan anıtsal Nad-i Ali (Surh Dağı) platformuna⁹³ göre, Orta Asya ve İran'da kerpiçten dörtgen planlı platformların uygulaması, MÖ üçüncü bin ikinci yarısına Bronz Çağı'na kadar uzanmaktadır. Günümüze ulaşmış arkeolojik kalıntılara göre, Orta Asya'da Ahamanişler devrinden Kök Tepe⁹⁴ (Fig. 36), Paçmak Tepe⁹⁵ ile Seleukoslar devrinden Ay Hanım⁹⁶ yerleşimlerinin yüksek yerlerindeki sabit altarsız, taş, sıkıştırılmış toprak ve kerpiçten, açık hava kutsal dörtgen platformlarda, yukarıda bahsettiğimiz sabit ve

⁸⁷ Yamamoto 1981, 68-73, fig. 2-47.

⁸⁸ Naumann 1977, 61-65, abb.41; Yamamoto 1981, 75, pl. 48.

⁸⁹ Pavçinskaya 1983, 46-49, fig. 1.

⁹⁰ Roaf – Stronach 1973, 133-138, fig.2,6.

⁹¹ Yamamoto 1979, 30, pl. 2-13.

⁹² Askarov – Shirinov 1994, 17-20, fig. 4-6, 8.

⁹³ Besenval – Francfort 1994, 3, 11-13, fig. 1.2, 1.5.

⁹⁴ Rapin 2007, 36-38, fig. 2,4b; Rapen – Hasanov 2013, 50, fig. 2.1.

⁹⁵ Pidaev 1974, 33-38, fig. 2; Boyce – Grenet 1991, 182.

⁹⁶ Bernard 1976, 306-307; Boyce – Grenet 1991, 182; Canepa 2013, 343; Canepa 2015, 83.

taştan kübik ateş altırlarının bulunduğu Ahamanişler devrinden İıan'da Pasargadae kutsal alanında ve Sasaniler devrinden Nakş-i Rüstem yamacında, Zerdüşııçülük ile bağlantılı resmi açık hava dinsel törenleri uygulanmaktaydı. Muhtemelen açık havada ateş altarı bulunan yerlerde, ateş kültü ile ilgili ritüeller yapılırken, açık havada altarsız platform bulunan yüksek yerlerde ise ilahlara adanmış hayvan kurbanı⁹⁷ ritüelleri yapılmaktaydı. İıan'da Huzistan bölgesinde önceleri Zerdüşııçülük inancında olmayan İıani bir topluluk olan Elamlılara ait Bard-i Neşande ile Mescid-i Süleyman⁹⁸ yerleşimlerinin yüksek yerlerindeki kutsal teraslarda muhtemelen Seleukoslar devrinden kalmış olan sabit altarsız taştan dörtgen platformlar, Orta Asya'daki benzeri platformlar gibi muhtemelen Antik kaynakların bahsettiği yüksek yerlerdeki Zerdüşııçülük ile bağlantılı ilahlara adanmış açık hava hayvan kurban törenleri ile ilgiliydi. Herodotos (I.131) ve Strabon (XV.3.13), Medler ve diğer İıani topluluklarda görüldüğü gibi Zerdüşııçülük inancındaki Persler'in başta gök yani *Ahura Mazda* (=Zeus) olmak üzere diğer doğadan esinlenen ilahlar için (ateş hariç) dağların zirvelerinde veya yüksek yerlerde hayvan kurbanı sunulduğunu aynı zamanda Herodotos, bu kanlı kurban sunumu sırasında altar ve ateş olmadığını belirtmektedir. Fakat bazı araştırmacılar⁹⁹, Huzistan bölgesindeki bu platformların *Ahura Mazda*'ya adanmış olduğunu ve platformlar üzerine konulan portatif altarlarda, kutsal ateşin yandığı kapalı mekânlardan getirilen kutsal ateşin yakıldığını düşünmekle birlikte bu konuda kesin kanıtlar bulunmamaktadır. Antik yazarlardan Herodotos (I.131-132), Cicero (III.14) ve Strabon'a (XV.3.13) göre önceleri tapınakları ve heykelleri bulunmayan Persler (Ahamanişler), açık havada yüksek yerde ilahlara kurban sunmaktaydı. Persler'e göre, evren ilahların eviydi ve ilahları duvarların içinde sınırlandırmak ve onlar için heykel yapmak saygısızlıktı¹⁰⁰. İıahlara kanlı kurban sunulurken altar, ateş, içki sunusu, müzik ve arpa yemeği olmazdı¹⁰¹. Strabon'un (XV.3.13) kaydettiğine göre, kurban sunumu temiz yerde bir din adamı (magus) idaresinde yapılırdı. Tören sonunda, ilahların sadece kurbanın ruhuna ihtiyacı olduğuna inandıklarından, kurban edilmiş hayvanın etleri insanlara dağıtılırdı. Özellikle ateşe ve suya kurban sunulduğu fakat bunlara farklı sunular verildiği Strabon (XV.3.14) tarafından kaydedilmiştir. Bu kayıta göre, ateşe kansız kurbanlar (odun, iç yağı, sıvı yağ) sunulduğu ve hayvan kurban verilmediği anlaşılmaktadır. Yine bu kayıta göre suya; göl, nehir veya kaynak yakınında açılan çukurda hayvan kurban verilirdi ve böylece kanla suyun kirlenmesi önlenirdi. Zerdüşııçülük öncesinde Hint-İıanlılar ve İıanlılar'da var olan çeşitli doğal ilahlar, özellikle de ateş ve su ilahları ile ilgili inançlar ve açık hava ritüelleri¹⁰², sonrasında bazı değişiklerle Zerdüşııçülük ile ve Zerdüşııçülüğü kabul etmiş olan Persler (MÖ 550-330), Partlar (MÖ 247-MS 224) ve Sasaniler (MS 224-651) devirlerinde İıan ve Orta Asya'da devam etti. Pers kralı I. Darius zamanından (MÖ 522-486) kalmış olan *Behistun Yazıtı*'nda¹⁰³ eski fars dilinde *ayadana* kelimesinin karşılığı *ibadet yerleri* idi. Belki de önceleri tapınakları olmayan Perslerin açık havada ibadet edilen yerlerine tapınak anlamına gelen *ayadana* deniliyordu. Çok dilli *Behistun Yazıtı*'nda Akadça versiyonda geçen *bitati sa ilani* ve Elamca versiyonda geçen *(an) ziyan (an) nappanna* ise *tanrıların evi* (tapınak) anlamındaydı. Sonradan Ahamanişler'in egemenliğine geçmiş olan bu iki dili konuşan uygarlıkta, tapınak yapma geleneği bulunuyordu. *Behistun Yazıtı*'na göre; Darius'dan önce kral olan imparatorluğun kurucusu Kral

⁹⁷ Boyce – Grenet 1991, 183.

⁹⁸ Schippmann 1971, 251-258, fig.37; Ghirshman 1976, 23-28, 50, 61-70, fig.7, 12-13, 27-29; Boyce – Grenet 1991, 44-48; Shenkar 2007, 177; Shenkar 2011, 130.

⁹⁹ Ghirshman 1976, 22-23, 50,

¹⁰⁰ Cic. III.14.

¹⁰¹ Herod. I.132.

¹⁰² Boyce 2007, 2-12.

¹⁰³ King – Thompson 1907, Col. I. XIV (Persian Text), Col. I. XIII (Susian Version), XIV (Babylonian Version); Tolman 1908a, 65, Bh. Col.I. 14; Tolman 1908b, Col.I. 14; Boyce 1982, 88-89.

Kyros'un (MÖ 559-530) oğlu II. Kambises zamanında (MÖ 530-522), kendisinin kralın kardeşi Bardiya olduğunu ileri sürerek isyan eden ve kısa süreli (MÖ 522) kral olan Gaumata, bir magus (din adamı) idi. Gaumata kral olduktan sonra muhtemelen dinsel gelenekleri yok etmek için ibadet yerlerini (*ayadana*) tahrip etmiş fakat I. Darius (MÖ 522-486) kral olduktan sonra bunları onarmıştır.

Yerkurgan Merkez Tapınağı alt taban seviyesinde tespit edilmiş yapı merkezinin kuzeyindeki odalara (no. 1-2) ait duvar kalıntıları ile 2 no.lu odada tespit edilmiş küçük bir podyum ile sonlanan merdiven kalıntısı, yapının erken kuruluşuna aittir. Muhtemelen ilk tapınak yapısı, daha sonra üzerinde ateş altarı bulunan kutsal açık hava platformuna dönüştürüldü. Pahsadan (balçık) yapılmış bu kutsal platform, yukarıda bahsettiğimiz Ahamanişler devrinden Kök Tepe (Fig. 36), Paçmak Tepe, Seleukoslar devrinden Ay Hanım, Bard-i Neşande ve Mescid-i Süleyman gibi Orta Asya ve İran'daki açık hava törenleri ile ilgili yüksek yerlerdeki dörtgen kutsal platformları hatırlatmaktadır. Fakat bahsettiğimiz platformlarda, ateş altarı veya portatif ateş altarı kaidesi tespit edilmemiştir. Muhtemelen bu altarsız platformlarda, açık havada Zerdüşçülük ile bağlantılı resmi hayvan kurban törenleri yapılmaktaydı.

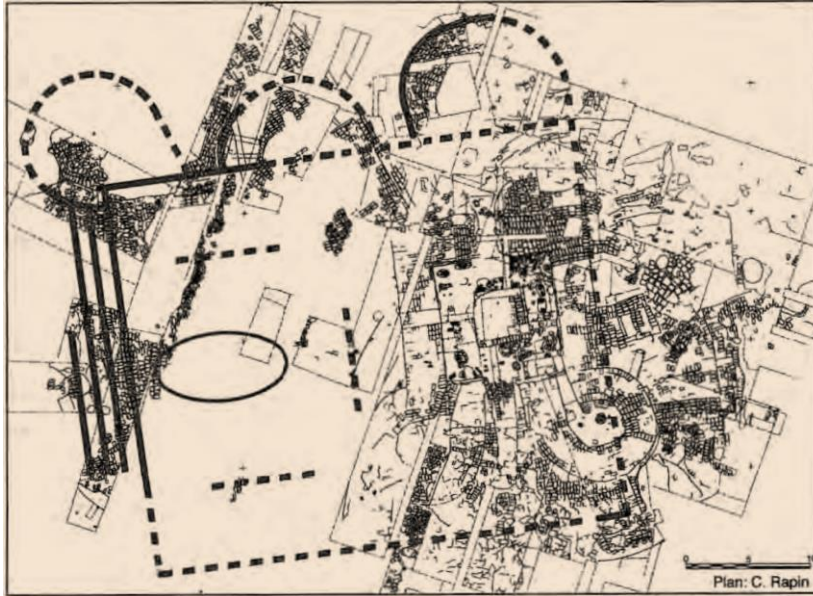


Fig. 36. Kök Tepe Platformu şematik planı. Doğuya doğru yönelmiş dörtgen planlı platformun batısında basamaklı çıkışı bulunmaktadır (Rapin 2007, 37, fig. 4b)

Herodotos'a (I.132) göre Persler'de (Ahamanişler), bir din adamı (*magus*) kontrolünde kurbanı tarafından açık havada ilaha hayvan kurban verilir. Kurban hangi ilaha adanacaksa kurbanı o ilaha seslenirdi ve kral ile Perslilerin iyiliği için dua ederdi. Hayvan kurban verilen yerde altar ile ateş olmazdı. Ateş altarı bulunan Yerkurgan'daki platform hariç, yukarıda belirttiğimiz günümüze kalıntıları ulaşmış altar bulunmayan platformlarda, muhtemelen hayvan kurban törenleri yapıyordu ve ateş ritüelleri uygulanmıyordu. Arkeolojik verilere göre, Ahamanişler'den Sasaniler devri sonlarına kadar bir gelenek halinde açık havada görülen altarlara (Pasargadae, Nakş-i Rüstem...¹⁰⁴) muhtemelen resmi bir inanç olarak Zerdüşçülük içindeki ateş kültü ile ilgili kraliyet ateş altarlardı idi ve Strabon'un (XV.3.14) belirttiği gibi ateşe kansız kurbanlar sunulmaktaydı. Bu törenlerde, ölü olan hiçbir şey ateşe sunulamazdı ve sunulması ölüm sebebi idi. Üzerinde ateş altarı bulunan Yerkurgan Platformu, gerek arkeolojik verilerin gerekse tarihi kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda, açık havada ateşe kansız kurbanların sunulduğu ritüellerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Açık havada yer alan altarlarda resmi dinsel tören için

¹⁰⁴ Stronach 1996, 217-227, fig. 2-19; Choksy 2007, 237-244.

yakılan ateş, ateş tapınağında (*ateşkede*) sürekli yanan ateşten farklıydı. Yerkurgan gibi Zerdüşçülük ile bağlantılı altırlı platformların Ahamanişler'in ilk zamanlarından itibaren uygulandığını Strabon'un (XI.8.4) kayıtlarından öğrenmekteyiz. Arkeolojik veriler, Zerdüşçülük ile ilişkili bazı tapınakların Yerkurgan Merkez Tapınağı gibi zamanla açık hava dinsel törenlerin yapıldığı kutsal platformlara dönüştürüldüğünü, bu durumun zamanla Zerdüşçülük içinde inançlardaki ve ritüellerdeki bazı değişimleri göstermektedir. Muhtemelen Ahamanişler devrinde inşa edilmiş olan ve içinde ateş altarı bulunan, dört sütunlu merkezi ana mekân ile onun önünde eyvan (portik) bulunan Sangir Tepe Ateş Tapınağı¹⁰⁵ üzerine sonrasında pahşadan (balçık) açık hava platformu inşa edilmiştir. Bu açıdan Sangir Tepe Platformu, Yerkurgan Merkez Platformu ile paralellik gösterir. Daha önce bahsettiğimiz Yerkurgan Merkez Tapınağı yanındaki ilah-ateş kültleri ile ilişkili Yerkurgan Doğu Tapınağı da (MS 3-4. yüzyıl), son evresinde Erken Orta Çağ'da (MS 6. yüzyıl) muhtemelen Merkez Tapınağı gibi ateş altarı bulunan kare platforma dönüştürülmüştür¹⁰⁶.

Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Altar Kaidesi

Yerkurgan Merkez Tapınağı ile Doğu Tapınağı arasında bulunmuş olan ve önceden bahsettiğimiz üzere bazı araştırmacılar tarafından altar kabul edilen fakat düşüncemize göre direk kutsal ateşin yakıldığına dair iz veya oyuk bulunmaması sebebiyle muhtemelen altar kaidesi (Fig. 4), Zerdüşçülük ile bağlantılı ateş kültü ile ilişkili açık hava resmi törenleri ile ilgili gözükmeştir. Bu altar kaidesi, Merkez Tapınağı dışında ve doğusunda, Doğu Tapınağı en alt taban seviyesinde tespit edilmiş olup tapınaklar ile aynı döneme MS 3-4. yüzyıla¹⁰⁷ tarihlendirilmektedir. İki tapınak ve altar kaidesi, şehrin ortasında geç Antik Çağ'da Zerdüşçülük ile bağlantılı dinsel bir kompleks meydana getirdikleri anlaşılmaktadır. Belki de şehrin ortasında tapınak yapılarından önce, Ahamanişler zamanından süregelen açık hava resmi dinsel törenlerin uygulandığı ve içinde portatif ateş altarı koymaya yarayan kaide bulunan etrafı duvarla çevrili kutsal bir alan bulunuyordu. Muhtemelen sonradan şehrin ortasındaki bu kutsal alana tapınaklar inşa edildi. Yerkurgan'da iki tapınak arasında bulunan altar kaidesi, Ahamanişler veya Hellenistik devirden kalmış olabilir. Merkez Tapınağı'nın hemen dışında ve doğusunda bulunmuş olan kerpiçten ve üzeri alçı ile kaplı kare planlı altar kaidesi gövdesi iki basamaklı taban üzerinde yükselmekte olup iki kademeli dikdörtgen nişlerle çevrilmiş gövdesinin üst kenarları silmeli kornişle hareketlendirilmiştir. Gövdede yer alan kademeli dikdörtgen nişler, Ahamanişler devri Nakş-i Rüstem ve Persepolis nekropollerindeki kraliyet kaya mezarları (MÖ 5-4. yüzyıllar) kabartmalarındaki basamaklı ateş altarı (Fig. 35) gövdelerindeki iki kademeli dikdörtgen nişlere¹⁰⁸ ve Nakş-i Rüstem nekropolünde basamaklı platform üzerinde yükselen taştan kare planlı kulevari Kabe-i Zerdüş yapısındaki (MÖ 6-5. yüzyıl) iki kademeli dikdörtgen kör pencerelere¹⁰⁹ yakından benzerlik göstermektedir. Yine aynı devirden kalmış olan bazı mühürlerin¹¹⁰ üzerindeki kübik ateş altarı motiflerinin üzerinde de kademeli dikdörtgen nişleri çağrıştıran motifler yer almaktadır. Ayrıca önceden bahsettiğimiz Ahamanişler devrinden Pasargadae kutsal alanındaki kireç taşından iki basamaklı taban üzerindeki kare planlı kübik ateş altarı kaidesi (MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı) ile Yerkurgan kutsal alanındaki iki basamaklı taban üzerinde yükselen kerpiçten kare altar kaidesi arasında yakınlık görülebilir. Bunların dışında, Yerkurgan altar kaidesi ile Hellenistik devir

¹⁰⁵ Grenet 2012, 30; Rapen – Hasanov 2013, 50-51.

¹⁰⁶ Grenet 2015b, 140.

¹⁰⁷ Suleymanov 2000, 111, fig. 50-52; Suleymanov 2004, 21.

¹⁰⁸ Schmidt 1970, pl. 42a, 50, 63, 70.

¹⁰⁹ Schmidt 1970, fig. 8-14, pl. 6a, 8a.

¹¹⁰ Yamamoto 1979, 30, pl. 2-4.

Zerdüştcülük ile bağlantılı Oxus Tapınağı'ndaki (MÖ 4. yüzyıl sonu-3. yüzyıl başı) dörtgen heykel kaidelerinin¹¹¹ basamaklı tabanları ve silmeli kornişleri ile benzerlik kurulabilir. Aynı zamanda muhtemelen Zeus'a adanmış Hellenistik devir Ay Hanım Ana Tapınağı¹¹² (MÖ 300 civarı) cephesi kademeli nişleri ile de paralellik görülebilir. Pasargadae kutsal alanındaki muhtemelen üzerine portatif ateş altarı konulan kaidenin biraz ilerisinde ve güney sırasında, aynı devirden kireç taşından doğuya bakan merdivenli küçük bir podyum bulunmaktadır (Fig. 31). Bu podyum, muhtemelen kralın ateş altarının karşısında ibadet ettiği bir podyumdu¹¹³. Nakş-i Rüstem ve Persepolis'de Ahamanişler devirden kalmış olan krallara ait kaya mezarları (MÖ 5-4. yüzyıllar) cephelerindeki kabartmalardaki sahnelerde kral¹¹⁴, açık havada basamaklı bir podyum üzerinde basamaklı ateş altarı karşısında ibadet etmektedir. Bu resmi açık hava dinsel törenleri, muhtemelen Ahamanişler İmparatorluğu'nun resmi dini olan Zerdüştcülük ile bağlantılı olarak, belirli zamanlarda uygulanan kraliyet dinsel törenleri ile ilgiliydi. Orta Asya'nın bağlı bulunduğu Ahamanişler İmparatorluğu devrinde ve sonrasında belki de Yerkurgan Şehri ortasında bulunan kutsal alanda, Zerdüştcülük ile bağlantılı benzeri resmi dinsel törenler uygulanmaktaydı.

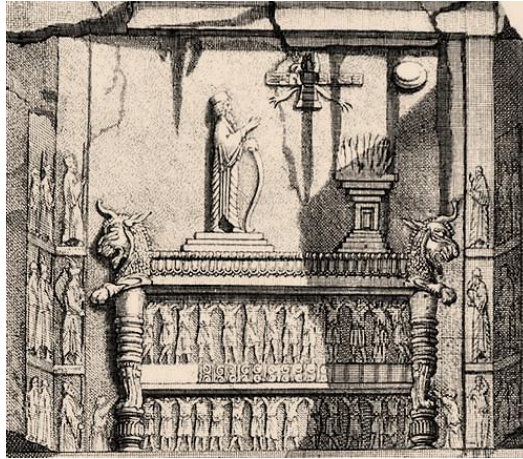


Fig. 35. Persepolis II. Artaserhas Mezarı dış cephe kabartmaları. Üst sahnede kral açık havada basamaklı podyum üzerinde, basamaklı bir ateş altarı önünde dinsel resmi bir törende görünmektedir (Çizim: Cornelis de Bruijn, Livius.org; Le Bruyn 1737, fig.158)

Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Merkezi Ana Mekân (Naos) ile Ateşkede

Yerkurgan Merkez Tapınağı erken kuruluşuna ait 2 no.lu odanın güney duvarının önünde, duvara paralel uzanan doğu-batı yönündeki merdiven kalıntısının (Fig. 15) benzeri, önceden bahsettiğimiz üzere Sogdiana bölgesindeki Pencikent I. Tapınak (MS 5. yüzyıl) 2. evresinde bulunmaktaydı. Pencikent I. Tapınağı'nda, ana yapının üzerinde yükseldiği avludaki platformun güneydoğu köşesinde, aşağıdan ana yapıya çıkmak için yan merdiven yer almaktaydı¹¹⁵ (Fig. 34). Bu güneydoğu köşedeki yan merdiven ile ana yapının en önünde ve doğusunda, önünde rampalı ana girişin bulunduğu çok sütunlu eyvan (portik) bölümüne çıkılmaktaydı. Bu eyvandan, üç yönden koridorlar ile çevrili ve batı duvarındaki nişlerinde heykellerin bulunduğu dört sütunlu merkezi ana mekâna geçilmekteydi. Aşağıdaki avludan platformun

¹¹¹ Litvinskij – Picikjan 2002, Abb. 4,31, Taf. 18, 28.

¹¹² Lecuyot 2003, 158, fig. 2, pl. 2.

¹¹³ Stronach 1985, 606, fig. 2; Choksy 2007, 237-239, fig. 3.

¹¹⁴ Schmidt 1970, pl. 19, 41, 49, 57, 63, 70.

¹¹⁵ Shkoda 1996, 199, fig. 1-2; Škoda 2009, 29, fig. 11, 17, 23.

üzerindeki ana binaya çıkan yan merdiven, dört sütun ortasında, sürekli ateş yanan kerpiçten kare altar bulunan *ateşkede* mekânının (üst tabanda yanık izleri ve beyaz temiz küller bulunmuştur) dışında, duvara bitişik ve paralel olup giriş açıklığı kenarından başlamaktaydı (Fig. 37). Muhtemelen avluda tapınağın güneydoğu köşesinde bulunan sürekli yanan kutsal ateşin bulunduğu *ateşkede* mekânından, merdiven ile merkezi ana mekânda nişlerde bulunan ilah heykellerinin önünde portatif altarlarda yakılmak üzere ateş (muhtemelen kor halinde) taşınmaktaydı¹¹⁶. Bu ritüeli, Pencikent'teki tapınaklar ve evlerdeki duvar resimleri ile Sogdiana'daki başka duvar resimlerinde¹¹⁷, ilahların huzurunda kutsal ateş altarlari önündeki ibadetlerden anlayabiliyoruz.

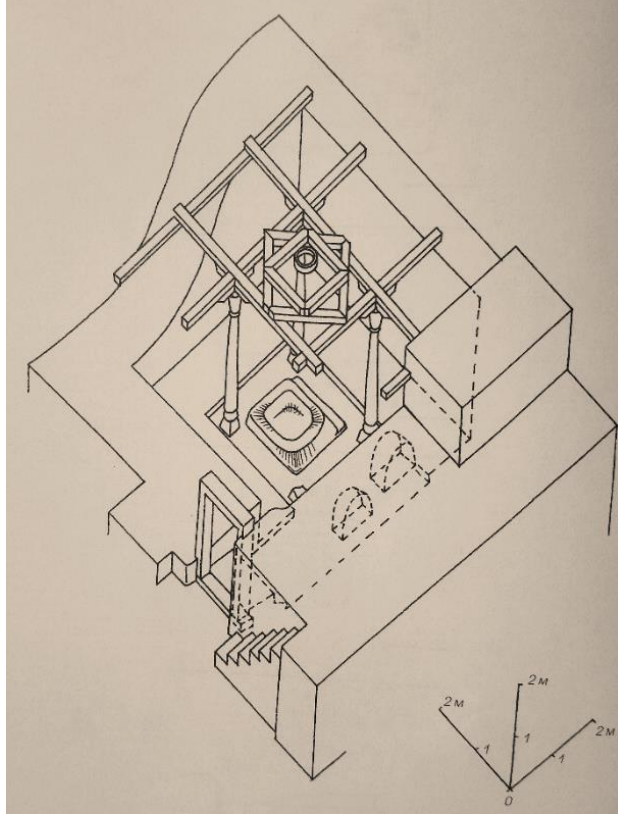


Fig. 37. Pencikent I. Tapınağı 2. evre *ateşkede* mekânının aksonometrik rekonstrüksiyon görünüşü. Ortasındaki altarda sürekli ateş yanan dört sütunlu *ateşkede* mekânının yanındaki merdivenden platform üzerindeki ilah heykellerinin bulunduğu ana tapınak yapısına geçilirdi (Şkoda 2009, 172, fig.17).

Dört sütunlu merkezi mekânda bulunan heykel nişleri, *ateşkede* mekânı ve duvar resimlerindeki ilahlar ve ateş altarlari, Pencikent I. Tapınağı'nın Zerdüşçülük ile bağlantılı ilah ve ateş kültleri ile ilişkili¹¹⁸ sinkretik bir tapınak olduğunu gösterir. Yanındaki II. Tapınak da benzer plana sahip olup muhtemelen o da ilah ve ateş kültleri ile ilişkili bir Zerdüşçülük tapınağı idi. *Ateşkede* mekânı tespit edilmemesine karşın II. Tapınağın dört sütunlu merkezi mekânın batı duvarındaki heykel nişlerinden ve tapınağın çeşitli bölümlerinde tespit edilmiş ilah heykellerinden, tapınaklar ile evlerdeki duvar resimlerindeki ilahlar ile birlikte ateş altarlari¹¹⁹ dolayı I. Tapınak'daki benzeri ritüelin bu tapınakda da uygulanmış olabileceğini düşünebiliriz. I. Tapınağın hangi ilaha adandığı netlik kazanmamasına karşın, II. Tapınak'da tespit edilmiş ilah heykellerinde ve duvar resimlerinde ağırlıklı olarak

¹¹⁶ Shkoda 1996, 199, fig. 1; Shkoda 1998, 127-129, fig.4.6; Şkoda 2009, 27-29, 99-107, 152-154, 165-172, fig. 10-12, 14-17.

¹¹⁷ Marshak – Raspopova 1990, 137-141, 145-149, fig. 16, 19, 21; Marsak 1990, 303, 306, fig. 13, 15; Marşak v.d. 1999, fig. 70; Şkoda 2009, 153, 252, 256, 271, fig. 117, 121.4, 146.4, 145-149.

¹¹⁸ Şkoda 2009, 152-154, fig. 2-3, 11-12, 17, 117.

¹¹⁹ Şkoda 2009, 94, fig. 4, 43, 52, 114-115, 121.1-3.

tanrıça *Nana*'nın¹²⁰ (*Nanaia*) görülmesinden dolayı muhtemelen tapınak da bu ilaha adanmıştı. Bulunmuş olan sikkelere göre, Pencikent Şehri'nin ana ilahı olan ve şehirdeki evlerin duvarlarını süsleyen resimlerde de görülen Mezopotamya kökenli bu tanrıçanın¹²¹ Orta Asya'da Kuşanlılar devrindeki Baktriana'dan sonra Sogdiana'da da çok saygın bir yeri vardı ve popülerdi. Pencikent'deki tapınaklarda ve evlerdeki duvar resimlerinin bazılarında¹²² tanrıça *Nana*'nın ve diğer ilahların önündeki altarda kutsal ateşin yandığı görülür. Bunlar, Pencikent tapınaklarına adanmış ilah heykellerinin önünde kutsal ateşin yandığına ve ilah ile ateş kültlerine birlikte saygı gösterildiği ve ibadet edildiğine işaret eder. I. Tapınağa benzer ritüel mimari düzenleme, Orta Asya'da çok daha önceye gider. Baktriana'da MÖ 4. yüzyıl sonları veya 3. yüzyıl başlarında yapılmış olan Taht-ı Sangin Oxus Tapınağı, üç yönden koridorlar ile çevrili dört sütunlu merkezi ana mekânın (naos) doğusunda, avluya açılan çok sütunlu eyvan (portik) bulunurdu. Bu eyvanın iki yanında, ortalarında ateş altarı bulunan birer *ateşkede* mekânı yer alırdı. Dört sütunlu merkezi mekânı girişinin karşındaki batı duvarının kuzey köşesinde, muhtemelen tapınağa adanmış heykelin bulunduğu taştan dörtgen bir altar kaidesi bulunurdu. Orta Asya'da ve İran'da başka tapınaklarda da rampalı veya merdivenli ana girişin dışında, ritüel amaçlı kullanılan ikincil merdivenler yer alırdı. Sogdiana'da Ahamanişler devrinden kalmış olan ve bir platform üzerinde yükselen Sangir Tepe Ateş Tapınağı¹²³ dört sütunlu ve ateş altarı merkezi ana mekânının (naos) önünde ve güneyinde, ana giriş rampası yer alan eyvanın (portik) doğu tarafında, tapınağa girişi sağlayan dar yan merdiven bulunurdu. *Ayadana* olarak da tanınan Susa'daki yapının önceleri Ahamanişler devrinde II. Artaserhas zamanında (MÖ 404-358) Zerdüştlükle bağlantılı ateş tapınağı olarak yapıldığı düşünülmeye¹²⁴ karşın sonraki incelemelerde MÖ 2. yüzyılda Seleukoslar devri sonları veya Partlar devri başlarında hangi külte adandığı tartışmalı bir tapınak olarak yapıldığı ağırlık kazanmıştır¹²⁵. Aşağı seviyedeki avludan geniş basamaklı ana giriş merdiveni ile yüksekteki tapınak binasına geçilirdi. Ana girişin sağlandığı çok sütunlu eyvanlı ön mekânın (portik) iki yanında da yine avludan ana tapınak binasına geçiş sağlayan dar birer merdiven bulunurdu. Bu merdivenlerin bitiminde yanlarda birer küçük izole mekân yer alırdı. Yan mekânlar ile dar merdivenler, dört sütunlu merkezi ana mekânı (naos) üç yönden çeviren koridorlar ile bağlantı kurardı. Yan mekânlar, sütunlu eyvanlı (portik) ön giriş mekânının iki tarafında yer alırdı. Susa Tapınağı'ndaki yan mekânlar, Susa Tapınağı ile benzeri plana sahip olan Oxus (Amuderya) Nehri ve ateş kültleri ile ilişkili Taht-ı Sangin Oxus Tapınağı'ndaki (MÖ 4. yüzyıl sonu - 3. yüzyıl başı) sütunlu eyvanlı ön mekânın (portik) iki tarafındaki ateş altarı barındıran küçük izole *ateşkede* mekânlarını hatırlatır. Ateş kültü ile ilgili ateş altarı ve kül, ilâh kültü ile ilgili heykel tespit edilmemesine karşın Susa'daki yapı, genel planı ve tapınak içi ritüel mimari düzenleme ile yapı girişindeki nişler açısından değerlendirildiğinde, Zerdüşçülük ile bağlantılı doğal ilah ve ateş kültleri ilişkili sinkretik özellikte bir tapınak olabileceğini düşündürmektedir. Güney Baktriana'da yüksek bir tepede inşa edilmiş ve günümüzde Surh Kotal ismiyle tanınan tapınakta bulunmuş olan taş yazıtı (SK4) göre¹²⁶ tapınak I. Kanişka (MS 127-150) tarafından yaptırılmış ve sonradan oğlu Kral Huvişka zamanında (MS 150-190), Nukunzuk tarafından onarım geçirmiş olup ve ilk yapıldığında *Muzaffer Kanişka Tapınağı/ Bagolaggo* (tanrıların evi) ismiyle tanınıyordu. Avlu ortasında bir platform üzerinde yükselen Surh Kotal A

¹²⁰ Şkoda 2009, 256, fig. 121.1-3; Grenet 2015b, 138, 141; Shenkar 2014, 122-123, fig. 103-107; Shenkar 2017, 198, 204.

¹²¹ Şkoda 2009, 256, fig. 121.4; Shenkar 2014, 123-124, fig.108-110; Shenkar 2017, 197-198.

¹²² Shenkar 2014, 122-124, 307-309, fig. 106, 108, 110.

¹²³ Rapen – Hasanov 2013, 50-51, fig. 2.2.

¹²⁴ Dieulafoy 1892, 391, 411-419, fig. 264.

¹²⁵ Ghirshman 1976, 197-200, fig. 45; Stronach 1985, 619-621, fig. 3.6.

¹²⁶ Cribb 1996, 109; Sims-Williams 2012, 78-79.

Tapınağı (Fig. 33)¹²⁷ ana binasının etrafını çeviren portikli bölüme, doğudan geniş ana giriş merdivenin yanısıra arkadan batı cephesi güney köşesinden de küçük bir merdiven ile ulaşılmaktaydı. Bu küçük merdivenin yakınında, A Tapınağı'nın güney cephesi batı köşesine sonradan eklenmiş merkezi mekânlı ve çevre koridorlu ufak bir kare planlı *ateşkede* (D Tapınağı) bulunmaktaydı. A Tapınağı ana binasının üç yönden koridorlar ile çevrili dört sütunlu merkezi mekânın (naos) ortasında büyükçe taştan kare bir podyum/kaide bulunmaktaydı. A Tapınağı genel planında özellikle Orta Asya ve İran Zerdüşçülük tapınak mimarisi özellikleri göstermesiyle birlikte mimari detaylarda Hellenistik etkilerden rahatlıkla bahsedebiliriz. A Tapınağı için önceleri ateş tapınağı fikri ön plandayken sonradan kraliyet veya hanedanlık tapınağı fikri yaygınlık kazanmıştır. Naos mekânında tespit edilmiş küller sonradan geçirdiği yangınla (MS 3. yüzyıl) ilgili olup ana mekânda ateş kültü ve ilah kültü ile ilgili net veri tespit edilmemiştir. Verilerin olmamasından dolayı dört sütun ortasındaki yerden yükseltilmiş kare büyük taştan podyum/kaide hangi kült için kullanıldığı açık değildir. Avluda ise muhtemelen Kuşan kralları ile ilgili heykeller tespit edilmiş olup bunlardan bir tanesi, Mathura'da Mat Tapınağı'nda bulunmuş olan ve üzerindeki yazıtta *Büyük Kral, Kralların Kralı, Tanrının Oğlu Kanişka* yazılı heykele yakından benzerliğinden dolayı muhtemelen I. Kanişka'ya ait olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar ilah heykeli bulunmasa da yazıtta (SK4) göre tapınak için Baktrian dilinde *Bagolaggo* kullanılmış olup bu kelime 'tanrıların evi' anlamına gelmektedir. Aynı zamanda yazıtta göre bu tapınakta tanrılar yaşamaktaydı. Aynı bölgede I. Kanişka tarafından yaptırılan ve o dönemde *Tanrının Suyu* olarak bilinen Rabatak Tapınağı yazıtına göre¹²⁸, I. Kanişka *Tanrı* ve *Tanrının Oğlu* idi ve krallığını başta *Nana* olmak üzere diğer tanrılardan almıştı. Kanişka, yazıtta geçen kral olmuş atalarının ve tanrıların heykellerinin muhtemelen tapınağa konulmak üzere yapılmasını emretmiştir. Rabatak Tapınağı yazıtında son derece saygı gösterilen ilahların çoğu (*Aurmuzd/ Ahura Mazda, Sroşard/ Sroş, Narasa, Mihir/ Mitra*) Avesta kutsal kitabında geçmekteydi. Kanişka devri Kuşan sikkeleri¹²⁹ üzerinde de yine ağırlıkta olarak Zerdüşçülük panteonundan ilahlar yer almaktaydı (*Nana, Miiro 'Mitra/güneş', Mao 'Mah/ay', Athşo 'ateş', Oado 'rüzgar'*). Sonradan Zerdüşçülük panteonu içine girmiş olan Mezopotamya kökenli *Nana*¹³⁰, İran ve Orta Asya'da özellikle Kuşan Krallığı ile Baktriana ve Sogdiana bölgelerinde Geç Antik Çağ ve Erken Orta Çağ'da son derece prestijli ve popüler bir ilahtı. Her ne kadar resmi olarak Zerdüşçülük inancında olmamalarına karşın özellikle I. Kanişka devrinde Kuşanlılar, bölgede köklü ve saygın bir yeri olan bu inanca ait öne çıkan bazı ilahların kültlerini, kendi atalar kültü ile birleştirerek dinsel-siyasi bir güç olarak uyguladıkları anlaşılmaktadır. Genel değerlendirdiğimizde, muhtemelen Kanişka'nın yaptırdığı kraliyet/hanedanlık tapınaklarından Rabatak Tapınağı gibi Surkh Kotal A Tapınağı da muhtemelen atalar-ilah ve ateş kültleri ile ilişkili olup merkezi mekândaki (naos) taş kaide üzerinde ilah heykeli veya heykelleri yükselmekteydi ve portatif altarda kutsal ateş yanmaktaydı. Avluda da atalar kültü ile bağlantılı ölmüş olan ve yaşayan Kuşan krallarının heykelleri sıralanmıştı. Bir platform üzerinde, içlerinde birer dörtgen portatif ateş altarı kaidesi bulunan ve her biri koridorlar ile çevrili iki mekândan oluşmuş Peykent Ateş Tapınağı (MS 3-4. yüzyıl) 3. evresinde,¹³¹ doğu mekânına güney yönünden yan merdiven ile yoğun kül tespit edilen avludan giriş sağlanıyordu.

¹²⁷ Schlumberger 1953, 235-238, fig. 4, 8, 10-11; Schlumberger 1955, 83-86, fig. 1, 5-7; Schlumberger 1959, 82-86, fig. 1; Schippmann 1971, 492-498, fig. 81-82; Ghirshman 1976, 205-209, fig. 46-47; Yamamoto 1979, 44-45, pl. 35; Schlumberger v.d. 1983, 22-29, fig. 9-10, 23, 26-27, pl. 3-5, 9-14, 36-39; Stronach 1985, 622-623, fig. 3.7; Canepa 2013, 343; Boucharlat 2014, 11; Grenet 2015a, 203-217, 226-229, fig. 3.

¹²⁸ Sims-Williams 1996, 77-82; Cribb 1996, 107-111; Sims-Williams 2012, 77-78.

¹²⁹ Cribb 1996, 108.

¹³⁰ Boyce 1982, 30-31; Cribb 1996, 107-109; Grenet 2015a, 204, 210, 222.

¹³¹ Omel'chenko 2012, 81, fig. 6, 7.1.

Arkeolojik veriler, Yerkurgan Merkez Tapınağı'nın yanındaki Doğu Tapınağı'nda da (MS 3-4. yüzyıl) (Fig. 3) benzeri düzenlemeye ve ritüele işaret etmektedir. Doğu Tapınağı ana mekânı (naos) içinde tespit edilmiş ilah heykelleri ile tapınağın ana mekânının önündeki çok sütunlu eyvanın (portik) köşesindeki dar yan girişten ulaşılan batısındaki mekânda (belki de içinde ateş altarı bulunan *ateşkede* mekânı idi) tespit edilmiş yoğun küllerden¹³², Yerkurgan Doğu Tapınağı'nın Pencikent I. Tapınak gibi ilah ve ateş kültleri ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Doğu Tapınağı ana mekânın güney girişinin karşısındaki kuzey duvarının ortasında büyük bir niş ve önünde podyum/kaide bulunmaktaydı. Muhtemelen bu nişte tapınağa adanmış ilahın heykeli yükselmekteydi ve sürekli kutsal ateş yanan *ateşkede* mekânından getirilen ateş, heykelin önündeki portatif altarda yakılmaktaydı. Yerkurgan Merkez Tapınağı'nda gördüğümüz merdiven, belki de ilah-ateş kültleri ile ilişkili Pencikent I. Tapınak ile Yerkurgan Doğu Tapınağı ve ateş kültü ile ilişkili Sangir Tepe ve Peykent tapınaklarında olduğu gibi Yerkurgan Merkez Tapınağı merkezi bölümde (kazısı tamamlanmamış alan), kutsal ateşin yandığı veya tapınağa adanmış ilah heykelinin yer aldığı merkezi ana mekânın (naos) bulunduğu yükseltilmiş bölüme geçiş için kullanılmış olabilir. Yerkurgan Tapınağı'nda tahmini olarak bahsettiğimiz ana mekânın bulunduğu yükseltilmiş bölüm, henüz tespit edilmemiş olup önümüzdeki yıllarda yapılacak arkeolojik çalışmalarla konu aydınlığa kavuşacaktır.

Zerdüştcülük Tapınak Mimarisi Gelişimi

Arkeolojik veriler, Orta Asya'da ateş kültürünün Zerdüştcülük öncesi Hint-İranlılar ve İranlılar'da güçlü bir yeri olduğunu göstermektedir. Bu konuda, daha önce bahsettiğimiz Margiana ve Baktriana bölgelerinde Bronz Çağı'nda MÖ ikinci binden kalmış tapınak komplekslerinde (Margiana: Gonur Tepe, Togolok 1, Togolok 21¹³³, Baktriana: Car Kutan¹³⁴) (Fig. 27-28) tespit edilmiş kutsal sayılan ateş altarı ve korunmuş yoğun küller, Zerdüştcülük öncesi Orta Asya ateş kültü ile ilgili önemli arkeolojik verilerdir. MÖ 1000 civarında oluşmaya başlamış *Avesta* öğretilerine dayalı olarak zamanla Zerdüştcülük inancı gelişmiştir. Bu kutsal metinler temelde eski inançlar ile din adamı Zerdüş'tün öğretilerinden dayanmaktadır. Hint-İranlılar ve İranlılar'ın ateş kültü Zerdüştcülük içinde devam etmiş ve bu inanç içinde merkez kült haline gelmiş olup her şeyin yaratıcısı *Ahura Mazda*'nın oğlu *Atar* ile özdeşleşmiştir. Zerdüştcülük'de Hint-İranlılar kaynaklı doğadan esinlenen çok sayıda ilaha inanılırdı¹³⁵. *Avesta* metinlerinde tapınak ve heykel yapılması konusunda bilgi yoktur. Bu yüzden Ahamanişler devri sonlarına kadar Zerdüştcülük ile bağlantılı içinde ateş altarının ve ilah heykellerinin bulunduğu tapınak yapılmadı. Fakat İran ve Orta Asya'da Ahamanişler'e kadar ve daha sonra, içinde ateş altarı bulunan ateş kültüyle ilişkili Zerdüştcülük ile bağlantılı olmayan tapınaklar inşa edildi. Yine önceden belirttiğimiz gibi Hamadan yakınlarındaki Nuş-i Can Merkez Tapınağı (MÖ 8-7.yüzyıl)¹³⁶ (Fig. 29), İran'da Ahamanişler öncesi en eski ateş kültüyle ilgili tapınaklarından biridir. Tapınağın haç planlı yapısındaki ana mekânının (naos) bir yanında, yukarıya doğru basamaklı yükselen ve üzeri kare olan kerpiçten ateş altarı, Ahamanişler devrinde¹³⁷ gelişen ve Sasaniler¹³⁸ devrinde yapılmasına devam edilen

¹³² Pugachenkova 1996, 20-22, fig. 7-9.

¹³³ Sarianidi 1994, 394-397, fig. 2-4, 6.

¹³⁴ Şirinov 2003, 33-50, Abb. 22-33; Askarov – Şirinov 1994, 16-23, fig. 4-6.

¹³⁵ Boyce 2007, xiii, 1-12; Hintze 2013, 2-5; Kreyenbroek 2013, 10-12.

¹³⁶ Roaf – Stronach 1973, 133-138, fig. 1-7.

¹³⁷ Yamamoto 1979, 30, pl. 7-13.

¹³⁸ Yamamoto 1981, 68-70, pl. 2-16.

ve İran ile Orta Asya'da görülen alt ve üst kısımları basamaklı taştan ateş altırların bilinen en erken örneğidir.

I. Darius'un (MÖ 522-486) Behistun'daki yazıtına göre¹³⁹, Demir Çağı'nda MÖ birinci bin ortalarında İran, Orta Asya, Anadolu, Mezopotamya, Arabistan ve Kuzey Afrika toprakları Ahamanişler'in (MÖ 6-4. yüzyıl) kontrolü altındaydı ve İmparatorluk bu dönemde en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Behistun, Persepolis, Nakş-i Rüstem, Susa ve Hamadan gibi imparatorluğun prestijli yerlerinde, her şeyin iradesinde olduğuna inanılan *Ahura Mazda*'nın isminin geçtiği *Kraliyet Yazıtları*'na göre¹⁴⁰ I. Darius'dan başlayarak Ahamanişler İmparatorluğu'nun resmi inancının Zerdüştcülük olduğu anlaşılmaktadır. Fakat tarihi bazı bilgilerden, her ne kadar resmi olmasa da Zerdüştcülük, Ahamanişler (Persler) İmparatorluğu'nun kurucusu Kyros (MÖ 559-530) devrinde¹⁴¹ Batı İran, Doğu İran (Orta Asya), Mezopotamya ve Anadolu üzerinde hâkimiyet kuran Pers İmparatorluğu'nu temsil eden bir din olduğu anlaşılmaktadır. Strabon'a (XI.8.4) göre, Kyros'un Anadolu seferi sırasında Kapadokya Bölgesi Zela yerleşiminde, Persli komutanlar tarafından düz bir alanda kaya üzerine topraktan bir tepe yapılmış, üzerine de başta *Anaitis/Anahita* (*Avesta*'ya göre su-nehir tanrıçası) olmak üzere *Omanus* ve *Anadatus* isimli Persli ilahlar adına duvarla çevrili bir altar yapıldı. Strabon'un verdiği bu bilgiler aynı zamanda bize, Zerdüştcülük inancının Kyros zamanında İmparatorluğu temsil eden bir din olduğunu da gösterir. Muhtemelen bu kutsal suni tepe, Yerkurgan Platformu gibi Zerdüştcülük ile ilişkili açık hava resmi dinsel törenleri için üzerinde ilahlara adanmış altar bulunan duvarla çevrili kutsal bir platformdu. Bu kutsal platformda altar bulunmasından dolayı, hayvan kurbanı sırasında altar ve ateşin olmadığını belirten Herodotos'u dikkate alırsak, Zela yerleşimindeki suni kutsal platformda hayvan kurban töreni yapılması mümkün gözükmemektedir. Burada muhtemelen ilahlara kansız kurbanlar sunulmaktaydı. Belki de ilahlara adanmış altarda törensel ateş de yakılmaktaydı. Bu kayıtlarla paralel olarak Orta Asya'da Baktriana'da bir Hellenistik devir yerleşmesi olan Ay Hanım'daki muhtemelen *Zeus*'a adanmış ana tapınakta bulunmuş olan altın yaldızlı gümüşten disk¹⁴² (MÖ 3. yüzyıl) üzerindeki sahnenin yukarıdaki güneş tanrısı *Helios* figürü ile hilal ve yıldız motifleri altındaki basamaklı podyum-altarda bir tütsü kabı önünde bir din adamının dağlık alanda açık havada dinsel bir tören yönettiği görülmektedir. Altar ve din adamı, karşıdan gelen zafer tanrıçası *Nike*'nin sürdürdüğü ve aslanların çektiği arabadaki *Kybele* tanrıçasına ve yukarıdaki güneş tanrısına yöneliktir. Bu diskte özellikle Helen ve İran inançlarının sentezini görmekteyiz. Diskte, açık havada yüksek yerdeki bir altarda sunu sahnelerinin görülmesi konumuz açısından dikkate değerdir. Strabon'un kaydında geçen Zela yerleşiminde açık havada üzerinde *Anahita*'ya adanmış altar bulunan platform ve *Kybele Diski*'nde açık havada dinsel tören uygulanan podyum-altar ile üzerinde ateş altarı bulunan Yerkurgan Platformu arasında ilişki kurabiliriz. Antik yazar Xenophon (*Kyr.* I.6.1, VII.5.57), Kyros'un öncelikle tanrıça *Hestia*'ya ibadet ettiğini ve din adamı (*magus*) idaresinde başta *Hestia* olmak üzere diğer ilahlara kurban verdiğini kaydetmiştir. Aslında Kyros muhtemelen *Hestia*'ya değil onun temsil ettiği ocak ateşine ibadet etmekteydi. Bu metinde Yunanlı yazar, kendi inancında kutsal ocak ateşine karşılık gelen tanrıça *Hestia* ismini kullanmayı tercih etmiştir. Buradaki ocak ateşi kültürünün, önceki Hint-İranlılar ve İranlılar'ın sürekli yanan ocak ateşi kültürünün¹⁴³ bir devamı olduğu anlaşılmaktadır. Kyros ve sonrasında, sürekli yanan ocak ateşi kültürü toplum içinde yaşamaya devam etmesi yanında, Zerdüştcülük inancının ve onunla ilişkili kutsal ateşin özellikle İmparatorluk inancı ve ateşi olarak

¹³⁹ Tolman 1908a, Bh. Col. I.6.

¹⁴⁰ Tolman 1908a, 2-55.

¹⁴¹ Boyce 2007, 49.

¹⁴² Bernard 1970, 339-347, fig. 31; Bernard 2008, 118, fig.23.

¹⁴³ Boyce 2007, 4.

görüldüğü anlaşılmaktadır. Zerdüşçülük’de ebedi kutsal zafer ateşinin sürekli yanan kutsal ocak ateşi költünden esinlenmiş olduğu gözükmektedir. Antik yazar Quintus Curtius’a (III.3.9-10, IV.13.12-13, IV.14.24) göre (MS 1. yüzyıl), Persler son dönemlerinde resmi olarak kutsal ve ebedi ateşe inandıkları ve savaşa giderken metal portatif altarda yaktıkları anlaşılmaktadır.

Daha önce bahsettiğimiz üzere Herodotos, Cicero ve Strabon gibi antik devir yazarları başlarda Perslerin (Ahamanişler) tapınak ve heykel yapmadıklarını, açık alanda yüksek bir yerde kurban verdiklerini kaydetmektedirler. Hatta önceleri heykel ve tapınak yapmak günah sayılmaktaydı. Arkeolojik veriler de bunu kanıtlar nitelikte olup Ahamanişler devri ve sonrasında kalmış olan muhtemelen Zerdüşçülük ile ilişkili resmi dinsel törenlerin uygulandığı açık hava kutsal platformları, antik devir yazarlarının da değindiği çeşitli ilahlara adanmış açık hava kurban törenleri ile ilgili gözükmektedir. Ahamanişler devrinden Kök Tepe¹⁴⁴ ve Paçmak Tepe¹⁴⁵, sonrasında Hellenistik devirden Ay Hanım¹⁴⁶ gibi Orta Asya platformları, muhtemelen Zerdüşçülük ile bağlantılı açık hava resmi dinsel törenleri ile ilgiliydi. Genellikle platformlar güneşin doğduğu yön olan doğu yönüne göre konumlanmışlar ve kare planlı platformlara çıkış batıdan basamaklı olarak sağlanıyordu. Bu platformlar, antik devir yazarlarının belirttiği gibi muhtemelen açık havada yüksek yerde ilahlara adanmış kurban sunuları ile ilgiliydi. Bu kurban törenleri din adamları (*magi*) tarafından temiz yerde idare edilirdi. Açık hava törenleri ile ilgili platformların yapılması geleneği, tapınakların yapılmaya başlanmasından sonra da devam etmiştir. Açık hava törenleri, muhtemelen Ahamanişler öncesi bölgedeki Hint-İranlılar ve İranlılar dinsel geleneğinin bir devamı idi. Örneğin Orta Asya’da Margiana’da MÖ ikinci bin sonlarından Togolok 21 Tapınak Kompleksi’nin (Fig. 27) dışında açık havada tespit edilmiş ve muhtemelen ilahlara sunu için kullanılmış kerpiçten platformlar ile yoğun küller bulunan ateş altarı¹⁴⁷, resmi açık hava törenleri ile ilgili gözükmektedir. Zerdüşçülük ortaya çıktıktan sonra muhtemelen Ahamanişler’e kadar fazla yaygın ve güçlü değildi. Zerdüşçülük, Ahamanişler ile birlikte siyasi-dinsel bir güç olarak imparatorluğun inancı olmasına karşın muhtemelen halk arasında yaygınlaşması daha geç olmuştur. İran ve Orta Asya’da halk arasında muhtemelen geleneksel olarak çeşitli doğal ilahlara inanılması ile birlikte özellikle ocak ateşi ve su költleri yaygındı.

Babil Şehri’nde önde gelen bir rahip olan Berossus’un MÖ 3. yüzyılın ilk yarısında hazırladığı *Babil Tarihi* isimli eserine göre¹⁴⁸, II. Darius’un oğlu II. Artaserhas (MÖ 404-358) devrinden önce İranlılar (Persler, Medler), özellikle ateş ile suya inanıyorlar ve ilahların heykellerine inanmıyorlardı. Fakat II. Artaserhas zamanında ilahların heykellerine ibadet edilmeye başlandı. Ahamanişler’in kontrolündeki Babil’de II. Artaserhas zamanında ilk defa *Anahita* (*Anaitis=Afrodit*) heykeli yapıldı ve bu ilah heykeline tapınım Ahamanişler kontrolündeki birçok yer gibi Orta Asya’daki Baktriana bölgesinde de zorunlu hale getirildi. Muhtemelen Geç Ahamanişler devrinde, Zerdüşçülük ile bağlantılı ilahlar için yapılmaya başlanan heykellerle birlikte onların korunduğu tapınaklar da yapılmaya başlandı. İran ve Orta Asya’daki arkeolojik veriler de bu durumu destekler niteliktedir. İran ve Orta Asya’dan en erkeni Geç Ahamanişler devri MÖ 4. yüzyıla tarihlenen bazı Zerdüşçülük tapınaklarının kalıntıları günümüze ulaşmıştır. Bu tapınakların mimari planları ile kuruluşlarında ve mimari detaylarında, İran ve Orta Asya mimari özellikleri etkili olması ile birlikte eski Mezopotamya ve Hellenistik mimarinin etkisi de önemli olmuştur. Geç

¹⁴⁴ Rapin 2007, 36-38, fig. 4b.

¹⁴⁵ Pidaev 1974, 33-38, fig. 2; Boyce – Grenet 1991, 182.

¹⁴⁶ Bernard 1976, 306-307; Boyce – Grenet 1991, 181-182.

¹⁴⁷ Sarianidi 1990, 159-162, fig. 1-4; Sarianidi 1994, 394, fig. 4.

¹⁴⁸ Burstein 1978, II.5.2.

Ahamanişler devrinden Sogdiana'da Sangir Tepe Tapınağı¹⁴⁹, Baktriana'da Kindık Tepe Tapınağı (MÖ 4. yüzyıl)¹⁵⁰ ve Taht-ı Sangin Oxus Tapınağı (MÖ 4. yüzyıl sonu-3. yüzyıl başı)¹⁵¹ (Fig. 32), Parthia'da Mansur Tepe Kuzey Tapınağı (MÖ 2. yüzyıl)¹⁵² (Fig. 24), Fergana Margilan'da Kızlar-tepe Tapınağı (MS ilk yüzyıllar)¹⁵³ (Fig. 25), Baktriana'da Surh Kotal A ve B Tapınakları (MS 2. yüzyıl)¹⁵⁴ (Fig. 33), Sogdiana'da Kurgan Tepe Tapınağı (MS 3-4. yüzyıl)¹⁵⁵, Usturuşana'da Ak Tepe Tapınağı (MS 4-7. yüzyıl)¹⁵⁶ (Figür 26), Sogdiana'da Pencikent I.-II. Tapınaklar (MS 5 yüzyıl)¹⁵⁷ (Fig. 23) ve Peykent Tapınağı (MS 3-4. yüzyıl)¹⁵⁸ Orta Asya topraklarında Antik Çağ'da ve Erken Orta Çağ'da Zerdüş-tçülük ile bağlantılı, ateş ve çeşitli ilah kültleri ile ilişkili dinsel yapılarıdır. Ağırıklı olarak kerpiçten yapılmış bu tapınaklar, genellikle merkezi planlıydı. Üzerinde ebedi kutsal ateşin yandığı altın veya üzerine ilah heykeli ile portatif ateş altınının bulunduğu kaidenin yer aldığı kare veya dikdörtgen planlı ana mekân (naos), genellikle ana tapınak yapısının merkezinde yer almaktaydı. Altın ve kaide, ana mekânın merkezinde (bazen dört sütun ortasında) olabildiği gibi ana mekânda giriş karşısındaki duvarın önünde de yer alabiliyordu. Merkezi ana mekân etrafında (üç veya dört yönde), ritüel amaçlı koridorlar ve ikincil mekânlar bulunmaktaydı. Ana mekânın (naos) önünde bazen portik (eyvan, pronaos) yer alabiliyordu. Tapınakların ana binası bir platform üzerinde kare veya dikdörtgen planlı olarak yükselirdi ve binaya önden bir rampa veya merdiven ile çıkılırdı. Tapınakların önünde genellikle avlu bulunmaktaydı. Tapınakların naos mekânlarında görülen kerpiç, tuğla ve taş altınlar veya kaideler, genellikle sabit ve yerden yükseltilmiş olup dörtgen planlıydı. Ana mekânlarda (naos) genellikle merkezde yer alan altınların üzerinde ebedi kutsal ateş yanarken, merkezde veya kapının karşısındaki duvar önünde yer alan kaideler üzerinde ise tapınağa adanmış ilah heykeli ile birlikte portatif ateş altın veya sadece portatif ateş altın yer almaktaydı. Tapınaklar sadece ateş kültü ile ilişkili olabildiği gibi ilah ve ateş kültleri ile ilişkili sinkretik özellikte de olabiliyordu. Ateş kültü ile ilişkili ateş tapınaklarında (Sangir Tepe, Kindık Tepe, Kızlar-tepe, Kurgan Tepe, Ak Tepe, Peykent, Surh Kotal B) (Fig. 25-26, 33) genellikle merkezi ana mekânın ortasında yer alan altınlarda (bazen dört sütun ortasında) veya kaide üzerindeki portatif altın muhtemelen sürekli yanan kutsal ocak ateşi kültü geleneği ile ebedi kutsal ateş sürekli yanmaktaydı. İlah ve ateş kültlerinin birlikte görüldüğü tapınaklarda ise tapınağa adanmış ilah heykeli, merkezi ana mekânda daha çok giriş karşısında bazen niş açıklığı bulunan duvar önündeki kaidede (Oxus Tapınağı, Yer-kurgan Doğu Tapınağı, Pencikent I.-II. Tapınaklar) (Fig. 3, 23, 32) veya naos merkezindeki kaidede (bazen dört sütun ortasında) (Surh Kotal A Tapınağı) (Fig. 33) yükselirdi ve önünde yakılmak üzere tapınaklarda bulunan sürekli kutsal ateş yanan ateşkede mekânlarından (Oxus Tapınağı, Pencikent I. Tapınak) ateş getirilirdi. Ay Hanım ana tapınağında (MÖ 300 civarı)¹⁵⁹ görüldüğü gibi Orta Asya'da Hellenistik devir bazı Yunan tapınaklarında da ilah heykelleri naos mekânında giriş karşısındaki niş bulunan duvar önündeki kaide

¹⁴⁹ Grenet 2012, 30; Rapen – Hasanov 2013, 49-51, fig. 2.2.

¹⁵⁰ Grenet 2012, 30-31, fig.2; Rapen – Hasanov 2013, 49, 51, fig. 2.3.

¹⁵¹ Litvinskii – Pichikian 1994, 48-58, fig. 4-5, 11-12; Litvinskij – Picikjan 2002, 13-71, fig. 5; Shenkar 2011, 120-123, fig. 4; Boucharlat 2014, 11.

¹⁵² Ghirshman 1976, 211, fig. 49; Koşelenko v.d. 2000, 88, 109, 111, fig. 3.

¹⁵³ Anarbaev – Maksudov 2007, 44-53, 135-141, fig. 9-12, 70.

¹⁵⁴ Schlumberger 1955, 83-86, fig. 1, 5-7; Schlumberger 1959, 82-86, fig. 1; Schippmann 1971, 492-498, fig. 81-82; Ghirshman 1976, 205-209, fig. 46-47; Yamamoto 1979, 44-45, pl. 35; Stronach 1985, 622-623, fig. 3.7; Canepa 2013, 343.

¹⁵⁵ Pugaçenkova 1987, 47-55; Pugaçenkova 1989, 92-95, fig. 38-39.

¹⁵⁶ Yakupov – Mukimov 2011, 53-55.

¹⁵⁷ Shkoda 1996, 195, fig. 8.; Shkoda 1998, 122-124, fig. 1.

¹⁵⁸ Semenov 1998, 114-115, fig. 3; Omel'chenko 2012, 80-81, 85, 96, fig. 7.1-2.

¹⁵⁹ Bernard 1969, 329, fig. 11, 14.

üzerinde yükselmekteydi. Tapınaklarda (Oxus Tapınağı) (Fig.32) eyvan (portik) ve avlu bölümlerinde de kaide olabiliyordu. İran'da Seleukoslar devrinden (MÖ 312-63) kalmış olan Frataraka/Persepolis (MÖ 3. yüzyılın ilk yarısı) ¹⁶⁰ ile Partlar devrinden (MÖ 247-MS 224) kalmış olan, Susa (MÖ 2. yüzyıl)¹⁶¹, Kuh-i Hvaja (MÖ 2-1. yüzyıl)¹⁶² ve Bard-i Neşande (MS 1-2. yüzyıl)¹⁶³ isimli Zerdüştcülük ile bağlantılı ilah ve ateş kültleri ilişkili tapınaklar, bahsettiğimiz Orta Asya Zerdüştcülük tapınakları ile benzeri mimari ve dinsel özelliklere sahipti. Bu İran tapınakları genel hatlarıyla önü avluya açılan portik (eyvan), dört sütunlu merkezi ana mekân (naos) ve merkezi mekânı üç yönden çeviren koridorlardan oluşmaktaydı. Tapınakların bir bölümünün (Oxus, Frataraka, Surkh Kotal A ve B, Ak Tepe, Pencikent) girişi güneşin doğduğu yön olan doğuda yer alıyordu. Orta Asya ve İran'da gördüğümüz Zerdüştcülük ile bağlantılı MÖ 4. yüzyıl sonlarından itibaren tapınaklarda görülmeye başlamış olan önü eyvanlı (portik, pronaos) ana mekân (naos) düzenlemesinin benzerleri Bronze Çağı prestijli megaronları¹⁶⁴ ile bu megaronların çekirdeğini meydana getirdiği sonradan gelişen Yunan tapınaklarında görülmüştür. Hellenizmin MÖ 4. yüzyıl sonlarından itibaren İran ve Orta Asya'yı etkilemeye başladığını düşünürsek, Yunan tapınak mimarisinin o dönemde yeni oluşmaya başlamış Zerdüştcülük tapınak mimarisi planlanmasını da etkilemiş olabileceğini düşünebiliriz. Bazı Zerdüştcülük tapınaklarındaki sütun kaidesi ve başlığı gibi mimari detaylarda, Hellenistik mimarinin etkilerinden rahatlıkla bahsedebiliriz. Fakat Orta Asya ve İran'daki Zerdüştcülük tapınaklarında yine de saf Hellenistik mimariden bahsedemeyiz. Sadece genel planda ve bazı mimari detaylarda bu etkiyi görebiliriz. Orta Asya ve İran'daki Zerdüştcülük tapınaklarında Hellenistik mimarinin etkilerinin yanısıra Mezopotamya mimarisinin de etkilerinden bahsedebiliriz. Yukarıda bahsettiğimiz üzere, tarihi kayıtlara göre, ilah heykelleri ve tapınakları olmayan Ahamanişler'de, II. Artaserhas (MÖ 404-358) zamanında Zerdüştcülük ile bağlantılı ilk ilah heykeli Babil'de yapılmıştır ve muhtemelen heykelin bulunduğu ilk tapınak da aynı dönemde yine bu şehirde inşa edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Hellenizm öncesi Geç Ahamanişler devrinde, içinde ilah heykeli bulunan ilk Zerdüştcülük tapınaklarının, geleneksel olarak ilah heykeli bulunan Mezopotamya tapınak mimarisi ve sanatının etkisinde meydana getirilmiş olabileceği düşünebiliriz. Babil'de ilk yapılan ilah heykelinin (muhtemelen ilk tapınak ile birlikte) ardından bu dinsel uygulama bütün imparatorlukta zorunlu hale getirilmiştir. Farklı kültürlerin mimari etkisi altında gelişmesi ile birlikte Orta Asya ve İran Zerdüştcülük tapınaklarında özgün bir mimarinin gelişim göstermesi onun asıl yerel mimari gelenekten beslendiği göstermektedir. Daha önce bahsettiğimiz gibi Orta Asya'daki konut (Ay Hanım, MÖ 2. yüzyıl) ve saray (Yerkurgan, MS 3-4. yüzyıl) yapıları içinde, üç yönden koridorlar ile çevrili merkezi ana mekânlı, önünde avluya açılan eyvanlı mekân bulunan Zerdüştcülük tapınaklarına benzer geleneksel düzenlemeler görülmekte idi. Geleneksel olarak kutsal ocak ateşinin yandığı profan yapılar ile ebedi kutsal ateşin yandığı ve ilah heykelinin bulunduğu tanrının evi olarak kabul edilen tapınaklar arasında mimari açıdan etkileşimler olabileceğini düşünebiliriz. Geç Ahamanişler devrinden Sasaniler devrine kadar bazı Zerdüştcülük tapınaklarının (Sangir Tepe, Kindık Tepe, Oxus, Frataraka, Susa, Kuh-i Hvaja, Surh Kotal A, Pencikent) merkezi

¹⁶⁰ Herzfeld 1941, 275-276, 286, 301; Schmidt 1953, 56, fig. 16-17; Schippmann 1971, 177-185, fig. 24; Boyce 1975a, 460-461; Ghirshman 1976, 200-205; Stronach 1985, 612-617, fig. 4; Boyce - Grenet 1991, 110-118; Shenkar 2011, 118-120, fig. 2-3.

¹⁶¹ Dieulafoy 1892, 411-419, fig. 264; Schippmann 1971, 266-273, fig. 38; Boyce 1975a, 458-459; Ghirshman 1976, 197-200, fig. 45; Yamamoto 1979, 37, fig. 5; Stronach 1985, 619-621, fig. 3.6; Shenkar 2011, 122, fig. 14.11; Canepa 2013, 320.

¹⁶² Herzfeld 1941, 291-302; Gullini 1964, 253-273; Schippmann 1971, 57-70, fig. 9-10; Boyce 1975a, 461; Ghirshman 1976, s. 205; Yamamoto 1979, 43, fig. 6; Stronach 1985, 618 - 619; Boyce - Grenet 1991, 149 - 151; Shenkar 2011, 120, 130, 14.10.

¹⁶³ Schippmann 1971, 251-258, fig. 37; Ghirshman 1976, 39-51, fig. 16; Shenkar 2011, 122.

¹⁶⁴ Hopkins 1968, 45-53, fig. 1-2.

ana mekânlarının (Fig. 32-33) ortasında kare alan yaratan dört sütun uygulaması (bazen ortalarında altar veya kaide bulunmaktaydı), Margiana'da Bronz Çağı'ndan Car Kutan Tapınağı Kompleksinin¹⁶⁵ (Fig. 28) ortasındaki platformda, dörtgen alan yaratan dört ayakta oluşmuş üzeri örtülü, dört yöne açık, ortasında ateş altarı bulunan *çar-tak* tipi mekândan anlaşıldığı üzere MÖ ikinci bine gitmektedir. Önceleri tapınağa bağlı açık havada uygulanan *çar-tak* tipi mimari kuruluşu, Geç Ahamanişler devri Zerdüşçülük tapınaklarından başlayarak tapınakların çevre koridorlu naos mekânlarının ortasında kare alan yaratan dört sütun ile devamlılık bulmuş ve sonrasında Sasaniler devrinde genellikle etrafı koridorlar ile çevrili, üzeri kubbeli, dört yönden koridorlara açıklığı olan dört kalın ayakta oluşmuş *çar-tak* tipi mekândan meydana gelmiş taştan dörtgen planlı ateş tapınağı¹⁶⁶ modelleri ortaya çıkmıştır. Bu Sasanî devri *çar-tak* tipi ateş tapınaklarının merkezinde sürekli ateş yanan altar bulunmaktaydı. Orta Asya ve İran'da önce antikçağ ve sonra Erken Orta Çağ Zerdüşçülük tapınaklarında yaygın olarak gördüğümüz merkezi mekân ve çevre koridorlu mimari düzenin kaynağını Orta Asya'da MÖ ikinci binden kalmış olan merkezi avlulu ve çevre koridorlu¹⁶⁷ (Fig. 27) ateş kültürüyle bağlantılı bahsettiğimiz dinsel yapılarda arayabiliriz. Orta Asya'da Zerdüşçülük mimarisinde gördüğümüz merkezi mekân ve çevre koridorlu mimari düzen sonrasında Geç Antik Çağ ve Erken Orta Çağ'da Orta Asya'da yapılmış olan Budist tapınaklarında da¹⁶⁸ yaygın olarak kullanılmıştır.

MÖ 9-8. yüzyılda oluşmaya başlamış ve zamanla gelişmiş olan Yerkurgan Şehri'nin ortası, muhtemelen Ahamanişler zamanında, etrafı duvarla sınırlandırılmış kutsal bir alandı. Muhtemelen içinde portatif ateş altarnın bulunduğu altar kaidesi bulunan Yerkurgan'daki kutsal açık alanda, ateş kültürüyle ilgili açık hava resmi dinsel törenleri uygulanmaktaydı. Fakat şehrin ortasının kutsal alan olması muhtemelen Ahamanişler öncesine gitmekteydi. Yerkurgan Şehri'nin ortası muhtemelen önceleri Ahamanişler İmparatorluğu'nun siyasi-dinsel gücünü temsil eden Zerdüşçülük ile ilişkili, din adamlarının (*magi*) idare ettiği açık hava resmi dinsel törenlerine sahne olmaktadır. Orta Asya'da ateş kültürüyle bağlantılı açık hava resmi törenleri Zerdüşçülük öncesine gitmekte olup sonrasında Zerdüşçülük içinde devamlılık bulmuştur. Orta Asya'da açık hava resmi dinsel törenleri uygulanan kutsal avlular, daha önce belirttiğimiz Margiana ve Baktriana bölgelerinde Zerdüşçülük öncesi ateş kültürüyle ilişkili tapınak komplekslerinde (Gonur Tepe, Togolok 1, Togolok 21, Car Kutan) (Fig. 27-28) görüldüğü üzere MÖ ikinci bine Hint-İranlılara kadar gitmektedir. Daha sonrasında Yerkurgan gibi Sogdiana'da bulunan Semerkand yakınındaki Kök Tepe'de, MÖ birinci binin ikinci çeyreğinde yapılmış ve içinde ateş yeri olan etrafı duvarla çevrilmiş muhtemelen ateş kültürüyle ilgili dinsel fonksiyonu bulunan kutsal bir avlu yer almaktaydı¹⁶⁹. Zamanla Kök Tepe'deki kutsal avluya Ahamanişler zamanında yukarıda bahsettiğimiz açık hava kurban törenleri ile ilgili platform inşa edildi. Bölgede Zerdüşçülük ile ilgisiz kutsal açık alan uygulanması Ahamanişler öncesine gitmekle birlikte Ahamanişler devrinde de uygulanmaya devam edilmiştir. Ahamanişler zamanında, İmparatorluk inancı olan Zerdüşçülük'den farklı olarak Hint-İranlılar ve İranlılar geleneğinden gelen ateş kültürüyle ilişkili önceden bahsettiğimiz İran'daki Dahan-i Ghulaman Tapınağı'nın (MÖ birinci bin ortası) (Fig. 30) merkezinde üç ateş altarı bulunan avlusunda¹⁷⁰, açık hava dinsel törenleri

¹⁶⁵ Şirinov 2003, 33, Abb. 23-24, 26-27.1; Askarov – Shirinov 1994, 16-23, fig. 4-6, 8.

¹⁶⁶ Boyce 1975a, 463-464; Yamamoto 1981, 79, pl. 50-52.

¹⁶⁷ Sarianidi 1994, 396, fig. 6.

¹⁶⁸ Stavisky 1993/1994, 131; Hmel'nitskiy 2000, 222-239, fig. 237-238, 242, 247-252; Çeşmeli 2010, 82-83.

¹⁶⁹ Rapin 2007, 33-38, fig. 2.A., fig. 3.b; Rapen – Hasanov 2013, 50-51, fig. 2.2.

¹⁷⁰ Scerrato 1966, 13-16, fig. 9, 14-15; Boyce 1982, 128-129.

yapılmaktaydı. Bu tapınakta yoğun bir şekilde kül ile yanık kemiğin birlikte¹⁷¹ tespit edilmesi, Hint-İranlılar ve İranlılar geleneğinde hayvan kurban verilen törenlerin yapıldığını göstermektedir. Önceden bahsettiğimiz MÖ II. binden Car Kutun Tapınağı platformu üzerinde ateş altarının bulunduğu dört yönden açık *çar-tak* yapısının karşısındaki merdivenle inilen eyvanlı mekânda saklanmış olan ve içinde kemik parçaları bulunan kutsal küller¹⁷², Hint-İranlılar'ın ateş kültüyle bağlantılı açık hava hayvan kurban törenleri ile ilişkili gözükmektedir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi ateşe kanlı kurban sunulması Zerdüşçülük yasaktı ve *Avesta* öğretilerine göre ölü bedeni ile ateş kirletilmemeliydi. Yine önceden belirttiğimiz üzere antik kaynaklara göre İmparatorluk inancı Zerdüşçülük olan Persler (Ahamanişler), açık hava törenlerinde ateşe ölü olan hiçbir şey sunmazdı. İran'da Kyros zamanında, Ahamanişler İmparatorluğu'nun ilk başkenti olan Pasargadae Şehri'nde, daha önce belirttiğimiz gibi içinde ateş altarı kaidesi ve merdivenli küçük bir podyum bulunan kutsal bir alan (Fig. 31) yer almaktaydı. Burada muhtemelen kral ve din adamlarının (magi) katıldığı Zerdüşçülük ile bağlantılı İmparatorluk resmi açık hava dinsel törenleri gerçekleştiriyordu. Görüldüğü üzere Ahamanişler devrindeki açık hava törenlerinde, İmparatorluk resmi inancı Zerdüşçülük ile bağlantılı ateş ritüelleri uygulanması yanında Zerdüşçülük öncesi eski ateş ritüelleri de uygulanmaktaydı. Geç Ahamanişler devri ile birlikte zamanla Zerdüşçülük ile bağlantılı tapınak mimarisinin gelişmesi ve yaygınlaşmasıyla geç Antik Çağ'da Yerkurgan kutsal alanına Pencikent yerleşiminde görüldüğü gibi Zerdüşçülük ile bağlantılı iki tapınak inşa edildi. Yerkurgan Merkez Tapınağı muhtemelen sonrasında, Sangir Tepe Tapınağı ve Yerkurgan Doğu Tapınağı gibi kutsal bir platforma dönüştürüldü.

2018 yılında, Yerkurgan Merkez Tapınağı'nın erken kuruluşuna ait merdivenin bulunduğu 2 no.lu oda tabanının üzerinde yoğun bir şekilde hayvan kemikleri tespit edildi. Bu kemikler muhtemelen kurban edilmiş hayvanlara aittir. Hint-İranlılar kaynaklı doğadan esinlenmiş çok ilahlı panteona sahip Zerdüşçülük, her şeyin yaratıcısı gök tanrı *Ahura Mazda*'nın oğlu *Atar* olarak bilinen Zerdüşçülük inancının ve ritüellerinin merkezini oluşturan ateş tanrısı ile Zerdüşçülükte bereketi temsil eden *Anahita* olarak bilinen nehir ve su tanrıçası, Hint-İranlılardan gelen bir gelenek ile sonrasında İranlılarda en çok ibadet edilen ve adak verilen ilahlardandı¹⁷³. Daha önce belirttiğimiz gibi İmparatorluk inancı olarak Zerdüşçülük inancını kabul etmiş olan Ahamanişler (Persler), önceleri ilahlar için heykel ile tapınak yapmamışlar ve eski geleneklere göre açık hava resmi dinsel törenleri gerçekleştiriyorlardı. Fakat Geç Ahamanişler zamanında Zerdüşçülükte ilk *Anahita* heykeli yapılmış ve muhtemelen ilk tapınak da *Anahita* için inşa edilmişti. Herodotos (I.132) ve Strabon'a (XV.3.13) göre başlarda Persler; gök (*Ahura Mazda* = *Zeus*), güneş (*Mitra*), ay, yer, ateş, su ve rüzgar için açık havada yüksek bir yerde kanlı ve kansız kurban verir ve ibadet ederdi. Bu antik yazarlara göre¹⁷⁴ din adamı (*magus*) tarafından idare edilen kurban töreni, açık alanda temiz bir yerde uygulanırdı. Herodotos (I.132), bu kurban törenlerinde altar olmadığını ve ateş yakılmadığını kaydetmiştir. Bu durum muhtemelen sadece kanlı kurban törenleri için geçerliydi. Çünkü önceden bahsettiğimiz gibi açık hava ritüellerinde Persler'in ateş altarı ile çeşitli ilahlara adanmış altar kullandıklarını arkeolojik verilerden ve tarihi kaynaklardan biliyoruz. Persler'in özellikle ateşe ve suya kurban sunduklarını belirten Strabon (XV.3.14), ateşe kabuksuz kuru odun, iç yağı ve sıvı yağ gibi kansız kurbanlar sunulduğunu, ateşe ölü olan bir şey sunmanın ölüm sebebi olduğunu belirtmektedir. Bu bilgi,

¹⁷¹ Scerrato 1966, 14-15; Boyce 1982, 129-130.

¹⁷² Askarov – Shirinov 1994, 17-18, 20.

¹⁷³ Darmesteter 1880, Intr. lviii - lxi; Darmesteter 1883, 52 - 53, Aban Yast I.1-10; Boyce 2007, 3-12, 61-63.

¹⁷⁴ Herod. I.132; Strab. XV.3.13.

Avesta öğretilerine paralel olup *Avesta*'ya göre¹⁷⁵ ölü bedeni ile ateş kirletilmemelidir. Yine Strabon'a göre suya ise nehir, göl ve bir kaynak yakınında bir çukurda kanlı kurban sunulabiliyordu. Fakat suyun kirlenmemesi için kanın suya karışmaması gerekiyordu. *Avesta*'ya göre¹⁷⁶ *Anahita*'ya yani suya kanlı kurbanlar (at, öküz, kuzu) sunulabildiği gibi kansız kurbanlar da (içki, haoma, et, baresma) sunulabiliyordu. *Avesta*'da ve İranlılar'da ateş tanrısı *Atar* gibi son derece saygın bir yeri olan *Anahita*'ya ve bu tanrıçayla bağlantılı su-nehir ilahlarına, sonradan ateş ve diğer ilahlara adandığı gibi tapınaklar adanmıştır. *Anahita* inancı yani su-nehir kültü, ateş kültü gibi Zerdüşçülükte çok önemlidir. Hatta iki kült ile ilişkili sinkretik tapınaklar inşa edilmiştir. Antik yazar Strabon (XV.3.15) (MÖ 64-MS 24), Pers ilahlarına adanmış tapınakların yer aldığı Kapadokya'da, Zerdüşçülüğün bir mezhebinin bulunduğunu ve burada ortasında, *magi* (din adamları) kontrolündeki sürekli ateş yanan altın ve yoğun küllerin bulunduğunu, *Pyraetheia* denilen *ateşkedelerin*, *Anahita* ve *Omanus* (*Amanus*) adına yapılmış tapınaklarda da bulunduğunu ve bu tapınaklarda ateş ritüellerinin uygulandığını kaydetmiştir. Antik yazar Pausanias da (MS 2. yüzyıl) benzeri bilgiler vermektedir. Bu kayda göre¹⁷⁷, Anadolu'da Lydia bölgesinde Hierokaisareia ve Hypaipa şehirlerinde Perslerin tapınakları (ateş tapınağı/*ateşkede*) bulunuyordu. Bu tapınaklar herbiri bir mekândan oluşuyordu ve içinde üzerinde kül bulunan altar (ateş altarı) yer alıyordu. Aynı kayda göre, bu tapınaklarda din adamının (*magus*) altara kuru odunlar yığıldığı ve sonra taç giyerek ilahlar için kitaptan dualar okuduğu ve sonra odunların yakıldığı anlaşılmaktadır.

Yerkurgan Merkez Tapınağı ve Kültler

Yerkurgan Merkez Tapınağı muhtemelen ateş ve su-nehir kültleri ile ilişkili Zerdüşçülük ile bağlantılı sinkretik özellikte bir tapınaktı. Henüz tespit edilememiş fakat muhtemelen içinde sürekli kutsal ateş yanan *ateşkede* mekânı bulunan Yerkurgan Merkez Tapınağı'nda tespit edilmiş yoğun kemikler, muhtemelen su-nehir ilâhına sunu için verilmiş kurbanların kemikleridir. Kaşkaderya Nehri'nin yakınında kurulmuş olan Yerkurgan Şehri'nde yer alan Merkez Tapınak'da bulunmuş olan kemikler, muhtemelen nehir ve su tanrıçası *Anahita* veya *Anahita* ile bağlantılı Kaşkaderya Nehri ilahı için kurban edilmiş hayvanlara aittir. Yerkurgan Merkez Tapınağı gibi ateş ile birlikte başka ilahlar ile ilişkili sinkretik özellikte tapınaklar Orta Asya'da bulunmaktaydı. Yukarıda belirttiğimiz Oxus Tapınağı (Fig. 32) ve Pencikent I. Tapınak (Fig. 34) gibi bazı Orta Asya tapınaklarında heykelin bulunduğu ana binanın yan kanatlarında, ortasında kutsal ateşin sürekli yandığı altın yer aldığı *ateşkede* mekânları bulunmaktaydı ve bu mekânlardan ana binada merkezi mekânda bulunan heykelin veya heykellerin önünde yakılması için ateş taşınmaktaydı. Tapınağa adanmış ilaha ait heykel, genellikle ana bina içindeki merkezi ana mekânda, giriş karşısındaki duvarın önündeki (Oxus Tapınağı, Frataraka Tapınağı, Yerkurgan Doğu Tapınağı, Pencikent I.-II. Tapınaklar) veya merkezi mekânın ortasındaki (Surh Kotal A Tapınağı) (Fig. 33) kaide üzerinde yükseliyordu. Bazıları çukurlar içinde olmak üzere yoğun bir şekilde hayvan kemiği kalıntıları¹⁷⁸ bulunan Taht-ı Sangin Oxus Tapınağı'nda (MÖ 4. yüzyılın sonları-3. yüzyılın başları) tespit edilmiş olan portatif taştan adak altarı üzerindeki Yunanca yazıdan, tapınağın Oxus Nehri (Amuderya) ilahı ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Üzerinde flüt çalan bronzdan *Marsyas* heykeli yükselen taş altar (MÖ 2. yüzyılın ilk yarısı) üzerindeki yazıtta; *Atrosokes adağını Oxus'a adadı* diye kaydedilmiştir. *Kutsal ateşle yanan* anlamındaki *Atrosokes* ismi muhtemelen ateş inancı ile ilişkili bir

¹⁷⁵ Darmesteter 1880, Vendidad Fargard V.Ia.1-7.

¹⁷⁶ Darmesteter 1883, Aban Yast I.9, V.17, VI.21, VII.25.

¹⁷⁷ Paus. 5.27.5-6.

¹⁷⁸ Khojaeva 2013, 115-116.

rahibin ismi idi¹⁷⁹. Bu altarda, Yunanlıların nehirler ilâhı *Marsyas* ile yerel Oxus Nehri ilâhının bütünleşmesini görmekteyiz. Bu adak altarı yazıtı ile *ateşkede* mekânlarındaki ateş altarlarından¹⁸⁰ bu tapınağın nehir (Oxus) ve ateş kültleri ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu nehir ilahı için hayvan kurban ediliyordu ve hayvanın iç yağı da ateşe sunuluyordu¹⁸¹.

Yerkurgan Merkez Tapınağı'nda 2018 yılı arkeolojik kazı çalışmaları sırasında, yoğun kemiklerin bulunduğu 2 no.lu odanın alt taban seviyesinde, üzerinde üç yılan figürü bulunan seramik parçası tespit edildi. *Avesta* ve *Pehlevi* metinlerine göre¹⁸² *Ahriman* (*Angra Mainyu*) tarafından iyiliği yok etmek için yaratılmış *Azi Dahaka* olarak bilinen üç başlı, üç ağızlı ve altı gözlü yılan, su-nehir ile ilişkili ve kurbağa, kaplumbağa, karınca, kertenkele ve akrep gibi öldürülmesi gereken zararlı hayvanlardan olup bu hayvanlar kötülüğün tarafındadır. Köpek, kunduz, tilki ve firavun faresi yararlı hayvanlar olup *Ahura Mazda* tarafından yaratılmış iyiliğin tarafındadır. *Avesta*'ya göre¹⁸³ *Azi* her ne kadar kötülüğün tarafında olsa da su tanrıçası *Anahita*'ya kanlı kurbanlar (atlar, öküzler ve kuzular) sunarak ibadet etmiştir. *Azi*, iyiliksever *Anahita*'ya yeryüzünün yedi bölgesindeki insanları yok etmek için yalvarır fakat *Anahita* ona yardım etmez. Fakat *Azi* yine de ona içkiler, hediyeler ve kurbanlar sunarak yalvarmaya devam etmiştir. *Avesta* ve *Pehlevi* metinlerine göre¹⁸⁴ *Ahura Mazda* karşıtı karanlığı, kötülüğü ve ölümü temsil eden *Ahriman* (*Angra Mainyu*) tarafından suyun içinde yaratılan ve fırtına bulutu yılanı olan *Azi*, yeryüzünün efsanevi kralı *Yima*'yı yenmiş ve onun yerini almıştır. *Azi* egemenlik için *Atar* (ateş tanrısı) ile gök ile yer arasındaki efsanevi *Vourukaşa* Denizi'nde mücadele etmiştir. Ortasında her şeyi iyi eden ölümsüzlük *Haoma* bitkisinin yetiştiği *Vourukaşa* Denizi, bütün suların toplandığı yerdî ve sonra buradan rüzgarlarla ve bulutlarla yeryüzüne inerdi. *Thraetaona* isimli efsanevi kahraman, *Azi* yenmiş ve onu dünyanın sonuna kadar *Damavand* Dağı'na yollamıştır. Geç Antik Çağ'dan Julius Firmikus Maternus (MS 4. yüzyıl) ateş kültü ve yılan hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Bu yazara göre¹⁸⁵; Persler diğer elementlere göre önceliği ateşe verirlerdi. Onlar için ateş, iki güçten yani iki cinsiyetten meydana geliyordu ve bu yüzden ateşin özünü erkek ve kadın görüntüsü temsil ediyordu. Kadın, üç bölümlü yüz ve ona sarılmış yılanlar ile ifade edilirdi. Erkeğe ise ateş ile bağlantılı *Mitra* veya *sığır hırsız* olarak ibadet ederlerdi.

Sonuç

Verileri genel olarak değerlendirdiğimizde, muhtemelen Ahamanişler devrinde ve sonrasında Yerkurgan Şehri ortasında, İmparatorluk inancı olan Zerdüşteçülük ile bağlantılı ateş kültü ile ilgili resmi açık hava törenlerinin uygulandığı, etrafı duvarla sınırlandırılmış ve içinde, üzerine portatif ateş altarı konulan kaide veya ateş altarı bulunan kutsal bir alan yer alıyordu. Önceleri tapınak inşa edilmeyen Zerdüşteçülük inancında, zamanla ilahlar için heykellerle birlikte tapınakların yapılmaya başlaması ve yaygınlaşması ile Geç Antik Çağ'da (MS 3-4. yüzyıl) Yerkurgan Şehri ortasında Zerdüşteçülük ile ilgili resmi dinsel törenlerin uygulandığı iki tapınak inşa edildi. Bu

¹⁷⁹ Litvinskii – Pichikian 1994, 57-58, fig. 12.

¹⁸⁰ Litvinskii – Pichikian 1994, 52, 53-54, 57-58, fig. 11.

¹⁸¹ Boyce – Grenet 1991, 179; Khojaeva 2013, 118.

¹⁸² Darmesteter 1880, Intr. lxii-lxiii, Vendidad Fargard I.3, XIV.5, XVIII.19, 65; West, 1880: Bundahis 3.15, 19.26; Darmesteter 1883, Aban Yast 8.29, 9.34.

¹⁸³ Darmesteter 1883, Aban Yast 8.28-31.

¹⁸⁴ Darmesteter 1880, Intr. I, li, lxii, lxiii, lxvi, lxix, Vendidad Fargard I.3, V.4.15, XXI.3.4; West 1880, Bundahis 29.8-9; Darmesteter 1883, Tir Yast 5.8-9, Aban Yast 7.25, 8.29, 9.33-34, Zamyad Yast 7.31-37, 46-52.

¹⁸⁵ Campbell 1968, 9; Firmicus Maternus 5.1-2.

tapınakların arasında ise açık hava resmi dinsel törenleri için ateş altarı kaidesi bulunmaktaydı. Tapınaklar ve ateş altarı kaidesi şehrin ortasında dinsel bir kompleks oluşturmaktaydı. Tapınaklardan büyük olan Merkez Tapınağı, muhtemelen dinsel kompleksin ana tapınağı olup su-nehir ve ateş kültleri ile ilişkili sinkretik özellikte bir tapınaktı. Bu tapınak muhtemelen su-nehir tanrıçası *Anahita* veya bu su-nehir tanrıçasıyla ilişkili Kaşkaderya Nehri yerel ilahı ve ateş kültleriyle ilgili bağlantılıydı. Antik kaynaklar ile arkeolojik veriler, İranlılar'ın özellikle ateşe ve suya inandıkları ve bu iki kültü birleştiren tapınaklar yaptıkları anlaşılmaktadır. Merkez Tapınağı'nın henüz detaylı planı ve konstrüksiyonu netlik kazanmamasına karşın dıştan kare planlı duvarlar ile çevrili tapınak yapısının iç bölümü muhtemelen merkezi mekânlı ve çevre koridorlu olup geleneksel merkezi planlı düzene sahip Orta Asya ve İran Zerdüşçülük tapınakları tipindeydi. Muhtemelen tapınak sonrasında Erken Orta Çağ'da üzerinde ateş altarı bulunan ateş ile su kültleriyle bağlantılı açık hava resmi dinsel törenleri ile ilgili kutsal bir platforma dönüştürüldü. Tapınağın bulunduğu Sogdiana'da İran'da olduğu gibi daha çok ruhban, idareci, soylu ve zengin sınıflar tarafından desteklenen çeşitli doğal ilâhlardan oluşmuş panteona sahip Zerdüşçülük, İrani Sogd toplumu içinde İslamiyet'e kadar yaygın oldu.

KAYNAKÇA

Albîrûnî 1879

Albîrûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, Trans. E. Sachau, W. H. Allen & Co., London, 1879.

Ammianus Marcellinus

Ammianus Marcellinus, *The Roman History of Ammianus Marcellinus*, Trans. C. D. Yonge, George Bell & Sons, London, 1894.

Anarbaev – Maksudov 2007

A. A. Anarbaev – F. A. Maksudov, *Drevniy Margilan*, Fan, Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, 2007.

Askarov – Shirinov 1994

A. Askarov – T. Shirinov, “The ‘Palace’, Temple, and Necropolis of Jarkutan”, *Bulletin of the Asia Institute* 8, 1994, 13-25.

Bernard 1969

P. Bernard, “Quatrième campagne de fouilles à Ai Khanoum (Bactriane)”, *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 113/3, 1969, 313-355.

Bernard 1970

P. Bernard, “Campagne de fouilles 1969 à Ai Khanoum en Afghanistan”, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 114/02, 1970, 301-349.

Bernard 1976

P. Bernard, “Campagne de Fouilles 1975 à Ai Khanoum (Afghanistan)”, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 120/02, 1976, 287-322.

Bernard 2008

P. Bernard, “The Greek Colony at Ai Khanum and Hellenism in Central Asia”, *Afghanistan: Hidden Treasures from the National Museum, Kabul*, Ed. F. Hiebert, P. Cambon, National Geographic Society, Washington, 2008, 81-130.

Besenval – Francfort 1994

R. Besenval – H. P. Francfort, “The Nad-i Ali ‘Surkh Dagh’: A Bronze Age Monumental Platform in Central Asia?”, *From Sumer to Meluhha: Contributions to the Archaeology of South And West Asia in Memory of George F. Dales, Jr.*, Ed. J. M. Kenoyer, Wisconsin Archaeological Reports 4, Madison, 1994.

Besenval – Marquis 2008

R. Besenval – P. Marquis, “Les Travaux de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan (DAFA): Résultats des Campagnes de l'automne 2007-Printemps 2008 en Bactriane et à Kaboul”. *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 152/3, 2008, 973-995.

Betts – Yagodin 2007

A. V. G. Betts – V. N. Yagodin, “The Fire Temple of Tash-k'irman Tepe, Chorasmia”, *After Alexander Central Asia Before Islam*, Ed. J. Cribb, G. Herrmann, Oxford University Press, New York, 2007, 435-453.

Boucharlat 2014

R. Boucharlat, “Fire Altars and Fire Temples in the First Millennia BC/AD in the Iranian World: Some Remarks”, *Proceedings of the 8th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East 30 April-4 May 2012*, University of Warsaw, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2014, 7-25.

Boyce 1975a

M. Boyce, "Zoroastrian Temple Cult of Fire", *Journal of the American Oriental Society* 95/3, 1975, 454-465.

Boyce 1975b

M. Boyce, *A History of Zoroastrianism*, Vol. 1, E.J.Brill, Leiden-Köln, 1975.

Boyce 1982

M. Boyce, *A History of Zoroastrianism*, Vol. 2, E.J.Brill, Leiden-Köln, 1982.

Boyce 1989

M. Boyce, "Ātaškada", *Encyclopaedia Iranica* III/1, 1989, 9-10.

Boyce - Grenet 1991

M. Boyce - F. Grenet, *A History of Zoroastrianism*, Vol.3. E.J.Brill, Leiden, 1991.

Boyce 2007

M. Boyce, *Zoroastrians: Their Religious Beliefs And Practices*, Routledge, London, 2007.

Burstein 1978

M. S. Burstein, *The Babyloniaca of Berossus*, Undena Publication, Malibu, 1978.

Campbell 1968

L. A. Campbell, *Mithraic Iconography and Ideology*, E. J. Brill, Leiden, 1968.

Canepa 2013

M. P. Canepa, "The Transformation of Sacred Space, Topography, and Royal Ritual in Persia And the Ancient Iranian World", *Heaven on Earth Temples, Ritual, and Cosmic Symbolism in the Ancient World*, Ed. E. Ragavan, Chicago, 2013, 319-372.

Canepa 2015

M. P. Canepa, "Seleukid Sacred Architecture, Royal Cult and the Transformation of Iranian Culture in the Middle Iranian Period", *Iranian Studies* 48/1, 2015, 71-97.

Chosky 2007

J. K. Chosky, "Reassessing the Material Contexts of Ritual Fires in Ancient Iran", *Iranica Antiqua* XLII, 2007, 229-269.

Cicero

Cicero, *The Republic and The Laws*, Trans. N. Rudd, Oxford University Press, New York, 1998.

Cribb 1996

J. Cribb, "A New Bactrian Inscription of Kanishka the Great", pt. 2: "The Rabatak Inscription, Its Historical Implication and Numismatic Context", *Silk Road Art and Archaeology*, 4, 1996, 98-142.

Çeşmeli 2010

İ. Çeşmeli, "Budist Mimarisi'nin Orta Asya'daki Gelişimi", *Mimarlık & Dekorasyon* 196/04, 2010, 76-84.

Çeşmeli – Raimkulov 2013

İ. Çeşmeli - A. Raimkulov, "Özbekistan-Türkiye Uluslararası Arkeolojik Çalışmalar Projesi: Özbekistan'da Yerkurgan Merkez Tapınağı 2013 Yılı Arkeolojik Kazı Çalışması", *Türkiyat Mecmuası* 23, 2013, 241-248.

Çeşmeli v.d. 2016

İ. Çeşmeli – H. Günözü Ulusoy – A. Raimkulov, “Sogdianada Yeni Arkeolojik Keşifler: Yalpak Tepe Sarayı ve Yerkurgan Merkez Tapınağındaki Arkeolojik Çalışmalar (Kaşkaderya-Özbekistan/2003-2013)”, *Art-Sanat* 6, 2016, 11-83.

Çeşmeli v.d. 2019

İ. Çeşmeli – A. Raimkulov – H. Günözü Ulusoy, “Yerkurgan Merkez Tapınağı Arkeolojik Kazı ve Konservasyon Çalışması (Özbekistan/Kaşkaderya)”, *Belleten* LXXXIII/ 298, 2019, 807-815.

Darmesteter 1880

J. Darmesteter, *The Zend-Avesta: The Vendidad*, Part I, Clarendon Press, Oxford, 1880.

Darmesteter 1883

J. Darmesteter, *The Zend-Avesta: The Sirozahs, Yasts, And Nyayis*, Part II, Clarendon Press, Oxford, 1883.

Dieulafoy 1892

M. A. Dieulafoy, *L'Acropole de Suse: D'Après les Fouilles Exécutées en 1884, 1885, 1886, Sous les Auspices du Musée du Louvre*, Quatrième Partie, Librairie Hachette, Paris, 1892.

Doniger 1981

W. Doniger, *The Rig Veda*, Penguin Books, London, 1981.

Diodorus of Sicily 2019

Diodorus of Sicily, *The Library, Books 16-20*, Trans. R. Waterfield, Oxford University Press, Oxford, 2019.

Firmicus Maternus 1970

Firmicus Maternus, *The Error of the Pagan Religions*, Trans. C. A. Forbes, Newman Press, New York-Paramus, 1970.

Ghirshman 1976

R. Ghirshman, *Terrasses Sacrées de Bard-è Néchandeh et Masjid-i Solaiman*, I, Paris, 1976.

Grenet 2012

F. Grenet, “Mary Boyce’s Legacy to Archaeologists”, *Bulletin of the Asia Institute* 22, 2012, 29-46.

Grenet 2015a

F. Grenet, “Zoroastrianism Among the Kushans”, *Kushan Histories. Literary Sources and Selected Papers from a Symposium held at Berlin, December 5 to 7, 2013*, Ed. H. Falk, Hemen Verlag, Bremen, 2015, 203-239.

Grenet 2015b

F. Grenet “Zoroastrianism in Central Asia”, *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, Ed. M. Stausberg, Y. Sohrab-Dinshaw Vevaina, A. Tessmann, John Wiley & Sons Ltd., Chichester, 2015, 129-146.

Gritsina 2011

A. Gritsina “Uzbekistan”, *Prominent Archaeological Sites of Central Asia on the Great Silk Road*, Ed. K. Baipakov, Sh. Pidayev, IICAS, Samarkand, 2011, 86-120.

Gullini 1964

G. Gullini, *Architettura Iranica dagli Achemenidi ai Sasanidi: Il “Palazzo” di Kuh-i Khwagia (Seistan)*, Giulio Einaudi, Torino, 1964.

Gureviç 1990

- L. V. Gurevič, “K Interpretatsii Pendjikentskih ‘Kapell’ ”, *Kulturnie Svyazi Narodov Sredney Azii i Kavkaza*, Nauka, Moskva, 1990, 67-89.
- Hard 2004
- R. Hard, *The Routledge Handbook of Greek Mythology*, Routledge, London-New York, 2004.
- Hmelnitskiy 2000
- S. Hmelnitskiy, *Mejdu Kušanami i Arabami*, Gamajun, Berlin-Riga, 2000.
- Herodotos
- Herodotos, *The Persian Wars*, Vol. I, Books 1-2, Trans. A. D. Godley, Harvard University Press, Cambridge, 1920.
- Herzfeld 1941
- E. E. Herzfeld, *Iran in the Ancient East*, Oxford University Press, London-New York, 1941.
- Hine 2005
- D. Hine, *Works of Hesiod And the Homeric Hymns*, The University of Chicago Press, Chicago-London, 2005.
- Hintze 2013
- A. Hintze, “Words Without Context: The Gathas Between Two Worlds”, *The Everlasting Flame: Zoroastrianism in History and Imagination*, Ed. S. Stewart, I.B. Tauris, London-New York, 2013, 2-9.
- Hopkins 1968
- C. Hopkins, “The Megaron of the Mycenaean Palace”, *Studi Micenea ed Egeo-Anatolici* 6, 1968, 45-53.
- Isidore of Charax
- Isidore of Charax, *Parthian Stations*, Trans. W. H. Schoff, The Commercial Museum, Philadelphia, 1914.
- Khojaeva 2013
- N. D. Khojaeva, “The Oxus Temple: Localization of the Avestan Vahvi Daitya”, *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 41 / 1, 2013, 114-120.
- King – Thompson 1907
- L. W. King – R. C. Thompson, *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistun in Persia*, Oxford University Press, London, 1907.
- Košelenko v.d. 2000
- G. A. Košelenko – A. G. Lapšin – S.V. Novikov, “The Mansur-Depe Excavations of 1986-1987”, *Parthica* 2, 2000, 87-123.
- Kreyenbroek 2013
- P. G. Kreyenbroek, “Zoroastrianism As An Imperial Religion Under The Achaemenis And Sasanians”, *The Everlasting Flame: Zoroastrianism in History and Imagination*, Ed. S. Stewart, I. B. Tauris, London-New York, 2013, 10-17.
- Kruglikova – Pugačenkova 1977
- I. T. Kruglikova – G. A. Pugačenkova, *Dilberdjın (Raskopki 1970-1973 gg.)*, Nauka, Moskva, 1977.
- Le Bruyn 1737
- M. C. Le Bruyn, *Travels in to Muscovy, Persia And Part of the East-Indies*, Vol. II, London, 1737.

Lecuyot 2003

G. Lecuyot, "Ai Khanum Reconstructed", *After Alexander: Central Asia Before Islam*, Ed. J. Cribb, G. Herrmann, Oxford University Press, Oxford, 2003, 155-162.

Litvinskii – Pichikian 1994

B. A. Litvinskii – I. R. Pichikian, "The Hellenistic Architecture And Art of Temple of the Oxus", *Bulletin of the Asia Institute* 8, 1994, 47-66.

Litvinskij – Pičikjan 2002

B. A. Litvinskij – I. R. Pičikjan, *Taxt-i Sangin Der Oxus-Tempel*, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz, 2002.

Marshak – Raspopova 1990

B. I. Marshak – V. I. Raspopova, "Wall Paintings From A House With A Granary Panjikent, 1st Quarter of the Eight Century A.D.", *Silk Road Art and Archaeology* 1, 1990, 123-176.

Marsak 1990

B. Marsak, "Les fouilles de Pendjikent", *Comptes Rendus des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 134/1, 1990, 286-313.

Marşak v.d. 1999

B. İ. Marşak – V. İ. Raspopova – V. G. Şkoda, *Otçet o Raskopkah Gorodişça Drevnego Pendjikenta v 1998 Godu*, Sankt-Peterburg, 1999.

Naumann 1977

R. Naumann, *Die Ruinen von Tacht-e Suleiman und Zendan-e Suleiman und Umgebung*, Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 1977.

Omel'chenko 2012

A. V. Omel'chenko, "On the Question of Sasanian Presence in Sogdiana. Recent Results of Excavations at Paykand", *Journal of Inner Asian Art and Archaeology* 7, 2012, 79-107.

Pavçinskaya 1983

L. V. Pavçinskaya, "Ossuariy iz Mullakurgana", *Obşestvennie Nauki v Uzbekistane* 3, 1983, 46-49.

Pausanias

Pausanias, *Description of Greece*, Vol. II, Books III-V, Trans. W.H.S. Jones, H.A.Ormerod, William Heinemann, London, 1926.

Pidaev 1974

Ş. R. Pidaev, "Materialı K İzuçeniyu Drevnih Pamyatnikov Severnoy Baktrii", *Drevnyaya Baktriya*, Ed.: V. M. Masson, Nauka, Leningrad, 1974, 32-42.

Pugaçenkova – Rtveladze 1978

G. A. Pugaçenkova – E.V. Rtveladze, *Dalverzintepe-Kuşanskiy Gorod na Yuge Uzbekistane*, Fan, Taşkent, 1978.

Pugaçenkova 1987

G. A. Pugaçenkova, *İz Hudojestvennoy Sokrovişçnitsı Srednego Vostoka*, Literaturı i İskusstva İmeni Gafura Gulyama, Taşkent, 1987

Pugaçenkova 1989

G. A. Pugaçenkova, *Drevnosti Miankalya*, Fan, Taşkent, 1989.

Pugaçenkova 1996

G. A. Pugaçenkova, "The Antiquities of Transoxiana in the Light of Investigations in Uzbekistan (1985-1990)", *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 2/1, 1996, 1-38.

Pulatov 1977

U. P. Pulatov, "Dom Ogniya' v Ustrşane", *Rannesrednevekovaya Kultura Srednei Azii i Kazahstana*, Duşanbe, 1977, 77-79.

Quintus Curtius 1946

Quintus Curtius, *History of Alexander*, Vol. I, Books I-V, Trans. J. C. Rolfe, Harvard University Press, Cambridge, 1946.

Rapen – Hasanov 2013

K. Rapen – M. Hasanov, "Sakralnaya Arhitektura Tsentralnoy Azii s Ahemenidskogo Perioda po Ellinistiçeskuyu Epohu: Mejdu Lokalnimi Traditsiyami i k Kulturnim Transferom", *Kulturniy Transfer na Perekrestkah Tsentralnoy Azii: Do, Vo Vremya i Posle Velikogo Şelkovogo Puti*, Mitsai, Parij-Samarkand, 2013, 42-58.

Rapin 2007

C. Rapin, "Nomads And the Shaping of Central Asia: from the Early Iron Age to the Kushan Period", *After Alexander. Central Asia before Islam*, Ed. J. Cribb, G. Herrmann, Oxford University Press, Oxford, 2007, 29-72.

Raspopova 1990

V. Í. Raspopova, *Jilişça Pendjikenta*, Nauka, Leningrad, 1990.

Roaf – Stronach 1973

M. Roaf – D. Stronach, "Tepe Nūsh-i Jān, 1970: Second Interim Report", *British Institute of Persian Studies* 11, 1973, 129-140.

Rosenfield 1967

J. M. Rosenfield, *The Dynastic Arts of the Kushans*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1967.

Sarianidi 1990

V. Sarianidi, "Togolok 21, An Indo-Iranian Temple in the Karakum", *Bulletin of the Asia Institute* 4, 1990, 159-165.

Sarianidi 1994

V. Sarianidi, "Temples of Bronze Age Margiana: Traditions of Ritual Architecture", *Antiquity* 68, 1994, 388-397.

Scerrato 1966

U. Scerrato, "Excavations at Dahan-i Ghulaman (Seistan-Iran) First Preliminary Report (1962-1963)", *East and West* 16/1-2, 1966, 9-30.

Schippmann 1971

K. Schippmann, *Die Iranischen Feuerheiligtümer*, De Gruyter, Berlin-New York, 1971.

Schlumberger 1953

D. Schlumberger, "Surkh Kotal: A Late Hellenistic Temple in Bactria", *Archaeology* 6/4, 1953, 232-238.

Schlumberger 1955

D. Schlumberger, "Surkh Kotal in Bactria", *Archaeology* 8/2, 1955, 82-87.

- Schlumberger 1959
- D. Schlumberger, "Surkh Kotal", *Antiquity* 33, 1959, 81-86.
- Schlumberger v.d. 1983
- D. Schlumberger - M. Le Berre - G. Fussman, *Surkh Kotal en Bactriane*, Vol.1, De Boccard, Paris, 1983.
- Schmidt 1953
- E. F. Schmidt, *Persepolis I: Structures, Reliefs, Inscriptions*, The University of Chicago Press, Chicago, 1953.
- Schmidt 1970
- E. F. Schmidt, *Persepolis III: The Royal Tombs and Other Monuments*, The University of Chicago Press, Chicago, 1970.
- Semenov 1998
- G. L. Semenov, "Excavations at Paikend", *The Art and Archaeology of Ancient Persia*, Ed. V. S. Curtis, R. Hillenbrand, J. M. Rogers, I.B. Tauris, London-New York, 1998, 111-121.
- Shenkar 2007
- M. Shenkar, "Temple Architecture in the Iranian World Before the Macedonian Conquest", *Iran and the Caucasus* 11, 2007, 169-194.
- Shenkar 2011
- M. Shenkar, "Temple Architecture in the Iranian World in the Hellenistic Period", *From Pella to Gandhāra: Hybridisation and Identity in the Art and Architecture of the Hellenistic East*, Ed. A. Kouremenos, S. Chandrasekaran, R. Rossi, Archaeopress, Oxford, 2011, 117-139.
- Shenkar 2014
- M. Shenkar, *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*, Brill, Leiden-Boston, 2014.
- Shenkar 2017
- M. Shenkar, "The Religion and the Pantheon of the Sogdians (5th-8th centuries CE) in Light of their Sociopolitical Structures", *Journal Asiatique* 305/2, 2017, 191-209.
- Shkoda 1996
- V. G. Shkoda, "The Sogdian Temple: Structure and Rituals", *Bulletin of the Asia Institute*, New Series 10, 1996, 195-206.
- Shkoda 1998
- V. G. Shkoda, "Iranian Traditions in Sogdian Temple Architecture", *The Art and Archaeology of Ancient Persia*, Ed. V. S. Curtis, R. Hillenbrand, J. M. Rogers, I. B. Tauris, London-New York, 1998, 122-132.
- Sims-Williams 1996
- N. Sims-Williams, "A new Bactrian Inscription of Kanishka the Great," pt. 1: "The Rabatak Inscription, Text and Commentary", *Silk Road Art and Archaeology* 4, 1996, 77-97.
- Sims-Williams 2012
- N. Sims-Williams, "Bactrian Historical Inscriptions of the Kushan Period", *The Silk Road* 10, 2012, 76-80.
- Stavisky 1993/1994
- B. J. Stavisky, "The Fate of Buddhism in Middle Asia -in the Light of Archaeological Data-", *Silk Road Art and Archaeology* 3, 1993/1994, 113-142.

Strabon

Strabon, *Geography*, Vol. VII, Books 15-16, Trans.: H. L. Jones, Harvard University Press, Cambridge, 1930.

Stronach 1965

D. Stronach, "Excavations at Pasargadae: Third Preliminary Report", *British Institute of Persian Studies* 3, 1965, 9-40.

Stronach 1966

D. Stronach, "The Kūh-i-Shahrak Fire Altar", *Journal of Near Eastern Studies* 25/04, 1966, 217-227.

Stronach 1985

D. Stronach, "On the Evolution of the Early Iranian Fire Temple", *Papers in Honour of Professor Mary Boyce, Acta Iranica* 25, Ed. J. Duchesne-Guillemin, P. Lecoq, Vol. 2., E.J. Brill, Leiden, 1985, 605-627.

Suleymanov 1987

R. H. Suleymanov, "Hramoviy Kompleks Erkurgana, Predvaritelnie Rezultatbi İzuçeniya", *Gorodskaya Kultura Baktrii-Toharistana i Sogda*, Fan, Taşkent, 1987, 135-143.

Suleymanov 1989

R. H. Suleymanov, "Obsçestvennie Soorujeniya Erkurgana Osevogo Kompozitsionno-Planirovoçnogo Tipa", *Kultura Srednego Vostoka Grado-Stroitelstvo i Arhitektura*, Taşkent, 1989, 25-34.

Suleymanov 2000

R. H. Suleymanov, *Drevniy Nahşab*, Samarkand-Taşkent, 2000.

Suleymanov 2004

R. H. Suleymanov, *Nahşab-Tayru Zabitoı Tsvilizatsii*, Mabnaviyat, Taşkent, 2004.

Suleimanov 2006

R. Kh. Suleimanov, "Karshi-Nasaf-Nakhshab in World Civilization System", *The Role of Karshi in the History of World Civilization*, Ed. D. A. Alimova, Fan, Taşkent-Karşı, 2006, 24-29.

Şirinov 2003

Ş. T. Şirinov, *Die Frühurbane Kultur der Bronzezeit im Südlichen Mittelasien: Die Vorgeschichtliche Siedlung Dzarkutan*, Dietrich Reimer Verlag GmbH, Berlin, 2003.

Şkoda 2009

V. G. Şkoda, *Pendjkentskie Hramı i Problemi Religii Sogda (V-VIII vv.)*, Gosudarstvennogo Ermitaja, Sankt-Peterburg, 2009.

Tolman 1908a

H. C. Tolman, *Ancient Persian Lexicon and Texts*, American Book Company, New York, 1908.

Tolman 1908b

H. C. Tolman, *The Behistan Inscription of King Darius*, Vanderbilt University, Nashville, 1908.

Tissot 2006

F. Tissot, *Catalogue of the National Museum of Afghanistan 1931-1985*, , Unesco Publishing, Paris, 2006.

West 1880

E. W. West, *Pahlavi Texts: The Bundahis, Bahman Yast, And Shayast La-Shayast*, Clarendon Press, Oxford, 1880.

Xenophon

Xenophon, *The Education of Cyrus*, Trans. W. Ambler, Cornell University Press, Ithaca, 2001.

Yakupov – Mukimov 2011

Y. Yakupov – R. Mukimov, “Tajikistan”, *Prominent Archaeological Sites of Central Asia on the Great Silk Road*, Ed.: K. Baipakov, Sh. Pidayev, IICAS, Samarkand, 2011, 49-69.

Yamamoto 1979

Y. Yamamoto, “The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature (I)”, *Orient* 15, 1979 19-53.

Yamamoto 1981

Y. Yamamoto, “The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature (II)”, *Orient* 17, 1981 67-104.

Karia Stratonikeia Territoriumu'ndan Figürlü Mangal Tutaçları

Figural Applique Handles of Portable Stoves from the Territory of Karian Stratonikeia

Bilal SÖĞÜT*

Nihal DURNAGÖLÜ**

Öz

Antik Çağ yemek pişirme kültürünün bir parçası olan mangallar aynı zamanda ısınma amaçlı kullanılan dekoratif ocaklardır. Mangal kenarına aplike edilmiş kalıp yapımı figürlü tutaçların özellikle Hellenistik Dönem içerisinde sakallı başlarla, boğa ve keçi gibi hayvan protomlarıyla tasvir edildiği görülmektedir.

Karia bölgesi sınırları içinde yer alan Stratonikeia, Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerinde terrakotta figürin üretiminde önemli bir merkezdir. Terrakotta üretimine ek olarak yapılan Hellenistik Dönem mangallara ait parçalar, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışma kapsamında 27 adet figürlü mangal tutacı ve 3 adet gövdeye ait parça değerlendirmeye alınmıştır. İncelenen örnekler, Stratonikeia kent merkezi ile Börükçü ve Yeldeğirmenetepe yerleşmeleri ve Lagina Hekate kutsal alanındaki kazılarda bulunmuştur. Stratonikeia koroplastik sanatı içinde farklı ve özel bir grubu oluşturan mangal tutaçları aynı zamanda Akdeniz Bölgesi'ndeki ticari ağlar hakkında ek bilgi sunan önemli bir buluntu grubudur. Kente ait bulgular, mangal tutaçlarının üretim yerleri konusunda da bazı yeni görüşler sunmamıza imkân sağlamaktadır. Bunların bazıları, tipolojik olarak Ege kıyılarında Knidos, Myndos ve Halikarnassos kentlerindeki örneklerden ayrılarak Stratonikeia'da yerel bir üretimin varlığına işaret etmektedir.

Anahtar Kelime: Karia, Stratonikeia, Hellenistik Dönem, Mangal, Mangal Tutacı.

Abstract

Portable stoves were not only part of culinary arts but also decorative stoves for heating purposes in Antiquity. Molded figural panels appliqued on the edges of the stoves depict especially bearded faces and animal protomes such as bull and goat in the Hellenistic period.

Stratonikeia in Karia was an important terracotta figurine production center during the Hellenistic and Roman Imperial periods. Pieces produced for stoves in addition to the figurines in the Hellenistic period constitute the scope of this article. The present study covers 27 figural panels and three body fragments. The pieces were uncovered in the city center of Stratonikeia, settlements at Börükçü and Yeldeğirmenetepe as well as at the Sanctuary of Hekate. The figural applique handles not only constitute a special and different group within the coroplastic art of Stratonikeia but also shed extra light onto the commercial networks in the Mediterranean Region. Finds from the city allow us to propose new ideas regarding the manufacturing sites of the stove panels. Some of them differing from the examples from Knidos, Myndos and Halikarnassos on the Aegean littoral suggest local production at Stratonikeia.

Keywords: Karia, Stratonikeia, Hellenistic Period, Portable Stove, Stove Panel.

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Denizli.

✉ 0000-0002-0171-318X | bsogut@pau.edu.tr

** Dr., Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Denizli.

✉ 0000-0002-7498-6015 | nihalkurum@gmail.com

Giriş

Karia Bölgesi'nin iç kesimlerinde yer alan Stratonikeia antik kenti, günümüzde Muğla ili, Yatağan ilçesi, Eskihisar Mahallesi sınırlarında, eski köyde yer almaktadır¹. Kadıkulesi Tepesi'nin kuzey yamaçları ve devamındaki düzlükte yer alan Stratonikeia'da, yamaç ve düz alan yerleşimi birlikte görülmektedir. Çoğunlukla Hellenistik Dönem ve sonrası süreci daha çok bilinen bu kentte, erken döneme ait kalıntılar da ele geçirilmiştir². Stratonikeia antik kenti ve yakın çevresinin Hititler Dönemi'nde "Atriya" olarak geçtiği anlaşılmaktadır³. Yerleşim Klasik Dönem öncesinde "Khrysaoris", daha sonrasında "Idrias" ve "Hekatesia" olarak adlandırılmış, MÖ 3. yüzyılın 2. çeyreğinde Seleukos Kralı I. Antiokhos tarafından, eşine atfedilerek kentin adı "Stratonikeia" olarak değiştirilmiştir⁴. Roma İmparatorluk Dönemi'nde ise Hadrianus ve Antoninus Pius zamanında (MS 117-161) kısa bir süre için kentin isminin Hadrianoupolis olduğu bilinmektedir⁵. Antik dönemler boyunca en uzun süre kullanılan isim ise Stratonikeia olmuştur. MÖ 2. bin yerleşimi ile ilgili kalıntılar şimdilik çok sınırlı olsa da Arkaik Dönem ve sonrasında ilgili yerleşime dair kalıntılar rahatlıkla görülebilmektedir. Antik dönemlerin dışında, Menteşe Beyliği ve sonrasına ait Türk Dönemi eserleri ile ilgili kalıntılar da yerleşim dokusu içinde bulunmakta ve bu dönemlerde yerleşim "Eskihisar" olarak bilinmektedir⁶.

Antik dönemlerden günümüze kalıntılarının ve yapılarının bulunduğu Stratonikeia antik kentinde ve burasının kutsal alanı olan Lagina'da yürütülen kazı çalışmalarında elde edilen buluntulara bağlı olarak yerleşim süreci, yapıları, buluntuları ve kültürleri ile ilgili araştırmalar yapılarak, bunların sonuçları yüksek lisans ve doktora tezlerinin yanı sıra, yayınlar aracılığı ile paylaşılmaktadır. Her iki alandaki kazılar sonucunda ele geçen terrakotta buluntuların değerlendirildiği doktora çalışmalarından birisini de "Stratonikeia Koroplastığı" adlı tez oluşturmaktadır⁷. Bir bölümü bu tez içinde de yer alan mangal tutaçları, toplu olarak bu çalışmada ele alınmıştır⁸.

1- Hellenistik Dönem'de Mangallar

Antik dönemdeki ısıtma gereçlerinden en yaygın olanları ocaklar, portatif mangallar ve ızgaralardır⁹. Hellenistik koroplastik sanatının ayrıntılı ürünleri¹⁰ olan hafif ve

¹ Yatağan-Milas karayolu 7. km'de, kentin kuzey ve kuzeybatı bölümünden geçmektedir. Bu konuda bkz. Söğüt 2019, 17.

² Söğüt 2013, 605-623; Oğuzhanoğlu 2019, 1-11; Söğüt 2019, 17.

³ Hellenistik Dönem öncesine ait yerleşimler için bkz. Söğüt 2013, 605-623; Söğüt 2015, 1-8.

⁴ MÖ 281 yılından sonra kısa bir süre zarfında kentin ismi değiştirilmiştir. Bu konu için bkz. Magie 1950, 131; Söğüt 2019, 22-23.

⁵ Bu konuda bkz. Herodotos V, 118; Strabon XIV, 2, 25; Magie 1950, 995-996; Aydaş 2012, 61-64; Söğüt 2013, 614.

⁶ Bu dönemler ile ilgili toplu son değerlendirmeler için bkz. Söğüt 2019, 121-179.

⁷ Durnagözü 2020.

⁸ Bu çalışma, Pamukkale Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) Koordinatörlüğü'nün 2016SOBE002 numaralı projesi ile desteklenen ve tamamlanan "Stratonikeia Koroplastığı" adlı tezin bir bölümünden alıntıdır. Mangal tutaçlarının sayıca yoğunluğunu ve çeşitliliğini göstermek amacıyla 2021 yılı kazı buluntusu olan ve tezde yer almayan 3 adet mangal tutacı da (K.8, K.12, K.24) bu çalışmaya dâhil edilmiştir.

⁹ Nocoñ 2016, 103. Pişirme tezgâhlarının tipleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Scheffer 2014, 175-183, Fig. 1.

¹⁰ Mangal, Almanca'da "Kohlenbecken", İngilizce'de "Brazier" ve Fransızca'da "Réchaud" olarak tanımlanmışlardır. Türkçede ise kullanımı devam eden "Mangal" terimidir. Bu konularda bkz. Şahin 1999, 61; Brogan 2000, 307.

kolay taşınabilir portatif mangallar, hem ısınmak hem de yemek pişirmek için kullanılmıştır¹¹ (Fig. 1).

C. Le Roy ve G. Siebert alçak, yüksek ayaklı ve içinde rafı olmak üzere Hellenistik Dönem’de üç ana mangal tipinden bahseder¹². En yaygın olanları ilk iki tiptir¹³. Bu tipteki çark yapımı portatif mangallar silindirik bir kaide üzerinde yükselen silindirik bir gövde, üstte yanma işleminin gerçekleştirildiği tabanı delik yarım küre şeklinde derin bir ateş çanağı ve en üstte ateşin üzerindeki tencerenin ateşe doğrudan temasını engelleyerek sabit bir şekilde taşınmasını sağlayan mangalın kenarına aplike edilmiş kalıplı destekler olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır¹⁴ (Fig. 1). Ağız kenarından yükselen figüratif eklentiler her zaman içe dönüktür¹⁵. Doğu Akdeniz’de ele geçirilen mangallardan, bunların pişirme kabını destekleyen sadece üç tutaca sahip oldukları belirlenmiştir¹⁶. Dekoratif betimleme olarak sakallı bir başın tercih edilmesinin en önemli sebebi ise sakal kısmının tencerenin altında destek görevi görmesidir¹⁷.

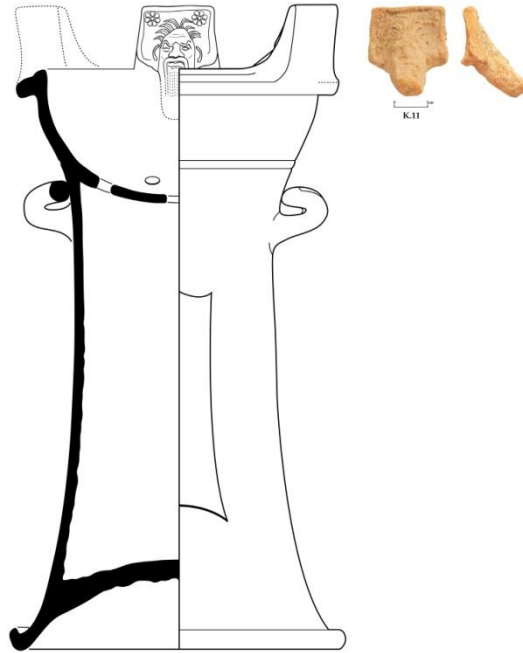


Fig. 1. Restitüsyon çizimi

(Şahin 1999, Res. 1’den Kalymnos mangalı referans alınmış ve uyarlanmıştır)

¹¹ Bakalakis 1934, 203; Leonard 1973, 19; Şahin 2005, 240; Tsakirgis 2007, 228; Pichon 2015, 40; Waldner 2016, 365.

¹² Le Roy 1961, 476-477; Siebert 1970, 267-276. Bodrum Müzesi’nde bulunan ve Hellenistik Dönem’e tarihlenen alçak, iki adet halka kulp, üç adet destek tutacılı mangal örneği için bkz. Leonard 1973, ILL. 2-3.

¹³ Nocoń 2016, 104. Bodrum Müzesi’nde sergilenen Hellenistik Dönem mangal çeşitleri için ayrıca bkz. Leonard 1973, 20, ILL. 1-3.

¹⁴ Pichon 2015, 41. Nocoń 2016, 104, 106. Hellenistik Dönem’de mangallar hem daha yüksek hem de süslemesine göre daha özenli yapılmıştır. Yüksekliğin artması yemek pişiren kişinin çömelmek ya da diz çökmek zorunda kalmamasını sağlar. Bu yönüyle Klasik Dönem mangallarından ayrılır. Atina Agorası buluntusu Klasik Dönem mangal formları için bkz. Tsakirgis 2007, 228, Fig. 24.3 a-c; Leonard 1973, 19, ILL. 1-3; Didelot 1997, 376; Brogan 2000, 308-310, Fig. 13-14; Şahin 2005, 240.

¹⁵ Waldner 2016, 365.

¹⁶ Leonard 1973, ILL. 1-3; Didelot 1997, 376; Şahin 2005, 240; Thomas 2015, 2. Sakallı başlarla süslenmiş üç destek kulplu sağlam mangal örnekleri için ayrıca bkz. Brogan 2000, Fig. 13-14.

¹⁷ Şahin 2001, 92; Retroff 2006, 204; Nocoń 2016, 104.

Mangalların kulplu veya kulpsuz örnekleri bilinmekte ve kulp bunları kolayca taşınabilir hale getirmektedir¹⁸. Ateş çanağı bazı örneklerde “U” şeklinde ya da at nalı biçiminde de olabilmektedir¹⁹. Ana yakıt seçimi doğal çevreye göre yapılmış, çeşitli organik malzemeler ve bitkiler eşliğinde daha ekonomik ve tutuşması kolay olan odun kömürü tercih edilmiştir²⁰. Odun kömürü ateş haznesine yerleştirilmiş ve ateş haznesi tabanındaki deliklerden ve stanttaki havalandırma boşluğundan hava akımı sağlanmıştır. Farklı büyüklüklerde ve değişik formlarda olan bu havalandırma boşlukları kömürü tutuşturmak ve biriken külleri çıkarmak için kullanılmıştır. Bu tip portatif mangallar, bir veya birden fazla havalandırma deliği içerebilir²¹. Stant ya da gövde kısmına dair istisnalar biliniyor olmasına rağmen genellikle bezemesiz yapılmışlardır²².

Bu tür portatif mangalların üretimi MÖ 2. yüzyılın başı ile MÖ 1. yüzyılın ortaları arasında daha yaygındır²³. Anadolu dışında genel olarak buluntular Yunanistan (özellikle Atina²⁴), Kalimnos²⁵, Midilli²⁶, Bamboula-Larnaka²⁷, Salamis²⁸, Levant, Mısır²⁹, Alexandria³⁰, Sabratha in Tripolitania³¹, Naukratis³², Krakow³³, Sirakuza³⁴, Kiklad Adaları, Sirenyka, Trablusgarp, Rodos³⁵, Kamiros³⁶, Delos³⁷, Sicilya ve Güney İtalya'nın kıyı bölgeleri³⁸ de dâhil olmak üzere geniş bir dağılıma sahiptir³⁹.

Anadolu'da ise üretim merkezlerine ait ya da bu merkezlerden dağılan figürlü mangal tutaçları günümüze kadar Myndos⁴⁰, Theangela⁴¹, Knidos⁴², Halikarnassos⁴³, Magnesia ad Maeandrum⁴⁴, Ephesos⁴⁵, Teos⁴⁶, Amisos⁴⁷, Miletos⁴⁸, Patara⁴⁹, Troas⁵⁰ ve Mylasa⁵¹ gibi merkezlerden takip edilebilmektedir.

¹⁸ Leonard 1973, 19, 22.

¹⁹ Leonard 1973, 22; Brogan 2000, Fig. 13.

²⁰ Bakalakis 1934, 203; Leonard 1973, 19; Morris 1985, 401; Şahin 2001, 91; Tsakirgis 2007, 229; Scheffer 2014, 178; Pichon 2015, 40, 45; Nocoń 2016, 104.

²¹ Pichon 2015, 41. Atina örneği için ayrıca bkz. Brogan 2000, Fig. 14.

²² Bezemeli gövdeye sahip Atina örneği için ayrıca bkz. Brogan 2000, Fig. 14. Bezemesiz örnekleri için; Le Roy 1961, 490; Leonard 1973, 19; Şahin 2001, 92; Şahin 2003, 2-3; Rotroff 2006, 204; Nocoń 2016, 104.

²³ Leonard 1973, 19; Didelot 1997, 376; Şahin 2003, 4; Rotroff 2006, 203; Pichon 2015, 42; Thomas 2015, dn. 10; Nocoń 2016, 104; Waldner 2016, 365.

²⁴ Burr 1933, 189, Fig. 6.1, 6.2; Brogan 2000, 308-310, Fig. 13-14; Şahin 2001, Fig. 97. At 1 (MÖ geç 3. yüzyıl), Fig. 98. At 2 (MÖ 1. yüzyılın ilk çeyreği). Atina'da agora çevresindeki ev kalıntılarında çıkan portatif mangal, mangal parçaları ve bunların Hestia kültü ile olan ilişkisi hakkında ayrıca bkz. Tsakirgis 2007, 225-231.

²⁵ Şahin 2001, Fig. 81. Ky 1-Fig. 84. Ky 4 (MÖ geç 3. yüzyıl); Fig. 85. Ky 5-Fig. 87. Ky 7 (MÖ 2. yüzyılın sonu-1. yüzyıl); Fig. 88. Ky 8, Fig. 89. Ky 9 (Hellenistik); Fig. 90. Ky 10 (MÖ 1. yüzyılın başları).

²⁶ Şahin 2001, Fig. 78. Mt 1- Fig. 80. Mt 3 (Hellenistik).

²⁷ Şahin 2001, Fig. 101. Ba 1 (Hellenistik).

²⁸ Şahin 2001, Fig. 102. Sa 1 (MÖ 1. yüzyılın ilk çeyreği).

²⁹ Şahin 2001, Fig. 103. Eg 1-Fig. 108. Eg 5 (Hellenistik).

³⁰ Cahn 2000, Kat. No: 22 (Sarmaşıkla taçlanmış satyr tasvirli, MÖ 2.-1. yüzyıl).

³¹ Şahin 2001, Fig. 131. Sa 1 (Hellenistik).

³² Şahin 2001, Fig. 109. Na. 1-Fig.130. Na 18.

³³ Nocoń 2016, Pl. 2 (Papposilenos tasvirli, üretim merkezi büyük olasılıkla Knidos ve Halikarnassos, MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı).

³⁴ Kekule - Otto 1884, 53, Fig. 114 (Pilos başlıklı, EKATAIOY imzalı), Fig. 115 (Satyr tasvirli).

³⁵ Şahin 2001, Fig. 92. Rh 1, Fig. 93. Rh 1 (MÖ 2. yüzyılın sonu-1. yüzyıl).

³⁶ Şahin 2001, Fig. 94. Ka 1, Fig. 95. Ka 2, Fig. 96. Ka 3 (MÖ 2. yüzyılın 2. yarısı).

³⁷ Delos'un Hellenistik Dönem mangalları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Didelot 1990; Bakalakis 1934, 211, Fig. 12.

³⁸ Şahin 2001, Fig. 99. Ce 1 (Sicilia, MÖ 1. yüzyılın 2. çeyreği), Fig. 100. La 1 (Lanuvium, MÖ geç 3. yüzyıl).

³⁹ Brogan 2000, 307; Şahin 2005, 240; Thomas 2015, 2-3.

⁴⁰ Şahin 2011, Res. 1-6.

⁴¹ Şahin 1999, Res. 9, 12, 25.

⁴² Şahin 2001, Fig. 75. Cn 1, Fig. 76. Cn 1 (MÖ 1. yüzyılın ilk çeyreği); Thomas 2015, Fig. 1, 2, 5.

⁴³ Şahin 2001, Fig. 2. Ha 1-Fig. 74. Ha 65.

2- İkonografi

Çanağa tutturulan eklentilerin ateşe bakan yüzünde genellikle figüratif bir kabartma bulunmaktadır⁵². Bunlar, betimlemelerine göre üç tipe ayrılır:

- 1- Tiyatro maskesi görünümünde sakallı bir baş (konik bir şapka takmış, sarmaşık çelenkli veya onkoslu);
- 2- Birer hayvan başı (boğa, öküz, keçi, aslan ve diğerleri);
- 3- Birer rozet süslemesi veya amphora (nadir karşılaşılan uygulamalardan)⁵³.

M. Şahin, Knidos ve dışında bulunan Hellenistik Dönem mangal tutaçlarını sarmaşık çelenkli, dik saçlı ve piloslu olmak üzere tiplere ayırarak bir tipoloji oluşturmuş, tasvir edilen başların çoğunu Silen, piloslu olanları ise Hephaistos olarak yorumlamıştır⁵⁴. Ayrıca bunları oyuncuların sahnede kullandıkları pişmiş toprak maskeler temelinde değerlendirerek bazı araştırmacıların tiyatro maskesi olabileceği yorumuna da katılan M. Şahin'e göre; sarmaşık çelenkli örnekler satyr, dik saç stiline sahip olanlar tragedya, pilos başlıklı olanlar ise komedi oyunlarını temsil etmektedir⁵⁵.

3- Kullanım Alanları

Akdeniz'de geniş bir dağılım gösteren portatif mangalların Ege ve Doğu Akdeniz'de daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Hellenistik Dönem'deki gündelik hayatın yansımaları olan mangallar, gerçek mutfak malzemeleriydi⁵⁶. Birçoğu evlerin içinde ve dışında yemek pişirmek için kullanılmıştır⁵⁷. Milas'ın Hayıtlı Mahallesi'ndeki kurtarma kazılarında açığa çıkartılan Peristil avlulu evin mutfak ya da kiler kısmına ait olduğu düşünülen mekânda, pithos ve diğer mutfak malzemeleriyle bir arada bulunan mangal tutacı evsel kullanıma ait güzel bir örnek olarak gösterilebilir⁵⁸.

Bu tür mangallar sadece ısıtma ve yemek pişirmek amacıyla kullanılmamış aynı zamanda ritüel işlevleri de yerine getirmiştir. Tapınaklarda, muhtemelen portatif sunak işlevi görerek dini yemeklerin hazırlanmasında kullanılmıştır⁵⁹. Konuyla ilişkili olarak Lagina⁶⁰ ve Knidos⁶¹ kutsal alanlarında daha az sayıda benzer

⁴⁴ Kökdemir 2016, Fig. 12 (Satyr betimlemeli, Magnesia/Theatre ?).

⁴⁵ Şahin 2001, Fig. 77. Ep 1 (MÖ geç 3. yüzyıl); Thomas 2015, 2; Waldner 2016, 364, Fig. 6 (Oda 37, Pulos tasvirli, Hellenistik).

⁴⁶ Polat 2016, Şek. 87, Fig. 3 (Satyr betimlemeli, MÖ 2. yüzyılın 2. yarısı).

⁴⁷ Temür 2021, Kat. No: 1-6, Res. 5-6 (Pulos başlıklı, sarmaşık çelenkli, dik saçlı, MÖ 2. yüzyılın ortaları-1. yüzyılın başları).

⁴⁸ Öztepe 2003, Kat. No: 64 (Satyr betimlemeli, Hellenistik Dönem, belki MÖ 2. yüzyıl).

⁴⁹ Korkut 2007, 214, Nr. 40 (Pulos başlıklı, Hellenistik); Yener 2018, 807-835 (MÖ 2.-1. yüzyıl ortaları).

⁵⁰ Tavukçu 1999, 27, Lev. 33, Kat. No: 132 (Silen başı, MÖ 3. yüzyılın ilk yarısı); Kaplan 2009, Lev. 23, Kat. No: 78 (MÖ 2. yüzyıl).

⁵¹ Kızıl 2007, Res. 8.

⁵² Leonard 1973, 22; Didelot 1997, 376; Şahin 1999, 61; Şahin 2001, 91; Thomas 2015, 2-5; Nocoń 2016, 104.

⁵³ Leonard 1973, 22; Nocoń 2016, 104. Bu betimlemelerin ayrıntılı sınıflandırılması hakkında ayrıca bkz. Rotroff 2006, 205-212; Mayence 1905, 383-400.

⁵⁴ Sakallı Hephaistos başı olarak tanımlanmış mangal tutacı için bkz. Schmidt 1994, 126, K.193, Taf. 36g (MÖ 2. yüzyıl). Satyr ve Hephaistos maskeleri yorumu için ayrıca bkz. Tsakirgis 2007, 228.

⁵⁵ Şahin 2001, 126; Şahin 2005, 240.

⁵⁶ Pichon 2015, 42.

⁵⁷ Pichon 2015, 39-40.

⁵⁸ Kızıl 2007, 423.

⁵⁹ Şahin 2001, 126; Şahin 2003, 103-113; Şahin 2005, 240; Tsakirgis 2007, 230; Pichon 2015, 41; Thomas 2015, 2-5; Nocoń 2016, 105.

⁶⁰ Kat. No: 1, Kat. No: 15, Kat. No: 18.

⁶¹ Şahin 2003, 103-113; Şahin 2005, 240.

örnekler ele geçirilmiştir. Knidos kutsal alanında ayrıca minyatür bir mangalın adak olarak kullanımından da bahsedilmektedir⁶². Patara örneklerinden biri lahit mezardan gelmiştir⁶³. Stratonikeia'nın nekropollerinden gelen K.6 ve K.11 numaralı örnekler kült yemeği ile ilişkilendirebileceğimiz iki buluntuyu oluşturmaktadır. Ayrıca B. Tsakirgis, mangalları Hestia kültü ile ilişkilendirerek doğum, ölüm ve evlilik gibi geçiş ayınlarında kullanıldığını öne sürerek ev kültü kullanımına dikkat çekmektedir⁶⁴.

4- Stratonikeia Buluntuları

Stratonikeia ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılarda 27 adet figürlü tutaç (K.1-K.27) ve 3 adet mangal gövdesine ait parça (K.28-K.30) ele geçirilmiştir. Çoğu kısmen tam korunmuş olan figürlü tutaçların tümü Hellenistik Dönem içerisinde değerlendirilmiştir⁶⁵. Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen K.30 dışında, gövde ve kaide kısmına ait diğer iki parça (K.28-K.29) yine Hellenistik Dönem'e aittir. Tutaçların ortalama yüksekliği yaklaşık 10 cm'dir. Dikdörtgen panellerde kabartma olarak işlenmiş bu tutaçların çoğunda destek görevi gören uzantılar kırılmış ve tahrip olmuştur. Kil, homojen olmayan katkılı bir yapı içermektedir. İlk bakışta göze çarpan yoğun farklı boyutlardaki taşçık katkısıyla kıyı kesimdeki üretim merkezlerinden hemen ayrılır. Çoğu örnekte özensiz bir anlatım vardır. Bazı detayların kaybolması yıpranmış bir kalıbın sonucu olmalıdır. Genel olarak değerlendirildiğinde kil yapısına ek olarak kalite, özen ve işçilik açısından da Knidos üretimleri, Stratonikeia örneklerine göre daha iyi durmaktadır. K.1, K.4, K.8, K.10, K.12, K.15, K.16, K.17, K.20, K.21, K.22, K.23, K.24 ve K.26'da mangalların ısıtma ve pişirmede kullanıldığını doğrulayan is izleri rahatlıkla görülebilmektedir. K.1-K.2, K.11-K.12 ve K.25-K.26 numaralı tutaçların, birbirinin tekrarı şeklinde aynı kalıptan çıkmış üç çift örnek olduğu tespit edilmiştir. Bu da bir kalıbın birden fazla tutaç için kullanılmış olduğunu doğrulamaktadır. Aynı kalıbın kullanılmış olması, bu tutaçların aynı kişi ya da atölye tarafından kente hizmet etmiş yerel atölyelerde üretildiğinin bir işareti olarak da değerlendirilebilir.

Satyr tipleri içinde bazı örnekler üzerinde (K.1-K.4, K.11-K.13) köşe ile çerçeve çizgisi arasındaki boş alanda, başka merkezlerde görülmeyen işaret ya da şekiller görmek mümkündür. Bunların Stratonikeia ve çevresine özgü olduğu düşünülmektedir. Ancak bu şekillerin, doldurucu motif ve süsleme olarak mı kullanıldığı ya da atölye işareti olarak mı tercih edildiği kesinlik kazanmamıştır. Halikarnassos⁶⁶ örneği de dâhil olmak üzere çerçeve ile kemer arasında kalan boş alanda "X" şeklinde bir işaret bulunan aynı kalıp üretimi örneklerin tümü⁶⁷ (K.1-K.2) Börükçü ve Lagina kutsal alanından gelmiştir. Ancak aynı işarete sahip olup tip olarak farklılık gösteren örnekler de (K.3) vardır. Benzer durum rozet süslemesi kullanılan örnekler için de geçerlidir. K.11 ve K.12 aynı kalıp üretimidir. Ancak Bouleuterion buluntusu K.13 rozet süslemesini barındırmasına rağmen tip olarak farklıdır. Çerçevenin her iki üst köşesinde kabartma şeklinde bir daire ile bezeli olan K.5 tek örnekle temsil edilmektedir. Ancak ikonografik yakın benzeri "X" işaretinin bulunduğu K.3'tür. Tablodan da anlaşılacağı gibi bu betimler eğer bir atölye işaretini temsil ediyorsa, aynı atölyenin farklı tiplerde üretim yaparak bir çeşitlilik sunduğu söylenebilir. Ancak rozet şeklindeki süslemelerin farklı tiplerdeki boğa ve keçi protomlu tutaçlarda da yer aldığı göz önünde bulundurulduğunda bu

⁶² Şahin 2005, 240.

⁶³ Yener 2018, Res. 2, Kat. No: 1 (Palmet süslemeli).

⁶⁴ Tsakirgis 2007, 230.

⁶⁵ Bodrum Müzesi'nde bulunan Hellenistik Dönem figürlü tutaçlara sahip mangal örnekleri için bkz. Leonard 1973, 20, ILL. 1-3.

⁶⁶ Şahin 2001, 100, Fig. 35. Ha 27 (Hellenistik).

⁶⁷ Şahin 1999, Res. 14 V.1, Res. 17 V.4.

işaretlerin süsleme amaçlı kullanılmış olması daha olasıdır. Keçi protomu tasvirlerinde (K.15-K.16) kapalı palmetin her iki yanında yuvarlak daireler şeklinde verilen rozet süslemesi, diğer örneklerin çoğunda (K.18-K.24), iki boynuz arasındaki halenin ortasında ve oldukça stilize olarak verilmiştir. Bir başka önemli nokta ise satyr tipleri içinde X işaretli tutaçların (K.1-K.3), plastik bir anlatıma sahip rozet süslemesi (K.11-K.13) tutaçlara göre daha stilize olduklarıdır. Bu ayırım çizgi saç modeli ve özensiz anlatımlarıyla hemen göze çarpmaktadır.

Koroplastik sanatın önemli bir parçası olan mangal tutaçları üzerindeki tasvirler, sınıflandırma açısından oldukça önemlidir. Stratonikeia'nın Hellenistik Dönem mangal tutaçları iki tip altında değerlendirilmiştir. Her tipin de kendi içinde bazı ayrıntılarının değişmesinden kaynaklı alt tipleri belirlenebilmektedir.

4.1 Tip 1: Satyr/Silen Tasvirli (K.1-K.14)

Stratonikeia koroplastığı örnekleri içerisinde toplam 14 adet satyros/Silenos başı betimlemeli mangal tutacı ele geçirilmiştir. Stratonikeia teritoriumundaki buluntu dağılımına baktığımızda 6'sı Stratonikeia kent merkezinde Tiyatro (K.14), Kuzey Cadde (K.9), Kuzey Kapı (K.5), Kuzey Kapı önündeki Bizans Yapısı (K.8, K.12), Bouleuterion (K.13), Billa evinin temeli (K.10) ve Billa Evi'nin sokağında yüzey buluntusu (K.4) olarak ele geçirilmiştir. 1'i Lagina Batı Stoa (K.3), 2'si Börükçü kırsal yerleşimine ait 05BS06⁶⁸ ve 06BS03 (K.1-K.2) numaralı sondaj kazılarında, diğerleri ise (K.6-K.7, K.11) Stratonikeia nekropol alanlarındaki sondajlardan gelmiştir.

Köşeli çerçeve içinde, düz bir panelde tek kalıp içerisine ön cephe olarak üretilen tutaçlarda tercih edilen satyros/Silenos başları, yanlara doğru yayılan saç tutamlarıyla farklılıklar göstermektedir. Çoğu örnekte sakalın bir bölümü zarar görmüş ancak kabartma korunmuştur. Diğer bölgelerde yoğun olarak karşımıza çıkan sarmaşık çelenkli satyr başı ya da başının üzerinde pilos bulunan figüre sahip mangal tutaçları, Stratonikeia örnekleri içinde görülmez. Satyr betimlemeli mangal tutaçları saç şekillerine göre kendi içinde 5 farklı tipe ayrılmıştır.

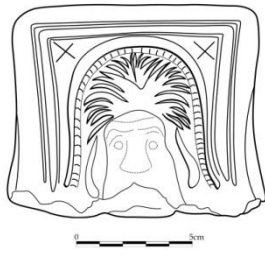
Tip 1a; Börükçü sondaj buluntusu 2 örnekle (K.1-K.2) temsil edilmektedir. Köşeli çerçeve içinde kemerli bir alana yerleştirilmiş sakallı satyros/silenos başlarında, saçlar alnın ortasında ikiye bölünmüş ve tek bir noktadan yayılan paralel çizgiler şeklinde yanlara ve arkaya doğru taranmıştır. Gözler, baskı çember olan düğme şeklindedir. Dar alın açık, kulaklar iri ve sarkıktır. Bodrum Müzesi'nde bulunan Lagina/Turgut⁶⁹ ve British Museum'da bulunan Halikarnassos⁷⁰ örneğinden hareketle ağız tamamen açık, kaşlar çatık, bıyık uzun ve ince, sakal detayı yivlidir. Kemer profili iç yüzde taralı çizgilerle sonradan bezenmiştir. Köşeli çerçeve ile kemer arasında kalan boş alanda "X" şeklinde bir işaret bulunmaktadır. K.1 ve K.2 aynı atölye üretimi olmalıdır. Benzer atölye işaretine sahip bir başka örnek, buluntu yeri Halikarnassos olarak geçen British Museum'da⁷¹ karşımıza çıkmaktadır. Börükçü örneklerinden farklı olarak iç içe geçmiş iki adet bezemeli çerçeve ve kemer profiline sahiptir. Ancak saç ve yüz özellikleri işlenmemiştir. Söz konusu bu örnekler dışında K.1 ve K.2'nin benzer ikonografik detaylarına başka merkezlerde rastlanmaz.

⁶⁸ Sondajda aynı seviyede bulunan 05BS06-S01 numaralı sikke tarihlendirmesi için bkz. Ekici 2015, 141, Pl. 3, No: 48 (MÖ 150-120).

⁶⁹ Şahin 1999, Res. 14 V.1, Res. 17 V.4 (Hellenistik).

⁷⁰ Şahin 2001, 100, Fig. 35. Ha 27 (Hellenistik).

⁷¹ Şahin 2001, 100, Fig. 65. Ha 56 (Hellenistik).



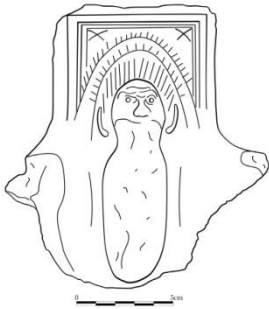
K.1



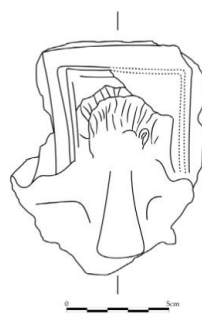
K.2



Tip 1b; Stratonikeia yüzey (K.3) ve Kuzey Kapı (K.4) ile Lagina Batı Stoa (K.4) buluntusu olmak üzere üç örnekle temsil edilmektedir. Köşeli çerçeve içerisinde yer alan sakallı satyros/Silenos başı yukarıya doğru ince kısa çizgiler şeklinde taranmış dik saç şekline sahiptir. Saçlar adeta kirpi gibi birbirine paralel sık çizgilerden oluşmaktadır. Kaşlar çatık ve gözler yuvarlatılmış oyuk veya baskı çember olan düğme formundadır. Sarkık kulaklar küçük, ağız ve sakal detayı belirgin değildir. K.3'de atölye işareti "X" şeklindedir. Bu yönüyle Tip 1a'ya benzer. K.4'de diğer iki örnekten farklı olarak yukarıya dik olarak taranmış saçlar gelişmiş güzel yapılmış, düzgün olmayan ince-kısa çizgiler şeklindedir. Atölye işareti görülmez. K.5'de atölye işareti kalkan şeklinde kabartma olarak verilmiştir. Bu yönüyle Stratonikeia tutaçları arasında tek örnektir. Ayrıca arka yüzey düz olmayıp iki göz şeklinde profillendirilmiştir. Bu tasvirlerin tümü mangal üretimi olan diğer yerleşmelerde görülmeyen betimlemeler olarak karşımıza çıkmaktadır. İkonografik anlamda benzetmekle birlikte, Tip 1a'ya göre oldukça stilizedir. Saç ve yüz detayları daha özensiz olup kulaklar daha küçüktür. Yüzeysel anlatımlarından dolayı Tip 1a'ya göre daha geç bir tarihten olmalıdır.



K.3



K.4

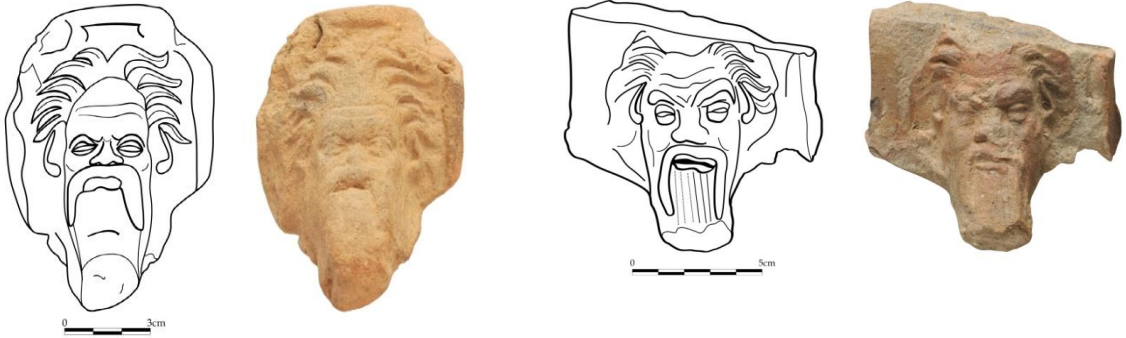


Tip 1c; 8 örnekle (K.6-K.13) temsil edilmekte ve bu tip, Stratonikeia tutaçları arasında sayıca en yoğun grubu oluşturmaktadır. Tip 1a ve Tip 1b'de olduğu gibi köşeli çerçeve içinde sakallı satyros/Silenos başı tasvir edilmiştir. Ancak bu grupta yer alan örnekler diğer tiplerle karşılaştırıldığında oldukça özenli ve gerçekçidir. Bu tipe ait en sağlam örnekler K.11 ve K.12 numaralı tutaçlardır. Tüm örneklerde üçgen alın geniş ve alın çizgisi belirgindir. Sakalı kısmen korunan K.7 ve K.8'de sakal detayı paralel dik çizgiler şeklinde yivlendirilmiştir. Ters "U" şeklindeki uzun bıyıklar sakal üstündedir. Ancak diğer örneklerde sakal izlerini takip etmek oldukça güçtür. Muhtemelen yüzeysel aşınmadan dolayı tahrip olmuştur. Baş kısmı daha iyi korunan K.6, K.7, K.8, K.11 ve K.12 numaralı örneklerde ortadan başlayarak

yanlara doğru yayılan saç tutamları açık palmet şeklinde düzenlenmiş ve diğer tiplere göre oldukça doğal verilmiştir. Kalın kaşlar çatık, göz kapakları etli, gözler badem şeklinde ve küçüktür. Asık yüz ifadesi, ağzının somurtkanlığından ve bakışlarını gölgeleyen çatık kaşlarından kaynaklanmaktadır. Kulak detayı bazı örneklerde solda kaybolmuş, ağız aralıklı verilmiştir. K.11-K.12 ve K.13’de görülen ortak özellik kabartmayı sınırlandıran dikdörtgen çerçevenin iç köşelerine, yedi yapraktan oluşan plastik birer rozet süslemesinin işlenmiş olmasıdır. Bu örneklerin çok yakın benzeri Halikarnassos’tandır⁷². M. Şahin’in katalogunda yer verdiği bir diğer benzer örnek ise buluntu yeri belli belirsiz olarak kaydedilmiştir⁷³.

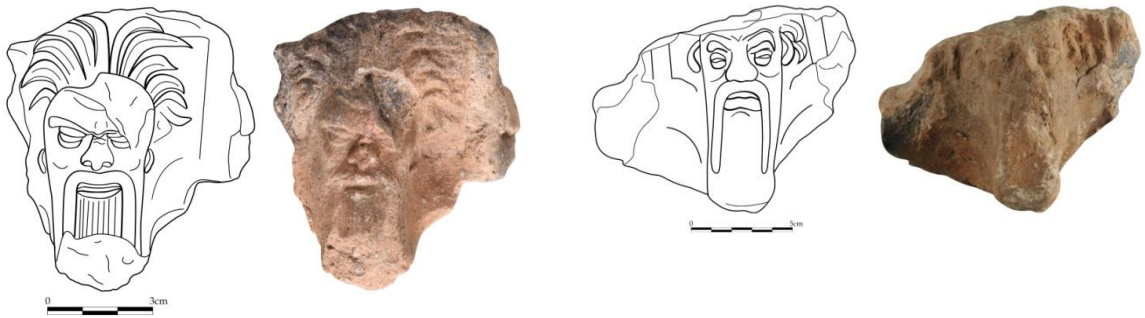


K.5



K.6

K.7



K.8

K.9

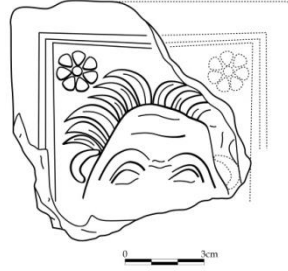
⁷² Şahin 2001, Fig. 38. Ha 30 (Hellenistik).

⁷³ Şahin 1999, 89, Res. 33 V.20.



K.10

K.11



K.12

K.13

Tip 1d; tiyatro buluntusu tek örnekle (K.14) temsil edilmektedir. Köşeli çerçeve içerisinde yer alan sakallı satyros/Silenos başı, sakalı dâhil tümüyle korunan tek örnektir. Bu örnekten hareketle mangal tutaçlarında destek görevi gören sakalların ortalama uzunluğu tahmin edilebilmektedir. Bu örneğin Tip 1c'den farkı düzensiz taranmış saçlarıdır. Diğer örneklerde saç detayları yalın kıvrımlar, yumuşak dalgalar halinde verilmiş olmasına rağmen bu örnekte çok farklı şekilde sık ve sert, düz çizgi kabartılar olarak verilmiş. Aslında bu yönüyle Tip 1a'daki örneklerle kısmen benzeşmekle birlikte, portre özellikleri Tip 1c ile daha uyumludur. Ancak farklı olarak yaşlı Silenos'un ifadesindeki kabalık daha çarpıcıdır ve çerçeve kenarına yerleştirilmiş birer rozet süslemesi burada görülmez.



K.14

4.2 Tip 2: Keçi/Boğa Tasvirli (K.15-K.27)

Bu tipe giren 13 adet örnek keçi/boğa başı şeklinde modellenmiştir. Süslemenin bir çerçeve ile sınırlanması devam etmektedir. Stratonikeia teritoriumundaki buluntu dağılımına baktığımızda 6'sı Stratonikeia kent merkezinde Tiyatro (K.16, K.21), Kuzey Cadde (K.17), Kuzey Kapı (K.22), Gymnasion (K.25) ve sondaj (K.24), diğerleri ise Lagina (K.15, K.18); Yeldeğirmentepe (K.27) buluntusu olarak ele geçirilmiştir. Ayrıca aynı tipte, müze deposu (K.19-K.20, K.26) ve yüzey buluntusu olan (K.23) örneklerde yer almaktadır.

Bu tipe ait örneklerde hayvan başlarındaki anatomik detaylara sadık kalınmış ve ayrıntılı olarak verilmiştir. Boğa başının bulunduğu örnekler çoğunluktadır. Bu

tutaçlar dışında boğa başı protomlu benzer ikonografi, kentin paye ve taç blokları üzerinde de sıklıkla tercih edilmiştir. Tutaçlarda olduğu gibi anatomik ayrıntılar verilmiş ve farklı olarak bazı örneklerde iki kulak arasından bant geçirilmiştir. Hayvan protomu betimlemeli mangal tutaçları bezemesi ve ayrıntısına göre 4 farklı tipe ayrılmıştır.

Tip 2a; Keçi protomlu iki örnek (K.15-K.16) temsil edilmektedir. Bu gruptaki örneklerde çerçeve içine yüksek kabartma olarak işlenen keçi başlarının boynuzları arasında kapalı palmet motifi ve boynuz ile çerçeve bordürü arasında kalan her iki boşlukta kabartma şeklinde, yuvarlak formda beş yapraktan oluşan birer rozet süslemesi yer alır. Daha küçük boyuttaki K.16, K.15'e göre oldukça stilizedir. Ayrıca alın perçeminin işleniş şekli de farklılık göstermektedir. Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde yer alan ve buluntu yeri belli olmayan bir örnek⁷⁴ kısmen benzeşmektedir. Farklı olarak rozet süslemesi yer almaz ve boynuzlar arasındaki süsleme açık palmet şeklinde düzenlenmiştir.



K.15

K.16

Tip 2b; Tek örnek (K.17) temsil edilmektedir. Çerçeve içine yüksek kabartma olarak işlenen boğa başının boynuzları arasında ranke motifi, arka yüzünde ise üç yaprağı korunan büyük birer rozet süslemesi yer almaktadır. Ranke süslemeli yakın bir benzeri, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde yer alan ve buluntu yeri belli olmayan bir örnek üzerinde görülmektedir⁷⁵. Bodrum örneğinin arka süslemesi K.17'den farklı olup, ikisi korunmuş diş sırası süslemesi şeklindedir. K.17'nin arka yüzünde görülen rozet süsleme, yaprak sayıları değişkenlik gösteren Halikarnossos⁷⁶, Knidos⁷⁷ ve Kyme⁷⁸ buluntusu tutaçların arka yüzünde de görülmektedir. Tüm örneklerde K.17'de olduğu gibi yaprak damarları işlenmiştir. Ancak Knidos ve Myndos tutaçlarının ön yüzünde Stratonikeia ve çevresi üretimlerine ait olmayan sarmaşık çelenkli satyr başları tasvir edilmiştir. Halikarnassos örneklerinin ilkinde⁷⁹ ön yüzde tasvir edilen boğa başı protomu Stratonikeia örneklerinden çok farklıdır. Stratonikeia örneğinde büyük ve dik olan boynuzlar söz konusu Halikarnassos örneğinde oldukça kısadır. Ayrıca boynuzlar arasında süsleme görülmez. Boynuzlar kısa tutularak bu alan dar bırakılmıştır.

⁷⁴ Şahin 1999, 81, Res. 3 II.1 (Hellenistik).

⁷⁵ Şahin 1999, 81, Res. 4 II.2. (Hellenistik).

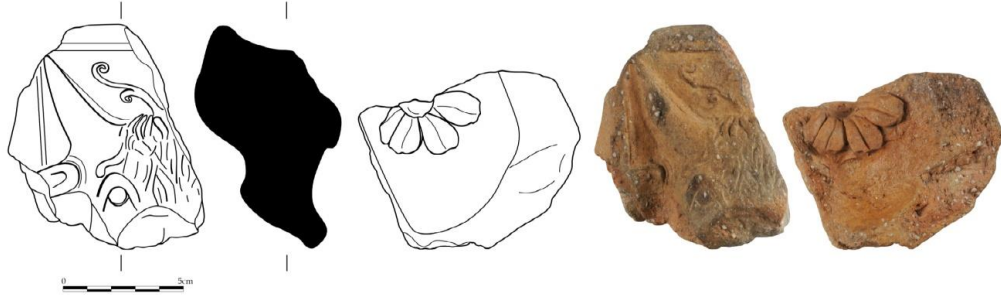
⁷⁶ Şahin 2001, Fig. 6. Ha 4 (Ön yüzde boğa başı, arka yüzde yedi yapraktan oluşan rozet, MÖ geç 3. yüzyıl); Fig. 68. Ha 59 (Yumurta dizisi ve üstünde diş sırası bulunan stant gövdesi üzerinde, Hellenistik).

⁷⁷ Şahin 2001, Fig. 76. Cn 1 (Ön yüzde sarmaşık çelenkli satyr başı, arka yüzde dokuz yapraktan oluşan rozet, MÖ 1. yüzyılın ilk çeyreği).

⁷⁸ Şahin 2001, Fig. 88. Ky 7 (Ön yüzde sarmaşık çelenkli satyr başı, arka yüzde on dört yapraktan oluşan rozet, MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl).

⁷⁹ Şahin 2001, Fig. 6. Ha 4.

Halikarnassos'tan diğer örnekte ise stant üst gövdesine ait bir süsleme olduğu için karşılaştırma imkânı sunmamaktadır⁸⁰.



K.17

Tip 2c; Yedi örnekle (K.18-K.24) temsil edilmektedir. Bu gruptaki örneklerde çerçeve içine yüksek kabartma olarak işlenen boğa başlarının boynuzları arasında hale ve ortasında stilize birer rozet süslemesi görülmektedir. K.18 ve K.20'de boğa başı, inci dizisi bezemeli bir çerçeve ile sınırlandırılmıştır. Benzer süsleme K.19'da düzensiz yuvarlak baskılar şeklindedir. Daha stilize olan diğer örneklerde ise (K.21, K.22, K.23, K.24) çerçeve, çizgisel olarak süsleme yapılmadan bırakılmıştır. Burnu korunmuş olan K.23'de burun deliği ve burun üzerindeki kıvrımlar yatay çizgilerle belirtilmiştir. Yakın benzerleri Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde buluntu yeri belli olmayan aynı kalıp üretimi iki örnek⁸¹ üzerinde görülmektedir. Özellikle K.18-K.19 ve K.20 ile olan yakın benzerlikleri Bodrum örneklerinin üretim yerinin Stratonikeia ve çevresi olabileceğini düşündürmektedir. Halenin ortasında yer alan süsleme M. Şahin tarafından çingirak olarak tanımlanmış ve soru işareti bırakılmıştır. Ancak sağlam olarak ele geçen Stratonikeia örneklerinden hareketle bu süslemelerin rozet süslemesi olduğu kesindir. Bu motif bazı örneklerde (K.19-K.21) daire içine alınmıştır. Mısır⁸² örnekleri Stratonikeia ve Bodrum örneklerinden tamamen farklıdır. Belirgin olmayan kısa boynuzlar arasındaki alın perçemi sıralı çukur noktalarla, gözler ise düğme formunda kabartma şeklinde verilmiştir.

K.24'ün arka yüzü diğer Stratonikeia örneklerinde görmediğimiz dış sırası şeklindedir. Bu yönüyle Halikarnasos, Knidos ve Rhodos örnekleriyle benzerdir⁸³. Ancak ön yüzlerinde yer alan boğa protomu ve satyr tasvirleri Stratonikeia örneklerinden farklıdır. Daha özenli ve gerçekçi işlenmiş olan Halikarnasos⁸⁴ örneğinde tasvir edilen boğa başında oldukça kısa tutulan dik boynuzlar arasında herhangi bir süsleme görülmez. Boynuzların kısa tutulmasından dolayı üst çerçeve kenarı oldukça dardır. Ayrıca alın perçemlerinin işlenişi de Stratonikeia örneklerinden farklıdır. Stratonikeia örneğine daha yakın olan diğer Halikarnassos⁸⁵ örneğinde de boynuzlar oldukça diktir. Satyr⁸⁶ tasvirlerinde ise yine Stratonikeia örneklerinde görülmeyen çelenkli satyr başı tercih edilmiştir. Buda farklı merkezlerden takip edilebilen dış sırası süslemesinin üretim merkezlerince tercih edildiğini göstermektedir.

⁸⁰ Şahin 2001, Fig. 68. Ha 59.

⁸¹ Şahin 1999, Res. 5 II.3.; Res. 6 II.4. (Hellenistik).

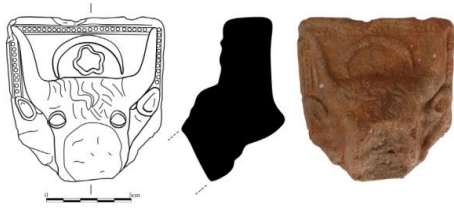
⁸² Şahin 2001, 119, Fig. 111: Na. 3; Thomas 2015, 3, Fig. 3 (MÖ 200-50).

⁸³ Şahin 2001, Fig. 6. Ha 4 (Halikarnasos, ön yüzde boğa protomu, MÖ geç 3. yy), Fig. 8. Ha 5 (Halikarnasos, ön yüzde boğa protomu, MÖ geç 3. yy), Fig. 32. Ha 25 (Halikarnasos, ön yüzde çelenkli satyr başı, MÖ 2. yüzyılın 2. yarısı), Fig. 76. Cn 1 (Knidos, ön yüzde çelenkli satyr başı, MÖ 1. yüzyılın ilk çeyreği), Fig. 93. Rh 1 (Rhodos, ön yüzde çelenkli satyr başı, MÖ geç 2.-1. yüzyıl).

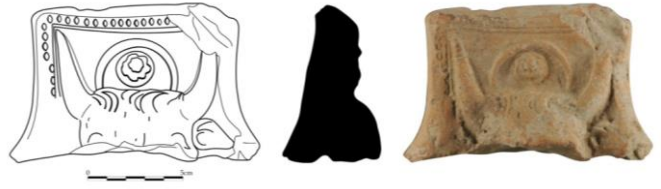
⁸⁴ Şahin 2001, Fig. 6. Ha 4.

⁸⁵ Şahin 2001, Fig. 8. Ha 5.

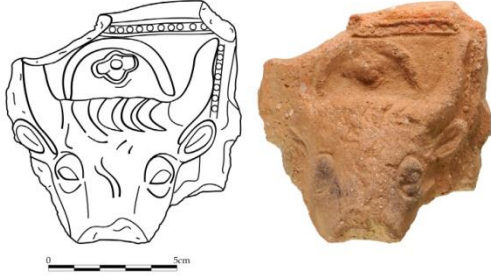
⁸⁶ Şahin 2001, Fig. 32. Ha 25 (Halikarnasos), Fig. 76. Cn 1 (Knidos), Fig. 93. Rh 1 (Rhodos).



K.18



K.19



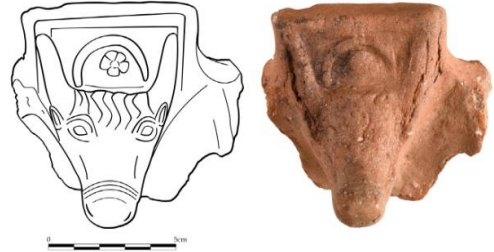
K.20



K.21



K.22



K.23



K.24

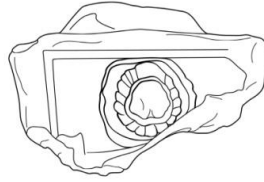
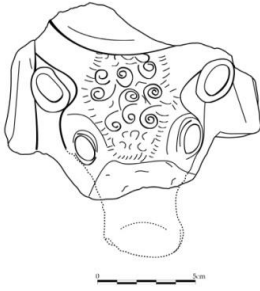
Tip 2d; Üç örnekle (K.25-K.27) temsil edilmektedir. Kırık durumda olduklarından süslemesine göre yukarıdaki sınıflara dâhil edilmemiştir. Ön yüzde yer alan boğa başı yüksek kabartma olarak verilmiştir. Alın perçemleri, kulaklar ve çizgisel gözler belirgindir. K.25 ve K.26 aynı kalıp üretimidir. Alın perçemlerinin helezon şeklinde kıvrıkcık oluşuyla ve plastik anlatımıyla diğer tüm örneklerden farklıdır. Burnu korunmuş olan K.25'de burun deliği ve ağız çizgisel, K.27'de ise burun üzerindeki kıvrımlar yatay çizgilerle belirtilmiştir.



K.25



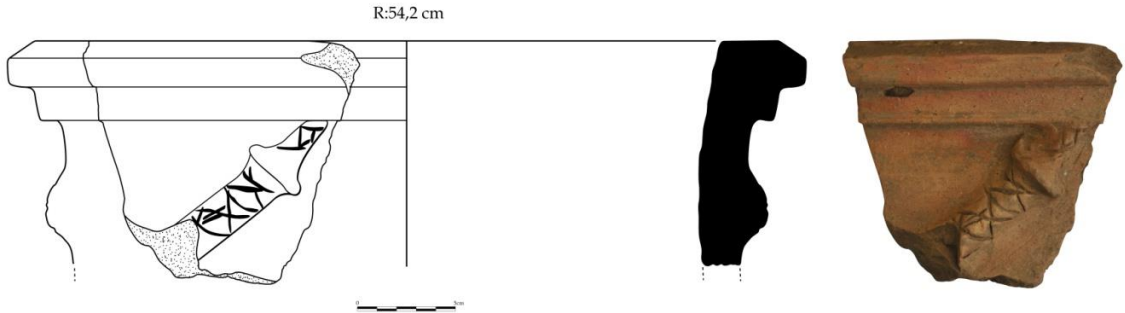
K.27



K.26

4.3 Mangala Ait Diğer Parçalar (K.28-K.30)

Bu başlık altında mangalın stant ve çanak kısmına ait olabilecek tiyatro buluntusu 3 adet parça değerlendirmeye alınmıştır. K.28, mangalın stant kısmına ait alt gövde parçasıdır. En üst kısımdaki düz yüzeyde, standın diğer üst parçasıyla yani çanakla birleştiğini gösteren çentikler yer almaktadır. Korunan kısımda profilli kenarın hemen altından başlayan, yüksek kabartma girland benzeri süsleme vardır.



K.28

K.29 boyutu ve benzer örneklere göre mangalın kaide kısmına ait olmalıdır. Üzerinde kalıp yapımı yumurta dizisi ve mızrak ucundan oluşan Ion kymationu bezeme dizisi görülür. Simetriden yoksun bir diziliş söz konusudur. British Museum'da⁸⁷ bulunan ve tümü Halikarnassos buluntusu olan mangal parçalarına ait örnekler içinde, dekoratif yumurta dizisi ile süslenmiş çok sayıda benzer mangal parçası bulunmaktadır. Yerel üretimi işaret eden K.29'un bezeme motiflerinin,

⁸⁷ Şahin 2001, Fig. 67. Ha 58, Fig. 68. Ha 59, Fig. 69. Ha 60, Fig. 70. Ha 61, Fig. 71. Ha 62, Fig. 72. Ha 63.

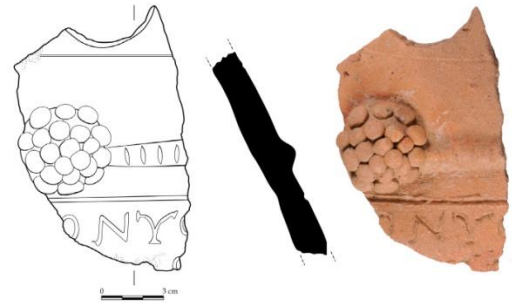
Halikarnassos örneklerine göre oldukça basitleşmesi ve kaba oluşu, çok kullanıma bağlı olarak aşınmış bir kalıptan alındığını göstermektedir.

Antik dönemde farklı yerlerde kullanılan Ion kymationu tarihlendirme için önemli bezemelerden birisidir ve K.29 üzerinde de görülmektedir⁸⁸. Bu şekildeki sürekli kullanılan bir kalıptan alınan bezemelere göre dar bir tarih vermek zordur. Ancak K.29'da yumurtaların üstten düz kesilmesi Geç Hellenistik Dönem özelliği olduğundan genel olarak belirli bir dönemi ifade etmektedir. K.29'da yumurtalar genel olarak yüzeysel ve yarım olarak betimlenmiştir. Kabukların içini tam dolduran yumurtaların uçları hafif sivri ve kabuk uçları ise oval bitmektedir. Kabukların arasında yer alan kalem formundaki mızrak uçları yukarıdan aşağıya doğru kalınlaşmakta ve çanaklarla birleştiği noktada en geniş halini almaktadır. K.29'daki bu Ion kymationu bezemesi, Stratonikeia içindeki mimari yapılardan Gymnasium'na ait 2B odasının kuzeybatı köşesindeki in-situ baştaban üzerinde yer alan yumurtalar ile benzerdir⁸⁹. MÖ 2. yüzyıl ortalarına tarihlendirilen Gymnasium'un 1. evresine ait bu yumurtalara göre K.29 aynı tarih ya da sonrasına ait olmalıdır. Benzer Ion kymationu süslemesini Hellenistik Dönem'in gözde seramik gruplarından biri olan kalıp yapımı "megara kâseler" üzerindeki süslemelerden de takip etmek mümkündür⁹⁰. Tüm bunlar bize K.29'un MÖ 2. yüzyılın 2. yarısından olabileceğini düşündürmektedir.



K.29

K.30, mangalın stant kısmına ait olabilecek alt gövde parçasıdır. Bu parçanın mangala ait olduğunu gösteren en önemli detay, tüm mangal örneklerinde de görülen bir havalandırma deliğinin bulunmasıdır. Parça üst kısmında kırık olmasına rağmen yaklaşık 4 cm çapında yuvarlak bir havalandırma deliğinin olduğu bellidir. K.30, atölye konusundaki sorularımıza ışık tutan önemli bir parçadır. Korunan kısmında tanrı Dionysos'un simgesi olan yatay uzatılmış thyrsos ve altında dört harfi



K.30

korunmuş "ONYS" yazısı yer almaktadır. Çam kozalağı üzerindeki küçük yuvarlak taneler, thyrsos üzerine aplike edilmiştir. Thyrsos'un sapının üzerinde yer alan yüzeysel yivler thyrsos'a sarılı sarmaşıkları temsil ediyor olmalıdır. İki satırdan oluşan yazıt, bizi kentte aktif olarak üretim yapmış olan "Dionysios" atölyesine götürmektedir. Bu atölyenin adı, üretim yaptığı 11 adet pişmiş toprak figürünün arkasında yer alan koroplast imzasından bilinmektedir. Üretim yaptığı terrakotta

⁸⁸ Hellenistik Dönem'de Karia Bölgesi'nde Ion Kymationu'nun stil gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kürüm 2006, 13.

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mert 2001, 10-11; Kürüm 2006, 43.

⁹⁰ Civelek 2007, Lev. 19, Fig. 1, Lev. 24, Fig. 8a; Çorbacı 2007, Çiz. 1-2, Res. 1a-2a.

figürin sayısı, kentte tespit edilen diğer atölyelere göre en fazla olan bu atölye, üretimlerini MS 2. yüzyılda yapmıştır⁹¹. [ΔI]ONYC[IOY] imzalı K.30'dan hareketle "Dionysios" atölyesinin terrakotta figürin dışında, mangal da ürettiği ortaya çıkmaktadır.

5- Üretim Yerleri Üzerine Değerlendirmeler

Mangallar tek bir atölyeden mi dağılıyordu ya da farklı yerlerde üretilen çeşitli atölyeler mi vardı gibi çeşitli sorular hala tartışmalıdır. Bu konuyla ilgili çok çeşitli araştırmalar yapılmış, üretim yerlerine dair farklı fikirler öne sürülmüştür. Bodrum Müzesi'nde bulunan mangalları değerlendiren M. R. Leonard, bunların tek bir atölyeden üretilip oradan Hellenistik dünyaya ihraç edildiğinin kuvvetle muhtemel olduğu görüşündedir⁹². Ancak birçok araştırmacı birçok bölgenin Hellenistik portatif mangalların üretim merkezleri olabileceğine inanmıştır. Bu araştırmacılardan biri olan D. Burr, sayısız örnekleri olan bu mangalların üretiminin mika ve kil özelliklerine göre muhtemel Anadolu'da üretildiği ve ticaretle yayıldığı görüşünü öne sürmüştür⁹³. Güncel çalışmalardan birisini yapan O. Didelot, yaptığı kapsamlı araştırmasında Ege Denizi'ne kıyısı olan kentlerden bazılarının mangal üretmiş olabileceği sonucuna varmıştır⁹⁴. Konuyla ilgili M. Şahin'in yaptığı çalışmalar oldukça önemlidir. Tüm bunlara ilave olarak Stratonikeia örnekleri de var olan bu çalışmalara katkı sağlayacak verileri içermektedir.

M. Şahin'in çalışmasına göre bu konuda iki önemli merkez vardır. İlki Ege grubu diğeri ise Mısır grubudur. Mısır grubunun ana üretim merkezinin muhtemelen İskenderiye⁹⁵ ya da Naukratis olabileceği yönünde fikir birliği vardır⁹⁶. C. Le Roy, Alexandria'yı bir üretim merkezi ve Delos'u dağıtım yeri olarak önermiştir⁹⁷. Ancak benzer durum, Ege grubu için geçerli değildir. Halikarnassos grubu olarak adlandırılan Ege grubunun nerede üretildiğine dair en geçerli görüş hem merkezi hem de yerel atölyelerde çeşitli yerlerde üretildiği yönündedir.

O. Didelot⁹⁸ ve M. Şahin'e⁹⁹ göre ana merkezler, şubeler ve yerel atölyelerden oluşan üç üretim seviyesi mevcuttur. Araştırmacılar ana üretim merkezlerinin Kos, Myndos ve Knidos üçgeninde aranması gerektiğini savunmuştur¹⁰⁰. M. Şahin¹⁰¹, farklı koleksiyonlardan incelediği mangal tutaçlarından hareketle, Knidos bölgesinin ana üretim merkezi olarak en muhtemel yer olduğu sonucuna varmıştır. Akdeniz için bu üretim MÖ 3. yüzyılın sonlarına doğru Knidos'ta başlamış, Halikarnassos ve diğer Akdeniz limanlarına önemli miktarda tedarik edildiğinden MÖ 2. yüzyılda Knidos'ta üretim artmış ve ihraç edilen bu ürünler Mısır'ın portatif mangal üretimi üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur¹⁰².

Yapılan tüm araştırmalarda ortaya çıkan ortak sonuç ise söz konusu mangalların birden fazla büyük atölye ve yerel işliklerde üretilmiş oldukları, büyük atölyenin Atina dışında bir yerlerde aranması gerektiği, bu yerin ise Ege kıyılarında

⁹¹ *Dionysios* atölyesi üretimi terrakotta figürinler için bkz. Durnagölü 2020, 161-170.

⁹² Leonard 1973, 19.

⁹³ Burr 1933, 189.

⁹⁴ Didelot 1997, 380-382.

⁹⁵ Didelot 1998, 275-276; Tsakirgis 2007, 228.

⁹⁶ Şahin 2001, 129; Pichon 2015, 42.

⁹⁷ Brogan 2000, 307. Ayrıca Delos, yaklaşık 800 parça ile en fazla buluntunun temsil edildiği yerdir ve Akdeniz havzası genelinde mangal dağıtım merkezi olabilecek kozmopolit bir adadır (Pichon 2015, 41).

⁹⁸ Didelot 1997, 380-382.

⁹⁹ Şahin 2001, 128-129.

¹⁰⁰ Didelot 1997, 380-382, 387; Brogan 2000, 308; Nocoñ 2016, 105.

¹⁰¹ Şahin 2001, 130.

¹⁰² Thomas 2015, 3.

olabileceği yönündedir. Ancak Ege Bölgesi'ndeki üretim merkezlerinin hangi kentler olduğu sorusu ise kısmen bellidir. Knidos ve Halikarnassos, Ege Tipi adı verilen bu grubun üretimini yapan merkezler arasında netlik kazanan iki önemli yerleşmedir. M. Şahin, konuyla ilgili yaptığı çalışmada, Knidos'un amphora atölyelerinin aynı zamanda mangal ürettikleri düşüncesine katılmaktadır¹⁰³. Knidos'taki mangal üretiminin MÖ 3. yüzyılın sonlarından MÖ 2. yüzyılın ortasına doğru artması, *Athenaios I* atölyesinin çalıştığı yıllara denk gelmektedir. *Heniochos* ve *Hekataios* atölyeleri MÖ 2. yüzyılın 2. yarısında üretime girmiştir. MÖ 2. yüzyılın son çeyreği ve MÖ 1. yüzyılın ilk çeyreğinde aynı zamanda *Athenaios II*, *Hermophantos* ve *Karneadas* atölyeleri de üretim yapmaktadır. Knidos örnekleriyle benzerlikler sunan papposilenos tipine ait Krakow buluntusu mangal tutacı, Knidos'un *Hekataios* veya *Athenaios* atölyelerine atfedilmiştir¹⁰⁴. Knidos'ta, MÖ 1. yüzyılın 2. çeyreğinde üretim düşmeye başlamış ve muhtemelen Mithridates savaşlarına bağlı olarak sonunda durma noktasına gelmiştir¹⁰⁵.

İtalya, Kıta Yunanistan, Ege Adaları, Orta Doğu ve Kuzey Afrika Hellenistik Dönem'de ticari ilişkilerin yoğun olduğu Akdeniz ülkeleridir. Knidos dışında üretim yapan Halikarnassos Yarımadası ise ihraç ürünleriyle Akdeniz ticaretine katkıda bulunan kentlerden biridir. Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde Halikarnassos civarında üretilmiş farklı tiplerde mangal tutaçları yer almaktadır¹⁰⁶. Halikarnassos Yarımadasının en batı ucunda yer alan Myndos'un da bu ticarete katkı sağlayan kentlerden birisi olduğu düşünülmektedir. Benzer tasvirdeki örneklerin Akdeniz kıyılarının tamamında bulunması, kentlerin deniz yolu vasıtasıyla birbirleri ile yoğun ilişkiler içinde olduklarına işaret etmektedir¹⁰⁷.

Mangalların ana üretim merkezlerine dair kronolojisi, kazılar devam ettikçe biraz daha netlik kazanmaktadır. Özellikle Stratonikeia örnekleri bu kronolojiye katkı sağlayarak üretim merkezlerinin sınırlarının daha geniş tutulması gerekliliğini zorunlu kılmıştır. Üretimin Karia Bölgesi ile sınırlı kalıp kalmayacağı ileride elimizdeki bilgilere yenileri eklendikçe belli olacaktır. Ancak Karia Bölgesi'ndeki bu üretimin Knidos ve Halikarnassos Yarımadası ile sınırlı kalmadığını, sadece kıyı bölgelerinde olmayıp iç kesimlerde de yerel üretim yapıldığını Stratonikeia ve çevresinde ele geçirilen mangal tutaçları ve parçaları göstermektedir. M. Şahin tarafından değerlendirilen British Museum koleksiyonundaki örnekler geniş bir coğrafyaya yayılan farklı bölgelerden zengin buluntular içermektedir. Bodrum Sualtı Arkeoloji ve British Museum'daki koleksiyonlar, Stratonikeia buluntularıyla karşılaştırma yapabileceğimiz güzel örnekler barındırmaktadır.

Stratonikeia koroplastik üretiminin bir parçası olan figürlü mangal tutacı, gövde ve kaideye ait parçalarda gözlenebilen kırmızı ve kahverenginin tonları arası renk, farklı taneciklerde gümüş mika, farklı boyutlarda taşçık ve şamot içerikli kildir. Kilin yapısı Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerinde kentte yerel üretimin yapıldığı atölye üretimi diğer terrakotta figürinlerle benzerdir¹⁰⁸. Stratonikeia'nın figürlü mangalları, kıyı kentlerindeki örneklerden ayrılarak kent ve çevresinde yerel bir üretimin varlığına işaret etmektedir¹⁰⁹. Çünkü stilistik ve ikonografik

¹⁰³ Şahin 2001, 91; Didelot 1997, 387, n 28.

¹⁰⁴ Nocoń 2016, 107-108.

¹⁰⁵ Şahin 2001, 91.

¹⁰⁶ Şahin 1999, 61-90.

¹⁰⁷ Şahin 2011, 32-33.

¹⁰⁸ Stratonikeia koroplastiği arkeometrik analiz sonuçları için bkz. Durnagözü 2020, 70-77. Stratonikeia ve çevresinde yerel bir üretimin olduğunu kanıtlayan en önemli veriler, Stratonikeia territoriyumundaki küçük kırsal yerleşmelerde ortaya çıkartılan seramik atölyeleri ve kent merkezinde bulunmuş fırın atığı kapların varlığıdır. Maddeler halinde irdelenen atölye ve izleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. 132-179.

¹⁰⁹ Şahin 1999, 73.

karşılaştırmalara göre Knidos ve Milas¹¹⁰ örnekleriyle benzeşmez. Milas buluntusu taçlı ve sakallı satyros tasvirli mangal tutacı, tipolojik anlamda ve kil rengiyle Knidos örnekleriyle benzeşmektedir. Bu yönüyle Stratonikeia örneklerinden ayrılan Milas örneği Knidos atölyesine atfedilebilir.

Yapılan tüm değerlendirmeler ışığında Stratonikeia'dan gelen figürlü mangalların, Halikarnassos ve Knidos olarak isimlendirilen Ege tiplerine eklenmesi çok da zor gözükmemektedir. Terrakotta figürin üretimine ek olarak üretilen mangallar, Stratonikeia'nın Hellenistik Dönem'de bir üretim merkezi olarak gücünü ve önemini doğrulamaktadır. Stratonikeia'nın figürlü mangal tutaçları benzer örnekler yardımıyla MÖ 2. yüzyılın sonundan MÖ 1. yüzyılın başlarına tarihlenebilir¹¹¹. Bu tarihlerde kentte aktif olarak üretim yapan atölyeler tespit edilmiştir¹¹². Ancak mangal üretiminin bu atölyelerde yapılıp yapılmadığı belli değildir.

M. Şahin'in, Knidos mangallarının amphora üreten atölyelerde yapılmış olabileceği yönündeki önerileri, Stratonikeia mangalları için de geçerli gözükmemektedir. Çünkü kentin en aktif olduğu bu dönemde pişmiş toprak kap ve terrakotta figürin üretiminin gerçekleştirildiği, yapılan çalışmalarla netlik kazanmıştır. Bu figürin üretiminin ise seramik üreten bu atölyelerde yapılmış olması gerektiği şeklindeki önerimizi desteklemektedir. Bu fikrimizi destekleyen en önemli veri ise üzerinde atölye işareti olan mangal parçasıdır (K.30). Açık kahve renkte (7.5YR 6/3) olan kil rengi, "Dionysios" atölyesi üretimlerinde kullanılan kahverengi ve kırmızının tonlarındaki kil rengiyle de (5YR 6/4, 2.5YR 5/6, 2.5YR 6/6, 5YR 7/6) uyumludur. Atölyelerin figürinler dışında farklı formlara ait çanak-çömlekler ürettiği kentin *Sosimos* atölyesi üretimlerinden de takip edilebilmektedir¹¹³.

Yemek pişirme kültürünün bir parçası olan mangalların en erken örneği MÖ 8.-7. yüzyıla tarihlenmiştir¹¹⁴. Bu dönemden başlayarak Orta Bizans Dönemi'ne kadar değişik formlarda üretildiği arkeolojik bulgularla desteklenmiştir¹¹⁵. Fayum ve Nil deltasından Mısır üretimi, havalandırma boşluklarına sahip yaklaşık on adet oval formdaki portatif mangal İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Bazılarının üzerinde destek alanına doğru, üst kenar seviyesinde dalga şeklinde kazıma süslemeler yer almaktadır¹¹⁶.

Stratonikeia örneklerinde görüldüğü gibi figüratif olarak dekore edilmiş eklentilere sahip portatif kil mangallar Hellenistik Dönem'de oldukça popüler olmuştur. MS 2. yüzyıla tarihlendirilen K.30 dâhil olmak üzere Stratonikeia'nın taşra yerleşmelerinden olan Börükçü ve Beybağ¹¹⁷ buluntusu yerel üretim mangal ve mangala ait parçalar bu üretimin Roma İmparatorluk ve Orta Bizans dönemlerinde farklı formlarla devam ettiğini göstermektedir¹¹⁸. İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenen Börükçü buluntusu mangal (Fig. 2), hem yaşam alanı hem de dokuma

¹¹⁰ Kızıl 2007, 423, Res. 8.

¹¹¹ Bu tip mangal tutaçları Hellenistik Dönem'de oldukça yaygındır ve farklı merkezlerin buluntularından takip edilebilir. Tarihlendirme için ayrıca bkz. Hayes 1991, 75-76, Pl. XVIII, 6, OD 2435.

¹¹² Stratonikeia'da aktif olarak üretim yapan atölyeler ve özellikleri için bkz. Durnagölü 2020, 144-179.

¹¹³ *Sosimos* atölyesi *Dionysos* atölyesi ile çağdaş olup üretimlerini MS 2. yüzyılda yapmıştır. Atölye imzasının kandil ve pişmiş toprak figürinler üzerinde görülmesi *Sosimos* atölyesinin her iki grupta da üretim yaptığını gösterir. Stratonikeia territorysundaki atölye ve üretimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Durnagölü 2020, 155-161.

¹¹⁴ Lynch – Papadopoulos 2006, 30, Fig. 22 (Atina agora kazısı).

¹¹⁵ Hellenistik Dönem mangalların öncülleri için bkz. Morris 1985, Fig. 1-6.

¹¹⁶ Pichon 2015, 42-43.

¹¹⁷ Öztaşkın 2020, Kat. No: 1-4, Lev. 1/1-4 (MÖ 10. yüzyıl sonu-11. yüzyıl).

¹¹⁸ Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen Çanakkale örnekleri için bkz. Türker 2019, Kat. No: 1-4, Fig. 1-6.

atölyesi olarak kullanılan kompleksten gelmiştir. Hellenistik formlara göre oldukça kaba ve basittir. İçe doğru eğimli olan destek altı büyük dairesel havalandırma boşluklarıyla çevrelenmiştir. Fayum örneğinde olduğu gibi oval formdadır ve üst kenar seviyesinde dalga şeklinde kazıma süslemeler yer almaktadır. Alanda ayrıca çok sayıda toplu halde kırık mutfak kapları ile ele geçmesi, evsel bir işlevi olduğunu da göstermektedir¹¹⁹.



Fig 2. Börükçü, mangal ve aynı döneme ait çömlek

(MS 1. yüzyılın sonu-MS 2. yüzyılın başı)

Sonuç

Hellenistik Dönem’de, Doğu Akdeniz’in hemen her yerinde ve aynı zamanda çok ötesinde portatif mangallar bulunmuş ve birtakım araştırmalarla ortaya konmuştur. Anadolu ve Anadolu dışında ele geçirilen buluntulardan birkaç üretim ve tüketim bölgesi belirlenmiştir. Buna göre Anadolu ve Mısır üretim merkezleri, Delos dağıtım merkezidir. Bu merkezlerden ise Ortadoğu, Mısır ve Batı’ya ihracat yapılmıştır. Ancak yapılan kazılar ve araştırmalar bu ana üretim merkezleri dışında yerel üretim yapan küçük işletmelerin de olduğunu ve dikkate alınması gerektiğini ortaya koymuştur. Bunlardan biri olan Stratonikeia, tüm bu araştırmalara ek olarak figürlü tutaçlara sahip mangal üretimi konusunda önemli veriler sunmuştur.

Stratonikeia atölyeleri, koroplastik sanatlarda olduğu gibi mangal üretiminde de iç piyasaya mal üretmiş olduğu ve buna bağlı olarak tüketimin çoğunun şimdilik yerele hizmet ettiği düşünülmektedir. Çünkü dış piyasadaki yayılım şimdilik netlik kazanmamıştır. Gelecekte yayınlanan örneklerin artması ve yapılacak analizler ile bu daha net olarak ortaya konulabilir. Bu yönüyle Hellenistik ve Roma İmparatorluk dönemlerinde önemli bir üretim ve dağıtım merkezi olan Knidos’un şimdilik gerisinde gözükmektedir. Nitekim kıyı Karia’da bulunan Knidos üretimi mangalların Alexandria, Naukratis ve Krakow’da görülmesi bu dağılımın Anadolu dışına çıktığını ortaya koymaktadır. Bu da Myndos ve Knidos gibi kıyı Karia’da bulunan kentlerin Akdeniz’e kıyısı bulunan diğer kentlere ihracat yapmasını kolaylaştırmıştır. Stratonikeia üretimi malların dış piyasaya açılmaması ise bir iç Karia kenti olması nedeniyle coğrafi şartlara dayandırılabilir.

Farklı kullanım alanlarını işaret eden Stratonikeia mangalları aslında bazı soruların da cevabı niteliğindedir. Nitekim bir kısmı evsel kullanımı işaret eden kırsal yerleşmelerden, bir kısmı kült ile ilişkilendirilen nekropol alanından, bir kısmı ise bir ibadet yeri olan kutsal alandan gelmiştir. Kent merkezindeki dağılımına

¹¹⁹ Arkeolojik bulgular yapının MÖ 4. yüzyıldan itibaren bazı değişiklik ve ilaveler yapılarak Roma İmparatorluk Dönemi içlerine kadar kullanıldığını göstermektedir (Sögüt 2012, 558-559).

baktığımızda ise çoğunluk tiyatro yapısına aittir. Buluntu yerleri göz önünde bulundurulduğunda bu tip kolay taşınabilir portatif mangalların kullanımının tek bir amaç için üretilmediği ve farklı işlevlere hizmet ettiği sonucu rahatlıkla söylenebilir.

KATALOG

Katalog No: 1

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr

Müze Env. No: Muğla Müzesi

Kazı Env. No: 06BS03-PT02

Buluntu Yeri: Börükçü 06BS03 Numaralı Sondaj

Ölçüleri: Yük. 8,5; Gen. 10,1; Der. 5,6 cm.

Hamur-Astar-Boya: Çok yoğun farklı taneciklerde gümüş mika, çok yoğun orta ve büyük boyutta taşçık, seyrek kiremit parçacıkları, iri kum katkılı, kırmızimsı sarı (5YR 6/6). Orta fırınlanmış.

Korunma Durumu: Yüzeyde, alt çerçeve kenarında küçük kopmalar ve aşınma, sakal kopuk.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası düz, altı girintili. K.2 ile aynı kalıp üretimi.

Tanımı: Dikdörtgen çerçeve içinde, düz bir panelde yüksek kabartma stilize sakallı satyros/silenos başı. Çerçeve kenarında çift çizgiden oluşan standart bir bordür. Saçlar alnın ortasından ikiye ayrılmış, paralel kalın çizgilerle yanlara ve geriye taranmış, tepede bir kemer ile kapatılmış. Kemer profili kazıma çizgilerle sonradan bezenmiş. Sarkık kulaklar damla şeklinde arka boşlukta asılı gibi. Gözler baskı çember olan düğme formunda. Diğer yüz detayları aşınmış. Yüzeyde kullanımını işaret eden is izleri. Köşeli çerçeve ile kemer arasında kalan her iki boş alanda "X" şeklinde işaret.

Referans: Yayınlanmamış

Benzer Örnekler: Lagina/Turgut¹²⁰, Halikarnassos¹²¹

Tarihleme Önerisi: MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı



Katalog No: 2

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr

Müze Env. No: Muğla Müzesi

Kazı Env. No: 05BS06-PT01

Buluntu Yeri: Börükçü 05BS06 Numaralı Sondaj Alanı

Ölçüleri: Yük. 12, Gen. 10,8, Der. 6,2-1,6 cm.

Hamur-Astar-Boya: Çok yoğun farklı taneciklerde gümüş mika, çok yoğun orta ve büyük boyutta taşçık, seyrek kiremit parçacıkları, iri kum katkılı, kırmızimsı sarı (5YR 6/6). Orta fırınlanmış.

Korunma Durumu: Yüzeyde ve üst çerçeve kenarında kopma ve aşınma, sakal ucu kopuk.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası düz, altı girintili. K.1 ile aynı kalıp üretimi.

Tanımı: Dikdörtgen çerçeve içinde, düz bir panelde yüksek kabartma stilize, sakallı satyros/silenos başı.

Referans: Yayınlanmamış

Benzer Örnekler: Lagina/Turgut¹²², Halikarnassos¹²³

Tarihleme Önerisi: MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı



Katalog No: 3

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr

Müze Env. No: Muğla Müzesi, Etütlük

Kazı Env. No: 19STRYB-01

Buluntu Yeri: Stratonikeia Billa Evi Sokağı Yüzey

Ölçüleri: Yük. 12,5; Gen. 11,5; Der. 6,3 cm.

Hamur-Astar-Boya: Az gümüş mika, farklı boyutlarda taşçık, kireç katkılı, açık kahve renkte (7,5YR 6/4). Orta fırınlanmış.

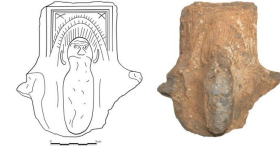
Korunma Durumu: Yüzeyde ve çerçeve kenarlarında çok küçük kopma ve aşınma, sakal ucu kopuk.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası düz, altı girintili.

Tanımı: Dikdörtgen çerçeve içinde, düz bir panelde yüksek kabartma stilize, sakallı satyros/silenos başı. Çerçeve kenarında çift çizgiden oluşan standart bir bordür. Kaşların üzerinde yukarıya doğru üç sıra, kısa ve uzun, ince çizgiler şeklinde düzgün taranmış ve tek tek sayılabilecek şekilde işlenmiş dik saç tutamları tepede yay görünümünde. Kalkık kaşlar çatık, gözler yuvarlatılmış oyuk veya baskı çember olan düğme formunda. Sarkık kulaklar damla şeklinde arka boşlukta asılı gibi. Köşeli çerçeve ile kemer arasında kalan boş alanda "X" şeklinde işaret.

Referans: Yayınlanmamış

Tarihleme Önerisi: MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı

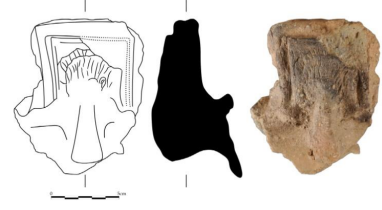


¹²⁰ Şahin 1999, Res. 14 V.1, Res. 17 V.4 (Hellenistik).

¹²¹ Şahin 2001, 100, Fig. 35 Ha 27 (Hellenistik).

¹²² Şahin 1999, Res. 14 V.1, Res. 17 V.4 (Hellenistik).

¹²³ Şahin 2001, 100, Fig. 35 Ha 27 (Hellenistik).

Katalog No: 4**Tip:** Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr**Müze Env. No:** Muğla Müzesi**Kazı Env. No:** 08SKK-PT01**Buluntu Yeri:** Stratonikeia Kuzey Kapı**Ölçüleri:** Yük. 14,7; Gen. 11,9; Der. 7,9 cm.**Hamur-Astar-Boya:** Yoğun İnce ve orta tanecikli gümüş, seyrek ince tanecikli altın mika, yoğun farklı boyutlarda taşçık, iri kum katkılı, açık kırmızımsı kahve renkte (5YR 6/4). Orta fırınlanmış.**Korunma Durumu:** Yüzeyde ve çerçeve kenarlarında kopma ve aşınma.**Teknik ve İşçilik:** Tek kalıp içerisinde ön cephe, arkası düz, altı dışa çıkık yatay profilli.**Tanımı:** Dikdörtgen çerçeve içinde, hafif yükseltilmiş düz bir panelde yüksek kabartma stilize satyros/silenos başı. Çerçeve kenarında çift çizgiden oluşan standart bir bordür. Kaşların üzerinde yukarıya doğru düzgün olmayan ince çizgiler şeklinde taranmış, tek tek sayılabilecek şekilde gelişmiş güzel işlenmiş dik saç tutamları, tepede yay görünümünde. Aşağı doğru genişleyen sakal detayı belirsiz. Sol kulak göz hizasında, kısmen belirgin. Diğer yüz detayları belirsiz. Yüzeyde kullanımını işaret eden is izleri.**Referans:** Yayınlanmamış**Tarihleme Önerisi:** MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı**Katalog No: 5****Tip:** Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr**Müze Env. No:** Muğla Müzesi**Kazı Env. No:** 09LBS-PT01**Buluntu Yeri:** Lagina Kutsal Alanı/ Batı Stoa**Ölçüleri:** Yük. 10,9; Gen. 12,1; Der. 6,1-1,7 cm.**Hamur-Astar-Boya:** Çok yoğun İnce ve orta tanecikli gümüş, seyrek ince tanecikli altın mika, çok yoğun orta ve çok büyük taşçık, iri kum katkılı, kırmızımsı sarı (5YR 6/6). Kötü fırınlanmış.**Korunma Durumu:** Sol üst çerçeve kırık ve eksik, sakal ucu kopuk.**Teknik ve İşçilik:** Tek kalıp içerisinde ön cephe, arka yüz gömme panelde iki göz şeklinde, altı girintili.**Tanımı:** Dikdörtgen çerçeve içinde, yükseltilmiş dikdörtgen düz bir panelde yüksek kabartma stilize, sakallı satyros/silenos başı. Kaşların üzerinde üç sıra şeklinde yukarıya doğru kısa ince çizgiler şeklinde taranmış, tek tek sayılabilecek şekilde işlenmiş dik saç tutamları tepede yay görünümünde. Kaşlar yay şeklinde birleşik. Gözler yuvarlatılmış oyuk veya baskı çember olan düğme formunda. Sarkık kulaklar damla şeklinde arka boşlukta asılı gibi. Ağız, burun detayı belirsiz. Çerçevenin her iki üst köşesinde kabartma daireler.**Referans:** Yayınlanmamış**Tarihleme Önerisi:** MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı**Katalog No: 6****Tip:** Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr**Müze Env. No:** Muğla Müzesi, 3699**Kazı Env. No:** STR82-59**Buluntu Yeri:** Nekropol 1. Grup B-1 Sondajı**Ölçüleri:** Yük. 11,1; Gen. 7,3; Der. 7,2 cm.**Hamur-Astar-Boya:** İnce ve orta tanecikli gümüş mika, yoğun orta ve büyük boyutta taşçık, iri kum katkılı, pembe (5YR 7/4). Arka yüzey açık kırmızı (7.5R 5/4). İyi fırınlanmış.**Korunma Durumu:** Çerçeve kenarları kırık ve eksik, sakal ucu kopuk.**Teknik ve İşçilik:** Tek kalıp içerisinde ön cephe, arkası düz, altı girintili.**Tanımı:** Dikdörtgen çerçeve içinde, düz bir panelde yüksek kabartma plastik, sakallı satyros/silenos başı. Çerçeve kenarında tek çizgiden oluşan standart bir bordür. Ortadan başlayarak yanlara doğru yayılan kalın saç tutamları açık palmet şeklinde. Saç tutamları ince çizgilerle detaylandırılmış. Alın çizgisi belirgin, yay kaşlar çatık, elmacık kemikleri çıkık, küt ve basık bir burun, burun kökü dar, ağız hafif aralıklı. Etli göz kapakları arasında göz bebekleri belirgin. Uzun bıyık dik bir şekilde sakalın üzerine bırakılmış. Göz hizasındaki sarkık kulaklar arka boşlukta asılı gibi. Sakal detayı belirgin değil. Çerçevenin her iki üst köşesinde rozet süslemesi, sol üst tarafta yüzeysel olarak korunan üç yaprak.**Referans:** Yayınlanmamış**Tarihleme Önerisi:** MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı

Katalog No: 7**Tip:** Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr**Müze Env. No:** Muğla Müzesi**Kazı Env. No:** 09MDO4-1-PT297**Buluntu Yeri:** STR84-T02 /Stratonikeia Yapısı
bilinmiyor**Ölçüleri:** Yük. 7,8; Gen. 9,6; Der. 8,2 cm.**Hamur-Astar-Boya:** Yoğun İnce ve orta tanecikli gümüş mika, yoğun farklı boyutlarda taşçık, seyrek kiremit parçacıkları, iri kum katkılı, açık kırmızımsı kahve (5YR 6/4). Yüzeyi kırmızı (2,5YR 4/6) renkte astarlı. Orta fırınlanmış.**Korunma Durumu:** Üst çerçeve kenarı kırık ve eksik, sakal ucu kopuk.**Teknik ve İşçilik:** Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası düz, altı girintili.**Tanımı:** Dikdörtgen çerçeve içinde, düz bir panelde yüksek kabartma plastik, sakallı satyros/silenos başı. Çerçeve kenarında tek çizgiden oluşan standart bir bordür. Ortadan başlayarak yanlara doğru yayılan kalın saç tutamları açık palmet şeklinde. Saç tutamları ince çizgilerle detaylandırılmış. Alın çizgisi belirgin, kalkık kaşlar çatık, elmacık kemikleri çıkık, küt ve basık bir burun, burun kanatları geniş ve etli, ağız hafif aralıklı. Etili ve şişkin göz kapakları arasında gözler oldukça kısık. Uzun bıyık dik bir şekilde sakalın üzerine bırakılmış. Göz hizasındaki sarkık kulaklar arka boşlukta asılı gibi. Sakal detayı paralel ince dik çizgiler şeklinde.**Referans:** Yayınlanmamış**Tarihleme Önerisi:** MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı**Katalog No: 8****Tip:** Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr**Müze Env. No:** Muğla Müzesi, Etütlük**Kazı Env. No:** 20SKB2-03**Buluntu Yeri:** Stratonikeia Kuzey Bazilika**Ölçüleri:** Yük. 8,3; Gen. 7,8; Der. 8,1 cm.**Hamur-Astar-Boya:** Yoğun İnce ve orta tanecikli gümüş mika, yoğun farklı boyutlarda taşçık, iri kum katkılı, çok açık kahve (10YR 7/3). Kötü fırınlanmış.**Korunma Durumu:** Çerçeve kenarları kırık ve eksik, sakal ucu kopuk.**Teknik ve İşçilik:** Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası düz, altı girintili. K.7 ile ikonografik ve stilistik anlamda benzer.**Tanımı:** Dikdörtgen çerçeve içinde, düz bir panelde yüksek kabartma plastik, sakallı satyros/silenos başı.**Referans:** Yayınlanmamış**Tarihleme Önerisi:** MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı**Katalog No: 9****Tip:** Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr**Müze Env. No:** Muğla Müzesi**Kazı Env. No:** 09SKC-PT04**Buluntu Yeri:** Stratonikeia Kuzey Cadde
Güneybatısı**Ölçüleri:** Yük. 10,9; Gen. 13,4; Der. 10,7 cm.**Hamur-Astar-Boya:** Yoğun İnce ve orta tanecikli gümüş, seyrek orta tanecikli altın mika, yoğun farklı boyutlarda taşçık, iri kum katkılı, kırmızı (2,5YR 5/6). Kötü fırınlanmış.**Korunma Durumu:** Çerçeve kenarları kırık ve eksik, sakal ucu kopuk.**Teknik ve İşçilik:** Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası yatay dış bükey profilli. K.6, K.7, K.8 ile ikonografik ve stilistik anlamda benzer.**Tanımı:** Köşeli çerçeve içinde, düz bir panelde yüksek kabartma plastik, sakallı satyros/silenos başı.**Referans:** Yayınlanmamış**Tarihleme Önerisi:** MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı**Katalog No: 10****Tip:** Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr**Müze Env. No:** Muğla Müzesi, 2017**Kazı Env. No:** 17STRYB-PT01**Buluntu Yeri:** Stratonikeia Billa Evi Temeli**Ölçüleri:** Yük. 9,4; Gen. 10,2; Der. 8 cm.**Hamur-Astar-Boya:** Çok yoğun İnce ve orta tanecikli gümüş, seyrek ince tanecikli altın mika, çok yoğun orta ve çok büyük taşçık, iri kum katkılı, kırmızımsı sarı (5YR 6/6). Kötü fırınlanmış.**Korunma Durumu:** Çerçeve kenarları kırık ve eksik, sakal ucu kopuk.**Teknik ve İşçilik:** Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası kırık. K.6, K.7, K.8, K.9 ile ikonografik ve stilistik anlamda benzer.

Tanımı: Köşeli çerçeve içinde, düz bir panelde yüksek kabartma plastik, sakallı satyros/silenos başı. Yüzeyde kullanımını işaret eden is izleri.

Referans: Yayınlanmamış

Tarihleme Önerisi: MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı

Katalog No: 11

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr

Müze Env. No: Muğla Müzesi, 3703

Kazı Env. No: STR82-63

Buluntu Yeri: Nekropol 3. Grup E Çukuru

Ölçüleri: Yük. 8,8; Gen. 6,9; Der. 6,4 cm.

Hamur-Astar-Boya: İnce ve orta tanecikli gümüş mika, yoğun orta ve büyük boyutta taşçık, iri kum katkılı, açık kırmızı (2.5YR 7/8). Yüzey pembemsi beyaz renkte (7.5YR_/2 8.5) astarlı. İyi fırınlanmış.

Korunma Durumu: Çerçeve korunmuş, sakal ucu kopuk. Yüzeyindeki aşınma dışında iyi durumda.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arka yüz hafif gömme bir panel, altı girintili. K.12 ile aynı kalıp üretimi.

Tanımı: Dikdörtgen çerçeve içinde, düz bir panelde yüksek kabartma plastik, sakallı satyros/silenos başı. Çerçeve kenarında tek çizgiden oluşan standart bir bordür. Ortadan başlayarak yanlara doğru yayılan kalın saç tutamları açık palmet şeklinde. Saç tutamları ince çizgilerle detaylandırılmış. Alın çizgisi belirgin, kalkık kaşlar çatık, elmacık kemikleri çıkık, küt ve basık bir burun, burun kanatları geniş ve etli, ağız hafif aralıklı. Etli ve şişkin göz kapakları arasında gözler badem şeklinde. Uzun bıyık, dik bir şekilde sakalın üzerine bırakılmış. Göz hizasındaki sarkık kulaklar arka boşlukta asılı gibi. Sakal detayı belirsiz. Kabartmayı sınırlandıran çerçevenin iç köşelerinde, yedi yapraktan oluşan plastik birer rozet süslemesi.

Referans: Yayınlanmamış

Tarihleme Önerisi: MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı



Katalog No: 12

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr

Müze Env. No: Muğla Müzesi, Etütlük

Kazı Env. No: 20SKB2-04

Buluntu Yeri: Stratonikeia Kuzey Bazilika

Ölçüleri: Yük. 8,7; Gen. 7,7; Der. 6,1 cm.

Hamur-Astar-Boya: Yoğun ince ve orta tanecikli gümüş mika, farklı boyutlarda taşçık, iri kum katkılı, kırmızımsı sarı (5YR 7/6) renkte. İyi fırınlanmış.

Korunma Durumu: Çerçeve korunmuş, sakal ucu kopuk. Yüzeyindeki aşınma dışında iyi durumda.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arka yüz hafif gömme bir panel, altı girintili. K.11 ile aynı kalıp üretimi.

Tanımı: Dikdörtgen çerçeve içinde, düz bir panelde yüksek kabartma plastik, sakallı satyros/silenos başı. Yüzeyde kullanımını işaret eden is izleri.

Referans: Yayınlanmamış

Tarihleme Önerisi: MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı



Katalog No: 13

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr

Müze Env. No: Muğla Müzesi, Etütlük

Kazı Env. No: 11BS01-09

Buluntu Yeri: Bouleuterion Güneyi

Ölçüleri: Yük. 9,2; Gen. 9,1; Der. 3,5 cm.

Hamur-Astar-Boya: Yoğun ince ve orta tanecikli gümüş, seyrek orta boyutta altın mika, yoğun farklı boyutta taşçık katkılı, açık kahve (7.5YR 6/3). Orta fırınlanmış.

Korunma Durumu: Çerçeve kenarı her yönden kırık ve eksik. Yüz detayı belirsiz, sakal kopuk.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası düz. K.11 ve K.12 ile ikonografik ve stilistik anlamda benzer.

Tanımı: Köşeli, iki bordürden oluşan çerçeve içinde, düz bir panelde yüksek kabartma plastik, sakallı satyros/silenos başı. Kabartmayı sınırlandıran çerçevenin sağ iç köşesinde, yedi yapraktan oluşan plastik birer rozet süslemesi.

Referans: Yayınlanmamış

Tarihleme Önerisi: MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı



Katalog No: 14

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Satyr

Müze Env. No: Muğla Müzesi, 4904

Kazı Env. No: 12STYD-PT03

Buluntu Yeri: Stratonikeia Tiyatro



Ölçüleri: Yük. 10; Gen. 8; Der. 8,1 cm.

Hamur-Astar-Boya: Çok yoğun İnce ve orta tanecikli gümüş, seyrek ince tanecikli altın mika, çok yoğun orta ve büyük boyutta taşçık, iri kum katkılı, açık kırmızımsı kahve (5YR 6/4). Orta fırınlanmış.

Korunma Durumu: Yüzeyindeki aşınma dışında korunmuş.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arkasında gömme bir panel, altı girintili.

Tanımı: Dikdörtgen çerçeve içinde, düz bir panelde yüksek kabartma plastik, sakallı satyros/silenos başı. Çerçeve kenarında standart çift bordür. Ortadan ayrılan çizgisel, saçaklı saçlar her iki yana doğru düzensiz taranmış. Üçgen alın kırışık, kalkık kalın kaşlar oldukça çatık, küt ve basık bir burun, burun kökü dar, kanatlar etli, elmacık kemikleri çıkık, gözler iri, hareketli dudaklar kalın, ağız hafif aralıklı. Burun hizasındaki sarkık kulaklar arka boşlukta asılı gibi. Uzun bıyık, dik bir şekilde sakalın üzerine bırakılmış, detaylar belirsiz.

Referans: Yayınlanmamış

Tarihleme Önerisi: MÖ 2. yüzyıl sonu-1. yüzyıl başı

Katalog No: 15

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Keçi

Müze Env. No: Muğla Müzesi

Kazı Env. No: 06LTYB-PT01

Buluntu Yeri: Lagina Yüzey Buluntusu

Ölçüleri: Yük. 9,1; Gen. 6,4; Der. 4,5-2,3 cm.

Hamur-Astar-Boya: Çok yoğun ince ve orta tanecikli gümüş mika, seyrek küçük boyutta taşçık, iri kum katkılı, kırmızımsı sarı (7,5YR 6/8). Kötü fırınlanmış.

Korunma Durumu: Burun ucu kopuk

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası düz, altı girintili.

Tanımı: Dikdörtgen çerçeve içinde yüksek kabartma plastik keçi başı. S şeklindeki alın perçemleri belirgin. Çizgisel gözler kabartma şeklinde. Sivri kulaklar boynuz hizasınca yerleştirilmiş. Kısa boynuzları arasında kapalı palmet motifi ve her iki yanında yuvarlak, kabartma şeklinde beş yapraktan oluşan birer rozet süslemesi. Yüzeyinde kullanımını işaret eden izleri.

Referans: Yayınlanmamış

Benzer Örnekler: Bodrum Müzesi (buluntu yeri bilinmiyor)¹²⁴

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem



Katalog No: 16

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Keçi

Müze Env. No: Muğla Müzesi, Etütlük

Kazı Env. No: 10STY-05

Buluntu Yeri: Stratonikeia Tiyatro/Diazoma

Ölçüleri: Yük. 6,1; Gen. 6,2; Der. 3,2 cm.

Hamur-Astar-Boya: Yoğun ince ve orta tanecikli gümüş, seyrek orta boyutta altın mika, yoğun farklı boyutta taşçık katkılı, açık kahve (7,5YR 6/3). İyi fırınlanmış.

Korunma Durumu: Burun ucu kopuk.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası düz, altı girintili.

Tanımı: Dikdörtgen çerçeve içinde yüksek kabartma keçi başı. K.15'e göre oldukça stilize. Ters U şeklindeki alın perçemleri kısmen belirgin. Çizgisel gözler kabartma şeklinde, sol göz dışı çıkık. Sivri kulaklar boynuz hizasınca yerleştirilmiş. Kısa boynuzları arasında kapalı palmet motifi ve her iki yanında yuvarlak, kabartma şeklinde beş yapraktan oluşan birer rozet süslemesi. Yüzeyinde kullanımını işaret eden izleri.

Referans: Yayınlanmamış

Benzer Örnekler: Bodrum Müzesi (buluntu yeri bilinmiyor)¹²⁵

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem



Katalog No: 17

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Boğa

Müze Env. No: Muğla Müzesi

Kazı Env. No: 09SKC-PT14

Buluntu Yeri: Stratonikeia Kuzey Cadde

Ölçüleri: Yük. 9,2; Gen. 7,1; Der. 9 cm.

Hamur-Astar-Boya: Çok yoğun İnce tanecikli gümüş, seyrek orta tanecikli altın mika, yoğun farklı boyutlarda taşçık, iri kum katkılı, açık kırmızı (2.5YR 6/6). Yüzey kırmızı (2.5YR 5/6) renkte astarlı. Orta fırınlanmış.

Korunma Durumu: Çerçeve kenarı her yönden, sol boynuz ve burundan itibaren altı kırık ve eksik.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arka yüzde gömme bir panelde, yapraklardan üçü tam



¹²⁴ Şahin 1999, 81, Res. 3 II.1 (Hellenistik).

¹²⁵ Şahin 1999, 81, Res. 3 II.1 (Hellenistik).

biri yarım korunmuş plastik birer rozet süslemesi, applike. Yaprak damarları çizgisel.

Tanımlı: Köşeli çerçeve içinde yüksek kabartma plastik boğa başı. Çerçeve kenarında çift çizgiden oluşan standart bir bordür. S şeklindeki alın perçemleri belirgin. Çizgisel gözler kabartma şeklinde. Kısmen korunmuş olan sağ kulak yatay yerleştirilmiş. Yüzeyinde kullanımını işaret eden is izleri. Boynuzları arasında uçları kıvrık ranke motifli.

Referans: Yayınlanmamış

Benzer Örnekler: Bodrum Müzesi (buluntu yeri bilinmiyor)¹²⁶

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem

Katalog No: 18

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Boğa

Müze Env. No: Muğla Müzesi

Kazı Env. No: 09LKS-PT13

Buluntu Yeri: Lagina Kutsal Alanı/ Kuzey Stoa

Ölçüleri: Yük. 8,4; Gen. 9; Der. 4,9-2,5 cm.

Hamur-Astar-Boya: Çok yoğun İnce ve orta tanecikli gümüş, seyrek ince tanecikli altın mika, çok yoğun orta ve çok büyük boyutta taşçık, iri kum katkılı, çok soluk kahve (10YR 7/3). Yüzey kırmızı (2,5YR 5/8) renkte astarlı. İyi fırınlanmış.

Korunma Durumu: Çerçeve kenarlarında ve yüzeyde küçük kopmalar, burun ucu kopuk.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arka yüzde hafif gömme bir panel, altı girintili.

Tanımlı: Dikdörtgen çerçeve içinde yüksek kabartma plastik boğa başı. Çerçeve kenarında çift çizgiden oluşan standart bir bordür, içinde kabartma nokta bezekler. S şeklindeki alın perçemleri belirgin. Çizgisel gözler kabartma şeklinde. Sivri kulaklar boynuz hizasında yerleştirilmiş. Yüksek, dik boynuzlar arasında hale ve ortasında stilize rozet süslemesi.

Referans: Tırpan – Gider 2011, 382, Res. 11.

Benzer Örnekler: Bodrum Müzesi (buluntu yeri bilinmiyor)¹²⁷

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem



Katalog No: 19

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Boğa

Müze Env. No: Muğla Müzesi

Kazı Env. No: 09MDO4-1-248

Buluntu Yeri: Stratonikeia Yapısı bilinmiyor

Ölçüleri: Yük. 8; Gen. 13; Der. 5,5 cm.

Hamur-Astar-Boya: Yoğun ince tanecikli gümüş, seyrek ince tanecikli altın mika, seyrek orta büyüklükte taşçık, iri kum katkılı, kırmızımsı sarı (5YR 6/6). İyi fırınlanmış.

Korunma Durumu: Sol üst çerçeve kenarında küçük kopma ve aşınma. Figür alından itibaren kırık ve eksik.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası düz, altı girintili.

Tanımlı: Dikdörtgen çerçeve içinde yüksek kabartma plastik boğa başı. Çerçeve kenarında çift çizgiden oluşan standart bir bordür, dış kenarında düzgün olmayan yuvarlak baskılar. S şeklindeki alın perçemleri belirgin. Boynuz altına bitişik sivri kulaklar yatay. Yüksek, dik boynuzlar arasında hale ve ortasında daire içinde stilize rozet süslemesi.

Referans: Yayınlanmamış

Benzer Örnekler: Bodrum Müzesi (buluntu yeri bilinmiyor)¹²⁸

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem



Katalog No: 20

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Boğa

Müze Env. No: Muğla Müzesi

Kazı Env. No: 12STYD-PT02

Buluntu Yeri: Stratonikeia Tiyatro/Diazoma

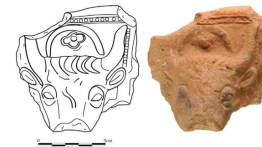
Ölçüleri: Yük.: 8,4; Gen.: 8,06; Der.: 5,04 cm.

Hamur-Astar-Boya: Yoğun gümüş mikalı, yoğun farklı boyutlarda taşçık, kireç ve kum katkılı, pembe (7,5YR 7/3). Astar kırmızımsı sarı (5YR 6/6). İyi fırınlanmış.

Korunma Durumu: Çerçeve kenarı her yönden kırık ve eksik, burun ucu kopuk.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası düz.

Tanımlı: Köşeli çerçeve içinde yüksek kabartma plastik boğa başı. Çerçeve kenarında çift çizgiden oluşan standart bir bordür, içinde kabartma nokta bezekler. S şeklindeki alın perçemleri kısmen belirgin. Çizgisel gözler kabartma şeklinde. Oval kulaklar boynuz hizasında yerleştirilmiş. Yüzeyinde kullanımını işaret eden is izleri. Yüksek, dik boynuzlar arasında hale ve ortasında stilize rozet



¹²⁶ Şahin 1999, 81, Res. 4 II.2 (Hellenistik).

¹²⁷ Şahin 1999, 81, 82, Res. 5 II.3; Res. 6 II.4 (Hellenistik).

¹²⁸ Şahin 1999, 81, 82, Res. 5 II.3; Res. 6 II.4 (Hellenistik).

süslemesi.

Referans: Yayınlanmamış

Benzer Örnekler: Bodrum Müzesi (buluntu yeri bilinmiyor)¹²⁹

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem

Katalog No: 21

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Boğa

Müze Env. No: Muğla Müzesi

Kazı Env. No: 09MD04-1-243

Buluntu Yeri: Stratonikeia Yapısı bilinmiyor

Ölçüleri: Yük. 10,4; Gen. 11,6; Der. 7,4 cm.

Hamur-Astar-Boya: Yoğun İnce ve orta tanecikli gümüş mika, yoğun farklı boyutlarda taşçık, iri kum katkılı, açık kırmızı (2.5YR 6/8). İyi fırınlanmış.

Korunma Durumu: Yüzeyindeki aşınma dışında iyi durumda.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası düz, altı girintili.

Tanımı: Dikdörtgen çerçeve içinde yüksek kabartma plastik boğa başı. Bordür çizgileri belirsiz. S şeklindeki alın perçemleri kısmen belirgin. Çizgisel gözler kabartma şeklinde, yerinden fırlamış gibi. Boynuz altına bitişik yüzeysel kulaklar yatay yerleştirilmiş. Ağız çizgisi ve burun deliği belirgin. Yüzeyinde kullanımını işaret eden is izleri Yüksek olmayan, dik boynuzlar arasında hale ve ortasında daire içinde stilize rozet süslemesi.

Referans: Yayınlanmamış

Benzer Örnekler: Bodrum Müzesi (buluntu yeri bilinmiyor)¹³⁰

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem



Katalog No: 22

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Boğa

Müze Env. No: Muğla Müzesi

Kazı Env. No: 08SKK-PT02

Buluntu Yeri: Stratonikeia Kuzey Kapı/Apsidal

Havuzun Kuzeyi

Ölçüleri: Yük. 9,8; Gen. 7; Der. 5,5 cm.

Hamur-Astar-Boya: Yoğun İnce ve orta tanecikli gümüş, seyrek ince tanecikli altın mika, yoğun farklı boyutlarda taşçık, iri kum katkılı, açık kahve (7.5YR 6/4). Kötü fırınlanmış.

Korunma Durumu: Burun ucu kopuk.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası düz, altı girintili.

Tanımı: Dikdörtgen çerçeve içinde yüksek kabartma plastik boğa başı. Çerçeve kenarında çift çizgiden oluşan standart bir bordür. S şeklindeki alın perçemleri belirgin. Çizgisel gözler kabartma şeklinde. Sivri kulaklar boynuz hizasında yerleştirilmiş. Yüzeyinde kullanımını işaret eden is izleri. Yüksek, dik boynuzlar arasında hale ve ortasında stilize rozet süslemesi..

Referans: Yayınlanmamış

Benzer Örnekler: Bodrum Müzesi (buluntu yeri bilinmiyor)¹³¹

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem



Katalog No: 23

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Boğa

Müze Env. No: Muğla Müzesi, Etütlük

Kazı Env. No: 20STRYB-10

Buluntu Yeri: Stratonikeia Yüzey Buluntusu

Ölçüleri: Yük. 9,6; Gen. 9; Der. 8,5 cm.

Hamur-Astar-Boya: Yoğun ince ve orta tanecikli gümüş mika, farklı boyutlarda taşçık, kuvars, iri kum katkılı, kırmızı (2.5YR 4/8) renkte. Orta fırınlanmış.

Korunma Durumu: Yüzeyindeki küçük aşınma dışında iyi durumda.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arkası yatay dış bükey profilli.

Tanımı: Dikdörtgen çerçeve içinde yüksek kabartma plastik boğa başı. Çerçeve kenarında çift çizgiden oluşan standart bir bordür. S şeklindeki alın perçemleri kısmen belirgin. Çizgisel gözler kabartma şeklinde. Küçük, dar kulaklar boynuz hizasında yerleştirilmiş, yüzeysel. Burun ucunda üç adet yiv, burun deliği belirgin. Yüzeyinde kullanımını işaret eden is izleri. Yüksek, dik boynuzlar arasında hale ve ortasında stilize rozet süslemesi.

Referans: Yayınlanmamış

Benzer Örnekler: Bodrum Müzesi (buluntu yeri bilinmiyor)¹³².



¹²⁹ Şahin 1999, 81, 82, Res. 5 II.3; Res. 6 II.4 (Hellenistik).

¹³⁰ Şahin 1999, 81, 82, Res. 5 II.3; Res. 6 II.4 (Hellenistik).

¹³¹ Şahin 1999, 81, 82, Res. 5 II.3; Res. 6 II.4 (Hellenistik).

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem

Katalog No: 24

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Boğa

Müze Env. No: Muğla Müzesi, Etütlük

Kazı Env. No: 11SS1-04

Buluntu Yeri: Stratonikeia Sondaj 1

Ölçüleri: Yük. 9,8; Gen. 7; Der. 5,5 cm.

Hamur-Astar-Boya: Yoğun farklı boyutlarda gümüş mika, yoğun büyük boyutta taşçık katkılı, kırmızı 10R 5/6. Yüzey soluk sarı 2.5Y 8/2) renkte astarlı. Orta fırınlanmış.

Korunma Durumu: Yüzeyinde aşınma, burun ucu kopuk.

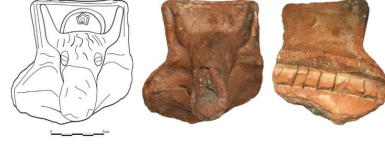
Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arka yüzde diş sırası.

Tanımı: Dikdörtgen çerçeve içinde yüksek kabartma plastik boğa başı. Çerçeve kenarında tek çizgiden oluşan standart bir bordür. S şeklindeki alın perçemleri kısmen belirgin. Çizgisel gözler kabartma şeklinde yüzeysel. Boynuz altındaki kulaklar yatay. Yüzeyinde kullanımını işaret eden is izleri. Yüksek, dik boynuzlar arasında hale ve ortasında stilize rozet süslemesi. Boynuzların yan taraflarına yerleştirilmiş oldukça yüzeysel rozet süslemesi.

Referans: Yayınlanmamış

Benzer Örnekler: Bodrum Müzesi (buluntu yeri bilinmiyor)¹³³; British Museum (Halikarnasos)¹³⁴.

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem



Katalog No: 25

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Boğa

Müze Env. No: Muğla Müzesi, 4983

Kazı Env. No: 12STRYB-PT03

Buluntu Yeri: Stratonikeia Gymnasion

Ölçüleri: Yük. 8,7; Gen. 11,6; Der. 10 cm.

Hamur-Astar-Boya: Çok yoğun İnce ve orta tanecikli gümüş, seyrek orta tanecikli altın mika, çok yoğun orta ve büyük boyutta taşçık, seyrek kiremit parçacıkları, iri kum katkılı, açık kırmızı (2.5YR 6/6). Kötü fırınlanmış.

Korunma Durumu: Çerçeve kenarı her yönden kırık ve eksik.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, üstü girintili, arka yüzde gömme bir panel, rozet süslemesi aşınmış, altı girintili. K.26 ile aynı kalıp üretimi.

Tanımı: Köşeli çerçeve içinde yüksek kabartma plastik boğa başı. Helezon şeklindeki kıvrıkcık alın perçemleri kısa çizgilerle sınırlandırılmış, bu yönüyle diğer örneklerden farklı. Oval kulaklar boynuz hizasında yerleştirilmiş. Çizgisel gözler kabartma şeklinde, burun deliği ve ağız çizgisel.

Referans: Yayınlanmamış

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem



Katalog No: 26

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Boğa

Müze Env. No: Muğla Müzesi

Kazı Env. No: 09MDO1-1-174

Buluntu Yeri: Stratonikeia Yapısı bilinmiyor

Ölçüleri: Yük. 9,8; Gen. 12,8; Der. 7,2 cm.

Hamur-Astar-Boya: Yoğun İnce tanecikli gümüş, seyrek altın mika, yoğun farklı boyutlarda taşçık, iri kum katkılı, açık kırmızı (2.5YR 7/6). Kötü fırınlanmış.

Korunma Durumu: Çerçeve kenarı her yönden kırık ve eksik. Burun ucu kopuk.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisine ön cephe, arka yüzde gömme panel içinde sık yapraklardan stilize rozet süslemesi, altı girintili. K.25 ile aynı kalıp üretimi.

Tanımı: Köşeli çerçeve içinde yüksek kabartma plastik boğa başı. Yüzeyinde kullanımını işaret eden is izleri.

Referans: Yayınlanmamış

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem



Katalog No: 27

Tip: Figürlü Mangal Tutamağı/Boğa

Müze Env. No: Muğla Müzesi

Kazı Env. No: 10YDTYB-PT01

Buluntu Yeri: Stratonikeia Yeldeğirmen Tepe Güneybatısı

Ölçüleri: Yük. 6; Gen. 13,4 cm.



¹³² Şahin 1999, 81, 82, Res. 5 II.3; Res. 6 II.4 (Hellenistik).

¹³³ Şahin 1999, 81, 82, Res. 5 II.3; Res. 6 II.4 (Hellenistik).

¹³⁴ Şahin 2001, Fig. 8. Ha 5 (MÖ Geç 3. yüzyıl).

Hamur-Astar-Boya: Yoğun İnce ve orta tanecikli gümüş mika, yoğun farklı boyutlarda taşçık, iri kum katkı, kırmızımsı sarı (7.5YR 6/6). Orta fırınlanmış.

Korunma Durumu: Sol çerçeve kenarı kırık ve eksik. Burun korunmuş.

Teknik ve İşçilik: Tek kalıp içerisinde ön cephe, arkası düz, üstü girintili.

Tanımı: Dikdörtgen çerçeve içinde yüksek kabartma plastik boğa başı. Çerçeve kenarında tek çizgiden oluşan standart bir bordür. Çizgisel gözler kabartma şeklinde. Burun ucunda üç adet yiv.

Referans: Yayınlanmamış

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem

Katalog No: 28

Tip: Mangal Parçası

Müze Env. No: Muğla Müzesi, Etütlük

Kazı Env. No: Etütlük

Buluntu Yeri: Stratonikeia Tiyatro/Doğu Parados

Ölçüleri: Ölçülebilen Çap. 54,2; Yük. 12; Cid. Kal. 2,4 cm.

Hamur-Astar-Boya: Yoğun farklı taneciklerde gümüş mika, farklı boyutlarda taşçık, kum katkı, kırmızı (2.5YR 5/6). Yüzey kırmızı (10R 5/6) renkte astarlı. Kötü fırınlanmış.

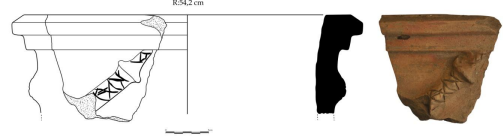
Korunma Durumu: Parça niteliğinde.

Teknik ve İşçilik: İç yüzünde belirgin çark izleri.

Tanımı: Mangalın stant kısmına ait olabilecek alt gövde parçası. Kalın yan duvar ve yuvarlak ağız. Üst kısımdaki düz yüzeyde, standın diğer üst parçasıyla birleşmesini sağlayan çentikler. Ağız profilinin hemen altından başlayan yüksek kabartma girland benzeri süsleme.

Referans: Yayınlanmamış

Tarihleme Önerisi: Hellenistik Dönem



Katalog No: 29

Tip: Mangal Parçası

Müze Env. No: Muğla Müzesi, Etütlük

Kazı Env. No: 12STYD-07

Buluntu Yeri: Stratonikeia Tiyatro/Diazoma

Ölçüleri: Ölçülebilen Çap. 38,3; Yük. 6,6; Gen. 14,4 cm.

Hamur-Astar-Boya: Yoğun gümüş mika, çok yoğun farklı boyutta taşçık, şamot, iri kum, organik katkı, kırmızımsı sarı (7.5YR 7/6). Kötü fırınlanmış.

Korunma Durumu: Parça niteliğinde.

Teknik ve İşçilik: Çark üretimi

Tanımı: Mangalın kaide kısmına ait olabilecek taban parçası. Korunan kısımda yumurta dizisi ve ara profilden oluşturulmuş stilize "İon kymationu" süslemesi.

Referans: Yayınlanmamış

Tarihleme Önerisi: MÖ 2. yüzyılın 2. yarısı



Katalog No: 30

Tip: Mangal Parçası

Müze Env. No: Muğla Müzesi, Etütlük

Kazı Env. No: 12STYD-04

Buluntu Yeri: Stratonikeia Tiyatro/Doğu Parados

Ölçüleri: Yük. 13,1; Gen. 8,2; Der. 3,1; Cid. Kal. 1,5; Del. Çap.: 0,4 cm.

Hamur-Astar-Boya: Çok yoğun farklı taneciklerde gümüş mika, seyrek orta boyutta taşçık, organik katkı, açık kahve (7.5YR 6/3). Hamur renginde sulandırılmış astar. İyi fırınlanmış.

Korunma Durumu: Parça niteliğinde.

Teknik ve İşçilik: İç yüzünde belirgin çark izleri. Yuvarlak havalandırma deliği. Kozalak üzerindeki yuvarlak tanecikler thyrsoş üzerine applike.

Tanımı: Mangalın stant kısmına ait olabilecek alt gövde parçası. Korunan kısımda yatay uzatılmış thyrsoş ve altında kazıma iki satırdan oluşan atölye imzası. İkinci satıra ait harfin çok küçük bir bölümü korunmuş. Thyrsoş'un asa kısmı yüzeysel olarak yivlendirilmiş. Yazıtın üst kısmı kazıma bir çizgi ile sınırlandırılmış.

İmza: [ΔI]ONYC[IOY] (*Dionysios*'ün eseridir)

Referans: Yayınlanmamış

Tarihleme Önerisi: MS 2. yüzyıl



KAYNAKÇA

Aydaş 2012

M. Aydaş, "Mimar ve Heykeltıraş Thrason", *Stratonikeia'dan Lagina'ya. Ahmet Adil Tırpana Armağan*, Ed. B. Söğüt, İstanbul, 2012, 47-72.

Bakalakis 1934

G. Bakalakis, "Un réchaud d'un nouveau type á Delos", *BCH* 58, Paris, 1934, 203-217.

Brogan 2000

N V. Brogan, "Late Hellenistic Pottery in Athens. A New Deposit and Further Thoughts on the Associations of Pottery and Societal Change," *Hesperia* 69, 2000, 293-333.

Burr 1933

D. Burr, "Excavations in the Athenian Agora. The terracotta figurines", *Hesperia* 2,2, 1933, 184-94.

Cahn 2000

J. D. Cahn, *Das Theater und seine Welt: Katalog 12*, Basel, 2000.

Civelek 2004

A. Civelek, "Phokaia Hellenistik Dönem Kalıp Yapımı Kâseleri", *Olba* IX, 2004, 123-135.

Çorbacı 2007.

H. Y. Çorbacı, "Mersin Müzesi'nde Bulunan Megara Kâseleri", *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 16, Sayı 2, 2007, 169-186.

Didelot 1990

O. Didelot, *Recherches sur les réchauds hellénistiques de Délos, Thèse de doctorat*, Strasbourg, 1990.

Didelot 1997

O. Didelot, "Réchauds d'époque hellénistique. La diffusion des signatures", Ed. A. Muller, *Le moulage en ere cuite dans l'Antiquité; création et production dérivée, fabrication et diffusion: actes du XVIIIe colloque du Centre de Recherches Archéologiques-Lille III 7-8 déc. 1995 (1997)*, 376-395.

Didelot 1998

O. Didelot, "Réchauds hellénistiques du Musée Grégoromain d'Alexandrie: Importations and Productions locales", Ed. J. Y. Empereur, *Commerce et Artisanat dans l'Alexandrie Hellénistique et Romaine*, Paris, 275-306.

Durnagölü 2020

N. Durnagölü, *Stratonikeia Koroplastiği*, Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli, 2020.

Ekici 2015

M. Ekici, "Coins of Carian Cities and Administrators from Lagina and its Territory", Ed. E. Lafli, S. Pataci, *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia*, 2015, 137-162.

Hayes 1991

J.W. Hayes, *The Hellenistic and Roman pottery Paphos III*, Nicosia, 1991.

Herodotos

Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev.: M. Ökmen, İstanbul, 1991.

Kaplan 2009

D. Kaplan, *Çanakkale Arkeoloji Müzesi, Frank Calvert Koleksiyonu Terrakotta Figürinleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2009.

Kekule – Otto 1884

R. Kekule – L. Otto: *Die Antiken Terracotten Band II; Die Terracotten von Sicilien*, 1884 (Berlin-Stuttgart).

Kızıl 2007

A. Kızıl, “Milas Müzesi’ndeki 2004-2005 Yıllarında Yapılan Hayıtlı Mahallesi Kurtarma Kazısı Buluntuları”, *AST 24-2*, Ankara, 2007, 419-432.

Korkut 2007

T. Korkut, “Die Kaiserzeitlichen Gebrauchskeramik aus Patara”, *Les Produits et Les Marches. Ceramique Antique en Lycie*, Poitiers 21-22 Mart 2003, Bordeaux 2007, 191-224.

Kökdemir 2016

G. Kökdemir, “120. Ölüm Yıldönümünde Aydın Vilayeti Müze-i Hümayun Müdür Vekili Démosthènes Baltazzi ve Menderes Magnesiası’ndaki Çalışmaları (1887, 1890)” *TÜBA-AR 19*, 2016, 291-305.

Kürüm 2006

N. Kürüm, “Helenistik Çağ Anadolu Mimarisindeki Karia Bölgesinde İon Kymationu’nun Gelişimi”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.

Le Roy 1961

C. Le Roy, Réchauds déliens. *BCH 85*, 474-500.

Leonard 1973

M. R. Leonard, “Braziers in the Bodrum Museum”, *AJA 77*, 1973, 19-25.

Lynch – Papadopoulos 2006

K. M. Lynch – J. K. Papadopoulos, “A Study of the potty in archaic and classical Athens”, *Hesperia 75.1*, 2006, 1-32.

Magie 1950

D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the end of the Third Century After Christ, I-II*, New Jersey, 1950.

Mayence 1905

F. Mayence, “Fouilles de Délos: Les réchauds en terre-cuite”, *BCH 29*, 1905, 373-404.

Mert 2001

İ. H. Mert, “Anadolu Gymnasiumları ve Stratonikeia Gymnasiumu” *Arkeoloji ve Sanat* 101-102, 2001, 3-18.

Morris 1985

S. P. Morris, "ΛΑΣΑΝΑ: A Contribution to the Ancient Greek Kitchen," *Hesperia* 54, 1985, 393-409.

Nocoń 2016

K. Nocoń, "Hellenistic brazier from the Jagiellonian University Institute of Archaeology collection of antiquities", *SAAC* 20, 2016, 103-114.

Oğuzhanoglu 2019

U. Oğuzhanoglu, "Erken Tunç Çağı'nda Stratonikeia", Ed. B. Sögüt, *Mimari, Heykel ve Küçük Buluntu Araştırmaları*, Stratonikeia Çalışmaları 4, İstanbul, 2019, 1-11.

Öztaşkın 2020

M. Öztaşkın, Stratonikeia Antik Kenti Çevresindeki Beybağ Kazısında Bulunan Yerel Üretim Orta Bizans Dönemi Seramikleri, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 38, Denizli, 2020, 178-196.

Öztepe 2003

E. Öztepe, "Anadolu'da Arkaik Dönem", "Anadolu'da Klasik Dönem", "Anadolu'da Hellenistik Dönem" "Anadolu'da Roma Dönemi", Ed. M. İ. Targaç, *Anadolu Medeniyetlerinden Kültür Yansımaları-I, Yavuz Tatış Koleksiyonu*, İzmir (2003). 36-61, 62-83, 84-97, 100-117.

Pichon 2015

C. Pichon, "Les dispositifs de cuisson alimentaire dans le bassin méditerranéen oriental de l'époque hellénistique à l'époque proto-byzantine (IVe siècle avant J.-C.-VIIIe siècle après J.-C.), *Du feu originel aux nouvelles cuissons. Pratiques, techniques, rôles sociaux*, sous la direction de Jean Pierre Williot, Editions Peter Lang, 2015, 39-54.

Polat 2016

Y. Polat, *Teos Helenistik Dönem Savunma Sistemi*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2016.

Rotroff 2006

S. I. Rotroff, *Hellenistic Pottery: The Plain Wares*, The Athenian Agora 33, Princeton, New Jersey, 2006.

Scheffer 2014

Ch. Scheffer, "Cooking stands and braziers in Greek sanctuaries", *Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome* 7, 175-183.

Schmidt 1994

E. Schmidt, *Katalog der Antiken Terrakotten I*, Martin von Wagner, Museum der Universität Würzburg, Verlag Philipp von Zabern: Mainz, 1994.

Siebert 1970

G. Siebert, "Les rechauds", Ed. P. Bruneau-T. Homolle, *Délos* 27, *L'ilot de la Maison des comédiens*, 1970, 267-276.

Söğüt 2012

B. Söğüt, “Börükçü 2003-2006 Yılları Kazıları”, Ed. B. Söğüt, *Stratonikeia'dan Lagina'ya, Ahmet Adil Tırpan Armağanı*, İstanbul, 2012, 553-586.

Söğüt 2013

B. Söğüt, “Stratonikeia'da Hellenistik Dönem Öncesi”, Ed. M. Tekocak, *K. Levent Zoroğlu'na Armağan. AKMED / Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi Yayınları*, İstanbul, 2013, 605-623.

Söğüt 2015

B. Söğüt, “Stratonikeia'nın Yerleşim Tarihi ve Yapılan Çalışmalar”, Ed. B. Söğüt, *Stratonikeia ve Çevresi Araştırmaları*, Stratonikeia Çalışmaları 1, İstanbul, 2015, 1-8.

Söğüt 2019

B. Söğüt, *Stratonikeia (Eskihisar) ve Kutsal Alanları*, Stratonikeia Çalışmaları 5, İstanbul, 2019.

Strabon

Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası, Kitap: XII-XIII-XIV*, Çev.: A. Pekman, İstanbul, 2009.

Şahin 1999

M. Şahin, “Bodrum Sualtı Müzesi'nden Bir Grup Mangal Tutacı”. *Adalya* 4, 1999, 61-90.

Şahin 2001

M. Şahin, “Hellenistic Braziers in the British Museum: Trade Contacts between Ancient Mediterranean Cities.” *AnatSt* 51, 2001, 91-132.

Şahin 2003

M. Şahin, “Hellenistische Kohlenbecken mit figürlich verzierten Attaschen aus Knidos”, *Knidos-Studien* 3, Paderborn, 2003.

Şahin 2005

M. Şahin, “Die Kohlebecken”, *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum I. 2*, 2005, 241-243.

Şahin 2011

M. Şahin, “Myndos Mangal Ataşları Işığında Akdeniz'de Ticari İlişkiler”, *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu- III. Mersin ve Doğu Akdeniz*, 7-8 Nisan 2011 (Mersin 2011), 32- 35.

Tavukçu 1999

A. Y. Tavukçu, “Troas Bölgesi Terrakotta Figürinleri”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1999.

Temür 2021

A. Temür, “Amisos'tan Bir Grup Maltız Tutacı Üzerine Gözlemler”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 166, 2021, 121-130.

Thomas 2015

R. Thomas, "Portable stoves and braziers in terracotta", Ed. A. Villing, M. Bergeron, G. Bourogiannis, A. Johnston, F. Leclère, A. Masson, R. Thomas, *Naukratis: Greeks in Egypt. The British Museum, Online Research Catalogue*, 2015, 1-17.

Tırpan – Gider 2011

A. A. Tırpan – Z. Gider, "Lagina ve Börükçü 2009 Yılı Çalışmaları", 32. *KST- 2*, Ankara, 2011, 374-395.

Tsakirgis 2007

B. Tsakirgis, "Fire and Smoke: Hearts, Brazier and Chimneys in the Greek House", Ed. R. Westgate v.d., *Seen & Unseen Spaces*, 2007, 225-231.

Türker 2019

A. Ç. Türker, "Ceramic Braziers From Çanakkale", *ÇOMÜ Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1, 2019, 101-110.

Waldner 2016

A. Waldner, "XII KERAMİK", Rathmayr, Elisabeth (Hrsg.), *Hanghaus 2 in Ephesos: Die Wohneinheit 7. Baubefund, Ausstattung, Forschungen in Ephesos*; Band 8/10, Wien 2016, 311-424.

Yener 2018

Ş. Yener, "Patara'da Bulunan Bir Grup Mangal Atacı", *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu*, Düzenleyen: VEHBİ KOÇ VAKFI – Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya, 2015, 807-835.

Lamos Vadisi'nden Üç Taş Köprü

Three Stone Bridges from Lamos Valley

İlkay GÖÇMEN*

Öz

Kilikia Bölgesi Anadolu'nun güneyinde konumlanmaktadır. Bölge, antik dönemde topografik yapısına bağlı olarak Kilikia Pedias (=Ovalık Kilikia) ve Kilikia Trakheia (=Dağlık Kilikia) şeklinde iki ayrı bölümde değerlendirilmektedir. Kilikia Trakheia'daki Lamos Nehri (=Limonlu) üzerinde ikisi çok kemerli ve biri tek kemerli olmak üzere toplam üç adet taşköprü tespit edilmiştir. Bu yapılardan çok kemerli Yeniuyurt ve Eşek Köprüsü'nün erken inşası Roma Dönemi ile ilişkilendirilmektedir. Buna karşın, tek kemerli Sömek Köprüsü geç dönemlerde belirlenen bazı özellikler sergilemektedir.

Bu çalışmanın amacı, burada Lamos Vadisi Köprüleri olarak isimlendirilen üç taş köprüyü incelemek ve tarihlenmesi için yeni tespitler ortaya koymaktır. Bunun yanında geç dönem özellikleri gösteren Sömek Köprüsü'ne yönelik yapılan tespitler ile Roma Dönemi ve geç dönem örnekleri arasındaki farklılıkların anlaşılması amaçlanmaktadır. Bu amaçlar doğrultusunda yapılan değerlendirmelerde mimari özellikler, analogi, arkeolojik veriler ve bölgenin tarihsel süreci dikkate alınmıştır. Bu tespitlere bağlı olarak, Yeniuyurt ve Eşek Köprüsü için MS 2. yüzyıl önerilmiştir. Buna karşın, Sömek Köprüsü Osmanlı Dönemi ile ilişkilendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kilikia Bölgesi, Lamos Vadisi, Roma Dönemi, Taş Köprü, Kemer, Septimius Severus.

Abstract

Kilikia Region, located in the south of Anatolia, is evaluated in two separate sections as Kilikia Pedias (=Ovalık Kilikia) and Kilikia Tracheia (=Dağlık Kilikia), depending on its topographic structure in ancient times. A total of three stone bridges, two with multiple arches and one with a single arch, were identified on the Lamos River (=Limonlu) in Kilikia Tracheia. The early construction of the multi-arched Yeniuyurt and Eşek Bridges is attributed to the Roman period. On the other hand, the single-arched Sömek Bridge exhibits some features that become evident in the later period.

The aim of this study is to examine the three stone bridges named as Lamos Valley Bridges here and to evaluate new findings for their dating. In addition, it is aimed to understand the differences between the Roman period and late period examples with the determinations made for the Sömek Bridge, which shows late period characteristics. In the evaluations made for these purposes, architectural features, analogy, archaeological data and the historical process of the region were taken into account. Based on these determinations, the 2nd century AD is suggested for the Yeniuyurt and Eşek Bridges. On the other hand, Sömek Bridge is attributed to the Ottoman period.

Keywords: Kilikia Region, Lamos Valley, Roman Period, Stone Bridge, Arch, Septimius Severus.

* Dr., Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çiftlikköy Kampüsü, Mersin.
☎ 0000-0002-8741-5545 | ilkaygocmen2@gmail.com

Giriş

Doğuda Alexandria Kat Isson'a (=İskenderun) kadar uzanan Kilikia Bölgesi için Amanos Dağları doğal sınır oluşturmaktadır¹. Bölgenin batı sınırı ise Korakesion'a (=Alanya) kadar uzanmaktadır. Sınırları verilen bu geniş coğrafya, antik dönemde Kilikia Bölgesi adıyla anılmaktadır (Fig. 1). Coğrafyacı Strabon (XIV.5.3; XVI.5.19; XIV.5.1) bölgeyi coğrafi yapısına bağlı olarak Dağlık (=Kilikia Trakheia) ve Ovalık (=Kilikia Pedias) olmak üzere iki ayrı bölümde değerlendirmiştir. Dağlık ve Ovalık kesim arasında Lamos Nehri ya da Soloi Pompeiopolis kenti sınır teşkil etmektedir². Bölgeyi kuzeyde Toroslar, güneyde ise Akdeniz sınırlandırmaktadır.

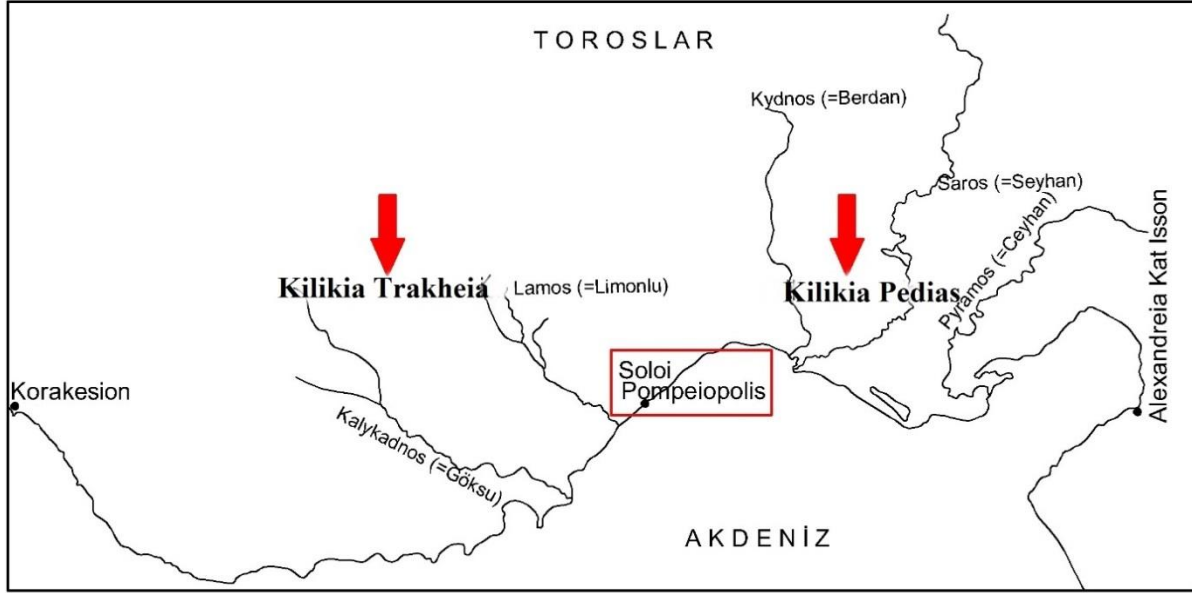


Fig. 1. Kilikia Bölgesi haritası

Kilikia Trakheia sınırları içerisinde yer alan Mersin'e bağlı Erdemli İlçesi'nin yaklaşık 25 km kuzeybatısında Yeniuyurt ve yaklaşık 23 km kuzeybatısında Esenpınar mahalleri konumlanmaktadır. Bu iki kırsal yerleşimin arasından kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda Lamos Vadisi uzanmaktadır. Mergin Vadisi olarak isimlendirilen bir diğer vadi kuzeybatıdan gelerek Yeniuyurt'un biraz güneyinde Lamos ile birleşmektedir. Her iki vadi içerisinden ilerleyen akarsular, Esenpınar yakınlarında birleşmekte ve ardından tek bir koldan ilerlemektedir. Birleşen akarsular günümüzde Limonlu Nehri olarak isimlendirilirken, aynı akarsu antik dönemde Lamos olarak adlandırılmaktadır³.

Lamos ve Mergin vadileri üzerinde ikisi çok kemerli ve biri tek kemerli olmak üzere üç ayrı taşköprü tespit edilmiştir. Bu köprülerden Yeniuyurt ve Sömek Köprüsü Lamos Vadisi; Eşek Köprüsü ise Mergin Vadisi içerisinden yol bağlantısı sağlamaktadır (Fig. 2).

"Yeniuyurt Köprüsü" olarak adlandırılan yapı, Yeniuyurt Mahallesi'nin 2,5 km güneyinde konumlanmakta olup, Roma Dönemi'ne atfedilen nitelikler göstermektedir. Yerel halk tarafından "Eşek Köprüsü" olarak anılan ikinci köprü de

¹ Erzen 1940, 4.

² Strabon tarafından Dağlık ve Ovalık Kilikia şeklinde iki ayrı isimle anılan bölgeyi ayıran sınır konusunda bir belirsizlik söz konusudur. Aktarımlardan ilkinde Dağlık ve Ovalık Kilikia arasındaki sınır Lamos Nehri olarak gösterilirken, bir başka aktarımda bu sınır Soloi/Pompeiopolis olarak verilmektedir. Bkz. Durukan 2004, 40.

³ Hild – Hellenkemper 1990, 330.

benzer biçimde Roma Dönemi ile ilişkilendirilmektedir. Lamos Vadisi'ndeki üçüncü köprü, Sömek Mahallesi yakınlarında konumlanmakta olup, "Sömek ya da Efrenk Köprüsü" olarak isimlendirilmektedir. Bu köprü, çalışma içerisinde yer alan diğer iki örneğin aksine sergilediği özellikler esas alınarak geç dönemler ile ilişkilendirilmiştir.

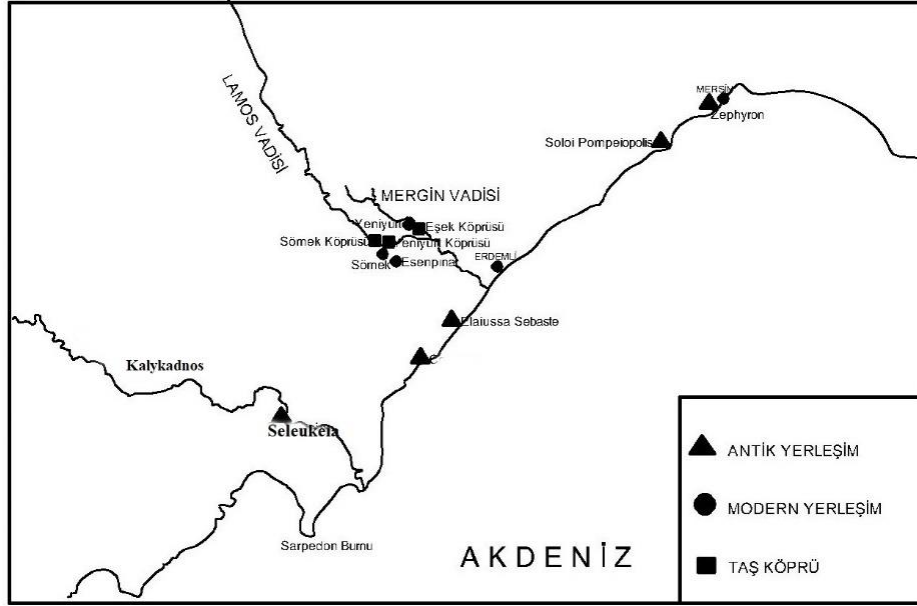


Fig. 2. Yeni Yurt, Eşek ve Sömek köprülerinin konumlarını gösteren harita

Bu makaleye konu olan Yeni Yurt⁴ ve Sömek Köprüleri⁵, daha önce yapılan çalışmalarda da ele alınmıştır. Ancak, bu iki köprüye yönelik yapılan değerlendirmeler yapının tarihlenmesinden ziyade genel tanımlarını içermektedir. İlk olarak burada ele alınacak olan Eşek Köprüsü ise 2015 yılında Roma Dönemi köprüsü olarak tescil edilmiştir.

Yeni Yurt Köprüsü⁶

Koordinat: 36°61'57 K – 34°10'19 D

İki kemer açıklığından oluşan Yeni Yurt Köprüsü, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanmaktadır. Tabliye uzunluğu 22,50 m olarak ölçülen köprü'nün, tabliye genişliği 3,02 m'dir (Fig. 3). Yapının her iki kemeri de yarım daire biçiminde tasarlanmış basık kemer formunu yansıtmaktadır. Ebatları 1,75 m x 0,55 m, 1,16 m x 0,55 m ve 0,96 m x 0,51 m aralığında değişiklik gösteren kireçtaşından dikdörtgen büyük blok taşların kullanıldığı yapı, *opus quadratum* tekniğini yansıtmaktadır ve derz aralarında harç kullanılmadığı gözlemlenmektedir. Bununla birlikte yapının her iki girişinde de köprü'nün yola bağlandığı bölümlerde moloz taşlarla oluşturulmuş bazı kısımlar mevcuttur (Fig. 4).

Memba cephesinden yani suyun geliş yönünden köprüye bakıldığında⁷, kuzeybatı tarafta yüksekçe bir anakaya üzerinde yaklaşık 3 m uzunluğunda bir tempan duvarı uzanımıyla köprü başlamaktadır. Bu duvarın ardından yapının kuzeybatısındaki ilk

⁴ Yeni Yurt Köprüsü için bkz. Sayar 1996, 56-57; Şahin-Öztepe 2001, 17.

⁵ Sömek Köprüsü için bkz. Zoroğlu 1988, 395-396.

⁶ Yeni Yurt Köprüsü ile ilgili daha önce yapılan değerlendirmeler için bkz. Sayar 1996, 55-76; Şahin-Öztepe 2001, 12-18.

⁷ Aksi belirtilmedikçe tanımlamalar memba cephesi esas alınarak gerçekleştirilecektir. Köprü'nün görselleri ve çizimi de aksi belirtilmedikçe memba cephesine aittir.

açıklık gelmektedir. Bu ilk kemer 6,32 m'lik bir açıklığı geçmekle birlikte kemer yüksekliği 6,41 m olarak ölçülmüştür.

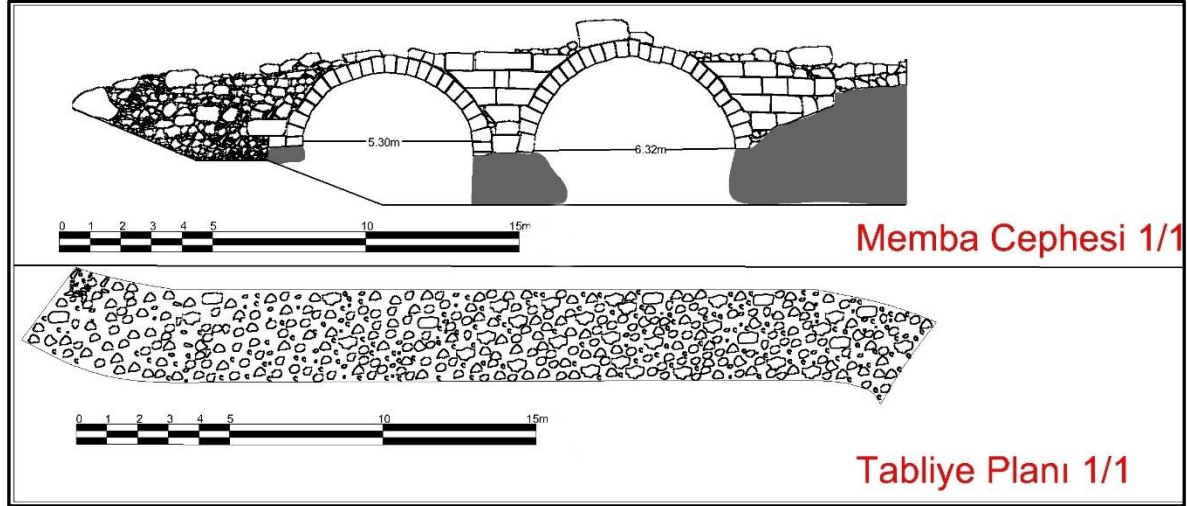


Fig. 3. Yeniyurt Köprüsü'nün memba cephesi ve plan çizimi

İlk kemer ile güneydoğudaki ikinci kemer arasında 1,67 m uzunluğundaki köprü ayağı veya payanda uzanmaktadır. Söz konusu ayak, 1,70 m yüksekliğinde bir anakaya oluşumundan ibarettir ve her iki kemer de bu anakaya zemine oturtulmuştur. Ayağın ardından 5,25 m'lik açıklık ve 5,65 m'lik yüksekliği ile ikinci kemer gelmektedir. Her iki kemerinde oturtulduğu anakayadan köprü ayağı kuzey yönde çıkıntı yapmakta ve iki kemer arasında bir tür doğal selyaran görevi görmektedir (Fig. 5). Her iki açıklığın da kemer alnını oluşturan taşlar, radyal yani ışınsal bir dağılım göstermektedir. Kemer alnı kalınlığı ise 0,50 m olarak ölçülmüştür. İkinci kemerin ardından yaklaşık 4,80 m genişliğinde bir tempan duvarı uzanımı ile köprü sonlanmaktadır. Bu duvar, yapının diğer bölümlerinde kullanılan teknik ve işçilikten farklılık göstermektedir. Tempan duvarının bu bölümünde tamiratlarla ilişkili olarak moloz taş işçiliği kullanılmıştır.



Fig. 4. Yeniyurt Köprüsü'nün memba cephesi



Fig. 5. Köprü ayağından ayrıntı

Yarım daire formunda tasarlanmış ve yükseltilmiş ayak görevi gören anakaya zemin üzerine oturtulmuş köprü kemerlerinin hemen üzerinden tabliye yani köprü'nün üzerindeki yol döşemesi uzanmaktadır. Köprü tabliyesinin zemini orijinal olup, moloz taşlar kullanılarak döşenmiştir. Ayrıca tabliye, yolun aksına uydurulmak adına hem kuzeybatıda hem de güneydoğu girişte kıvrım oluşturacak biçimde tasarlanmıştır. Son olarak, köprü'nün mansap cephesi de aynı özellikler dikkate alınarak

değerlendirilebilir. Ancak, kemerlerin oturtulduğu anakaya oluşumunun bu yönde selyaran benzeri bir çıkıntı oluşturmadığı görülmektedir.

Eşek Köprüsü (Mergin Vadisi)⁸

Koordinat: 36°62'15 K – 34°13'19 D

Erdemli'ye bağlı Yeni yurt Mahallesi'nin yaklaşık 2 km doğusunda konumlanan Eşek Köprüsü, Mergin Vadisi içerisinde yol bağlantısı sağlamaktadır. Kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda uzanan köprü, üç kemer açıklığından meydana gelmektedir. Kemerlerin tamamı yarım daire formunda tasarlanmıştır (Fig. 6).

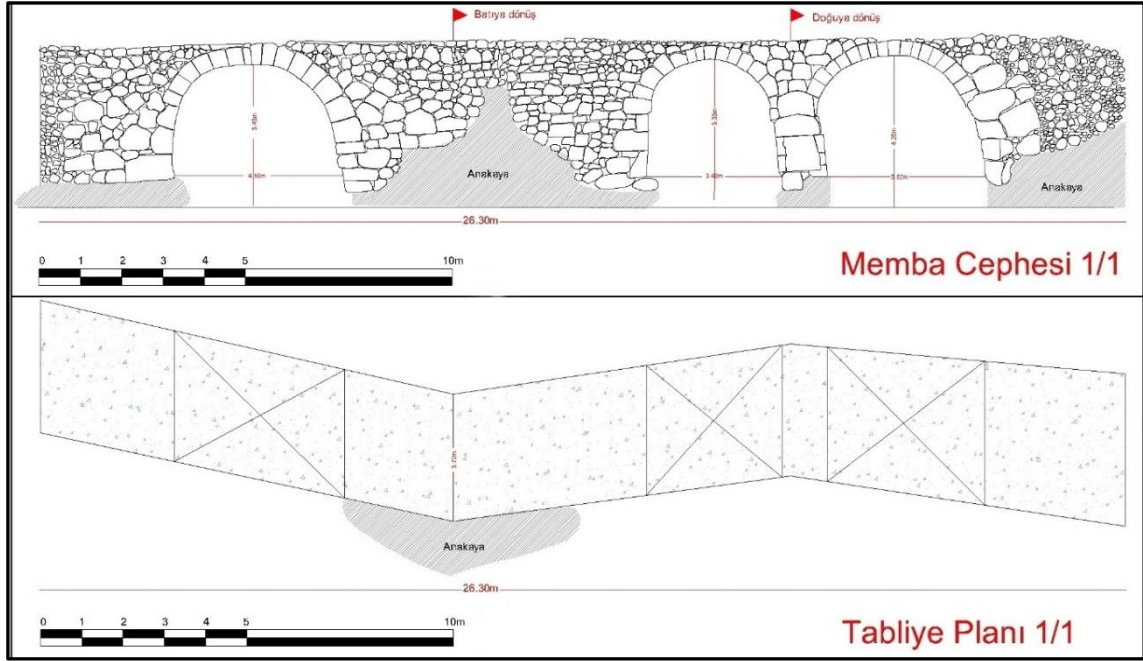


Fig. 6. Eşek Köprüsü'nün memba cephesi ve plan çizimi

Eşek Köprüsü, alışılmış köprülerden farklı bir oluşum sergilemektedir ve arazinin yapısı ile anakaya zemine uydurulmak adına köprü tabliyesinin aksı iki kez kırılmaktadır. Köprü tabliyesi, kuzeybatı yönden başlayarak yaklaşık 8,10 m'lik bir uzanım ile güneydoğuya doğru devam etmektedir. Daha sonra dönüş yapan yaklaşık 8,20 m uzunluğundaki tabliyenin ikinci bölümü, kuzeydoğuya yönelmektedir. Ardından tabliye bir kez daha dönüş yapmakta ve tekrar güneydoğu yönde ilerlemektedir. Bu üçüncü bölümün uzunluğu ise yaklaşık olarak 10 m'dir. Böyle bir yapılanmanın nedeni olasılıkla kemerlerin anakaya zemine oturtulmak ve temel inşasından kaçınılması istenmesi ile açıklanabilir (Fig. 7)⁹. Ele alınan köprüde coğrafyanın da buna imkân vermesi sonucunda, kemerlerin oturtulması adına kayalık zemin takip edilmiş ve bunun sonucunda köprü aksı iki kez kaydırılmış olmalıdır.

⁸ Eşek Köprüsü, Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu tarafından 25/03/2015 tarihli ve 4795 sayılı karar gereğince kültür varlığı olarak tescillenmiştir. İlgili karar için bkz. <https://korumakurullari.ktb.gov.tr/Eklenti/40555,mersin-erdemli-yeni-yurt-esenpinar-mah-kayaci-vadisi--me-.pdf?0> (27.06.2021)

⁹ Batardo adı ile anılan uygulama, köprü yapılarının temel inşasında kullanılan bir yöntemdir. Kil ve benzer malzemelerle sıvanmış bir tür ahşap kasanın suyun altında temel inşasında başta Roma Dönemi olmak üzere çeşitli uygarlıklar tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Su altında temel oluşturmak, su yapılarının inşasındaki en zorlu aşama olarak nitelendirilmektedir. Batardo kullanımı konusunda bkz. Kroes 1990, 98-99.

Yarım daire kemer formunu yansıtan köprü kemerleri, yaklaşık olarak eşit açıklık ve yükseklik ölçülerini yansıtmaktadır. Bunun yanında aynı formda tasarlanan kemerlerin birbirine yakın ölçüleri, düz bir tabliye uzanımına neden olmuştur. Tabliyenin toplam uzunluğu 26,30 m, tabliye genişliği ise yaklaşık 3,40 m'dir. Köprüde kullanılan duvar tekniği bağlamında ise iki ayrı düzenleme dikkati çekmektedir. Yapının kuzeybatısında kalan ilk iki açıklık ve güneydoğuda kalan üçüncü açıklığın tonoz içi ve kemer altında düzgün kesilmiş büyük dikdörtgen blok taşlar kullanılırken, tempan duvarlarının özellikle üst bölümlerinde moloz taş işçiliği tercih edilmiştir. Dikdörtgen blok taş kullanımının yoğunlaştığı alanlarda derz aralarında harç uygulanmazken, tempan duvarlarındaki düzensiz moloz taşlar, modern harç kullanılarak bağlanmıştır. Tüm Roma Dönemi köprü örneklerinde olduğu gibi iç çekirdekte de harç kullanılmış olmalıdır. Ancak, mevcut haliyle yapının iç dolgusu hakkında herhangi bir tespitte bulunabilmek mümkün değildir.



Fig. 7. Eşek Köprüsü'nün memba cephesi



Fig. 8. Kuzeybatıdaki bir ve ikinci kemerler arasındaki selyaran

Memba cephesi esas alındığında¹⁰ kuzeybatı tarafta 3,50 m uzunluğundaki tempan duvarının ardından 3,82 m'lik açıklık ve 4,31 m'lik kemer yüksekliği ölçüleri ile yapının ilk kemeri gelmektedir. Bu kemer yaklaşık 1 m genişliğinde ve üzengi seviyesine kadar yaklaşık 1,80 m yüksekliğindeki bir ayak üzerine oturtulmuştur. Bu ayak üzerinde ilginç bir uygulama söz konusudur. Ayağın tempan duvarını oluşturan büyük blok taşlardan ilk üç sıralık bölüm, üçgen benzeri bir çıkıntı meydana getirmektedir (Fig. 8). Öyle anlaşılıyor ki, su debisi düşük bir akarsu üzerinde ayrı bir bölüm olarak selyaran inşa etmek yerine, büyük bloklar şeklindeki yapı taşlarının farklı yontulması sonucunda basit bir selyaran tasarlanmıştır. Bu oluşumdan itibaren tempan duvarının üst bölümleri, yapının geçirdiği tamiratlarla ilişkili olarak moloz taşlar kullanılarak tamamlanmıştır.

İlk kemer boyunca tabliyenin aksı güneydoğuya yönelmektedir ve ikinci kemer boyunca kuzeydoğu yönde hafifçe dönüş yapmaktadır. İlk kemerin oturtulduğu yükseltilmiş köprü ayağının ardından birincisi ile aynı özellikleri sergileyen ikinci açıklık gelmektedir. Bu kemer 3,54 m'lik bir açıklığı geçmektedir ve 3,83 m yüksekliğindedir. Bu ikinci açıklıkta gözlemlenen tek farklılık ise tonoz içinde olasılıkla ahşap kemer kalıbının oturtulması için tasarlanmış hatıl deliklerinin bulunmasıdır¹¹. Bu hatıl yuvaları tonozun her iki tarafında da simetrik bir biçimde sıralanmıştır ve üçüncü duvar sırasında yer almaktadır (Fig. 9).

¹⁰ Araziye bağlı elverişsiz koşullardan dolayı ele alınan köprü için genel olarak tanım, fotoğraf ve çizimler memba cephesi esas alınarak yapılmıştır. Metin içerisinde aksi belirtilmedikçe aktarımlar memba cephesi dikkate alınarak yapılacaktır.

¹¹ Kemerlerin inşası sırasında ahşap bir kalıbın kullanılması konusunda bkz. Barrow 2013, 35.

İkinci açıklıktan sonra anakaya bir zemin üzerine inşa edilmiş geniş bir tempan duvarı uzantısı gelmektedir. 6,60 m genişlik ve 4,16 m yükseklik ölçüleri ile bu tempan duvarından itibaren köprü tabliyesi bir kez daha güneydoğuya yönelmektedir.

İki ve üçüncü kemerler arasında uzanan tabliyede, köprü aksındaki kırılma belirginleşmektedir. Anakaya üzerine inşa edilen tempan duvarından sonra köprünün üçüncü kemeri gelmektedir. Üçüncü kemer tasarım ve işçilik bakımından diğer iki açıklık ile benzer özellikler göstermektedir. Ancak, 4,10 m'lik açıklığı ve 3,43 m'lik yüksekliği ile bu kemerin diğer iki kemere göre nispeten daha geniş tutulduğu anlaşılmaktadır. Yapının bu son kemerinin ardından yaklaşık 3 m'lik bir tempan duvarı uzanımı ile köprü sonlanmaktadır (Fig. 10).



Fig. 9. Tonz içi ve hatıl deliklerinden ayrıntı

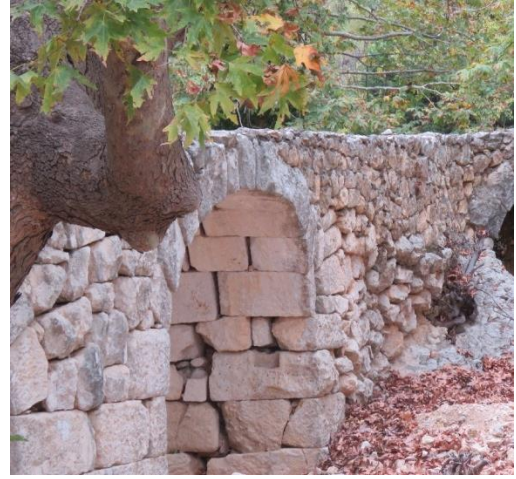


Fig. 10. Memba cephesindeki üçüncü kemerden ayrıntı

İlk kez bu çalışmada kapsamlı bir biçimde ele alınan Eşek Köprüsü'nün ilk iki kemeri ile birlikte bu kemerlerin üzerine oturtulduğu yükseltilmiş köprü ayağının ilk üç sıralık bölümü, orta büyüklükte blok taşlar kullanılarak inşa edilmiştir. Bunun yanında, aynı özellik üçüncü kemerde de izlenmektedir. Bir başka ifadeyle, kemer alını ve tonoz içleri ile birlikte köprü ayağının alt sıraları *opus quadratum* tekniğini yansıtmaktadır. Buna karşın, tempan duvarlarının üst bölümlerinde kısmen *polygonal* ve ağırlıklı olarak moloz taş işçiliği uygulanmıştır. Blok taş kullanımının yoğunlaştığı alanlarda harç kullanılmamış olması, buna karşın moloz taşlar arasında harç uygulanması yapının geçirdiği onarımlar ile ilişkili olmalıdır.

Sömek/ Efrenk Köprüsü¹²

Koordinat: 36°61'06 K – 34°08'01 D

Mersin'e bağlı Silifke İlçesi'nin yaklaşık 35 km kuzeydoğusundaki Sömek Mahallesi yakınlarında "Efrenk Köprüsü" olarak adlandırılan tek kemerli bir köprü konumlanmaktadır. Köprü, Sömek'in yaklaşık 2-2,5 km kuzeyinden geçen Lamos Nehri'nin geçtiği derin bir vadi içerisinde yol bağlantısı sağlamaktadır. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan yapı, daha önce değerlendirilen Yeniyurt Köprüsü'nün de birkaç kilometre batısında yer almaktadır.

Tabliye uzunluğu 22,50 m olan Efrenk Köprüsü'nün tabliye genişliği 3,05 m'dir (Fig. 11). Yapının tek kemeri yarım daire ile sivri kemer arasında bir form sergilemektedir. Öyle ki, kemer tam bir yarım daire formu göstermemektedir. Bununla birlikte kemerin tepe noktası hafifçe sivriltilmiştir (Fig. 12). Bu özelliğin Osmanlı Dönemi'nde

¹² Sömek Köprüsü, daha önce Levent Zoroğlu tarafından yayınlanmıştır. Bkz. Zoroğlu 1998, 393-406.

kullanıldığı ve söz konusu formun *parabol* kemer olarak isimlendirildiği bilinmektedir¹³.

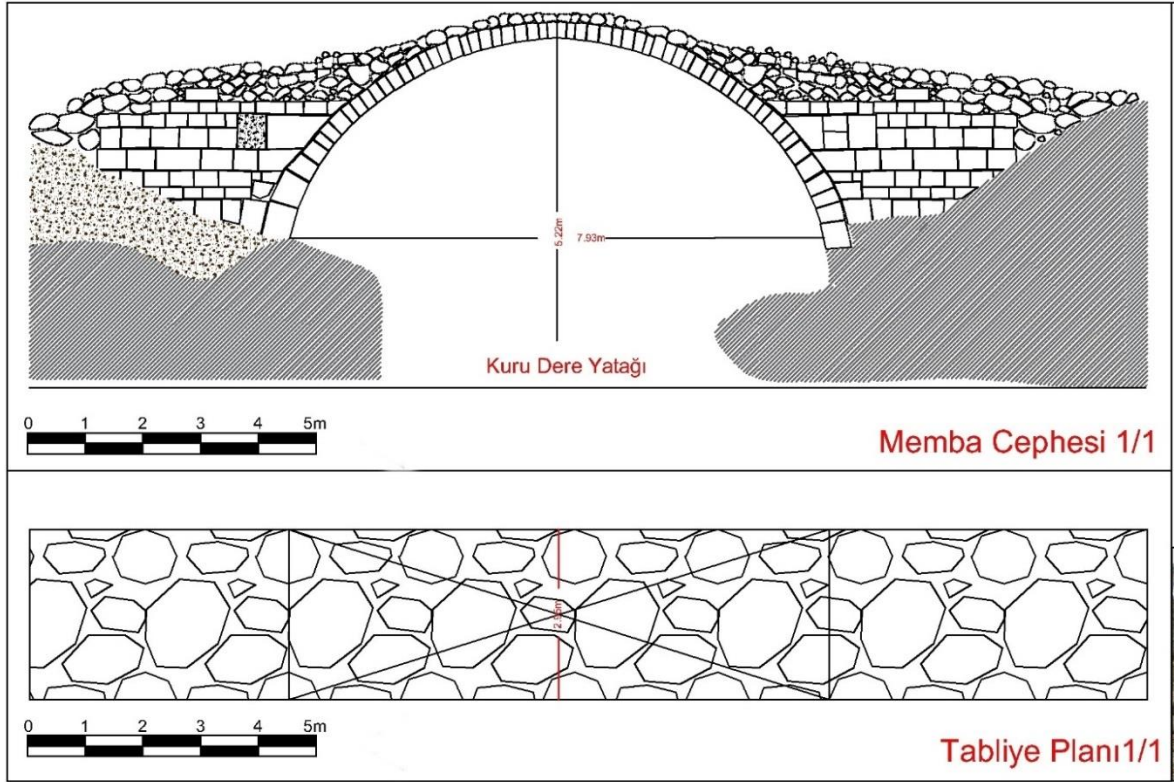


Fig. 11. Sömek Köprüsü'nün memba cephesi ve plan çizimi

Kemer formundaki farklı uygulamanın yanında kemer alnını oluşturan taşların radyal bir düzenleme içermiyor olması da dikkate değer bir özelliktir. Radyal düzenleme yerine bu taşlar düzgün kesilmiş dikdörtgen bloklar şeklindedir. Köprü'nün her iki yöndeki başlangıç bölümlerinde yol, düşük kottan başlayıp, kemerin tepe noktasına doğru hafif bir meyille yükselmektedir. Bir diğer ifadeyle köprü'nün tasarımında *harpušta*¹⁴ uygulaması belirginleşmektedir.

Günümüzde kullanım dışı kalan köprü'nün tek kemeri 9,36 m'lik bir açıklığı geçmektedir ve kemerin yüksekliği 5,22 m olarak ölçülmüştür.

Memba cephesinden yapıya bakıldığında kuzeyden gelerek köprüye bağlanan yol, yaklaşık 1,50 m yüksekliğinde bir anakaya üzerine oturtulmuş köprü kemerine ulaşmaktadır. Aynı şekilde güney yönde de yapının kemeri, 1,90 m yüksekliğindeki bir anakaya üzerine oturtulmuştur. Köprü'nün gerek tonoz içlerinde gerekse de tempan duvarlarında küçük blok taşlar kullanıldığı görülmektedir. Fakat özellikle güney tarafta tonoz içindeki ilk birkaç sıralık bölümde kullanılan taşlar büyük bloklar şeklindedir (Fig. 14). Bu uygulama ile muhtemelen ayakların sağlam olması amaçlanmıştır. Bu amaçla büyük blok taşların civardaki antik dönem yapılarından alınmış olması da muhtemeldir. Zira köprüye bağlanan yolun geçtiği vadi yamacında sur kalıntıları ve bir asker kabartmasının bulunması, buradaki antik dönem

¹³ *Parabol* kemerin kullanımı hakkında ayrıca bkz. Çeçen 2002, 252; Uçar – Şakar 2011, 38.

¹⁴ Farsça'da kullanılan bu sözcüğün '*har*' =eşek ve '*pušta*' =sırt sözcüklerinin birleşiminden meydana geldiği bilinmektedir. Sözcük köprü mimarisi terminolojisinde ise tabliyede belirginleşen eğimi nitelemek için kullanılmaktadır. Bkz. Çulpan 2002, 109.

yerleşimini kanıtlar niteliktedir¹⁵. Ayrıca yapının tamamında kullanılan taşların derz aralarında yoğun harç uygulandığı gözlemlenmektedir.



Fig. 12. Sömek Köprüsü'nün memba cephesi



Fig. 13. Köprü tabliyesinin güneyden görünümü



Fig. 14. Sömek Köprüsü'nün tonoz içinden ayrıntı

Kemerin tepe noktasında belirginleşen eğim, köprü tabliyesi üzerinden de takip edilebilmektedir. Moloz taşlar kullanılarak döşenen tabliyenin parapetleri ise günümüze ulaşamamıştır (Fig. 13).

Genel Değerlendirme

Makalede ele alınan ve birbirine yakın mesafelerde konumlanan Yeniyurt ile Eşek köprülerinin tarihlendirme ölçütleri benzerdir. Bu bağlamda her iki yapının da kemerleri, Roma Dönemi köprü örneklerinde olduğu gibi kendi içerisinde açıklık ve yükseklik ölçüleri bakımından tutarlılık göstermektedir. Dahası bu özelliğin uygulanması sonucunda, köprü tabliyesinin hem Roma örneklerinde hem de bu iki köprüde düz bir uzanım gösterdiği anlaşılmaktadır. Tabliyenin düz uzanım göstermesi ise köprü cephesine dikdörtgen bir görünüm kazandırmaktadır¹⁶. Bunun yanında köprü tabliyesinin kemer sırtının hemen üzerinden ilerlemesi de bir başka Roma Dönemi

¹⁵ Zoroğlu 1988, 395-396.

¹⁶ Dönem köprülerinin dikdörtgen cephe formu yansıtması hususunda bkz. Tunç 1978, 158; Gençler – Turan 2017, 194.

özelliği olarak nitelendirilebilir¹⁷. Anadolu'da 11. yüzyıl sonrasında inşa edilen köprü örneklerinin aksine¹⁸ kemer alınının tempan duvarlarına göre içeride tutulmamış olması da Roma Dönemi özelliği olarak ele alınabilir. Daha net ifade edilecek olursa, her iki yapıda da tempan duvarları ile kemer alını oluşturulan bölümler aynı düzlemde uzanmaktadır.

Roma Dönemi ile ilişkilendirilen bir başka özellik ise kemer alını meydana getiren taşların radyal ve/veya kama biçimindeki düzenlemesidir¹⁹. Ele alınan her iki yapıda da bu nitelik belirgindir. Yeniyurt Köprüsü'nün genelinde Eşek Köprüsü'nün ise özellikle tempan duvarlarının alt bölümleri ile kemer ve tonoz içlerindeki duvar örgüsünün Vitruvius (VIII.5) tarafından da tanımlanan *opus quadratum* tekniğini yansıması da dönem özellikleri ile uyumludur²⁰. Fakat her iki köprünün de bazı bölümlerinde gözlemlenen moloz taş işçiliği, Roma Dönemi özellikleri ile örtüşmemektedir. Zira moloz taş işçiliği, bölgede Anamur-Ala Köprü, Mut-Hocantı ve Mut-Yapıntı köprüleri üzerinde belirgindir. Bu örnekler ise Selçuklu veya Beylikler Dönemi ile ilişkilendirilmektedir²¹. Bu durum, her iki yapının da ilk inşanın ardından geçirdiği onarımlar ile ilişkilendirilebilir.

Yeniyurt ve Eşek Köprüleri'nde belirginleşen en önemli özellik ise yükseltilmiş ayaklar üzerine oturtulmuş olan yarım daire formunda tasarlanmış kemerlerdir. Bu form dönem örnekleri ile genel anlamda benzerlik göstermektedir ancak detaylar bağlamında bazı farklılıklar söz konusudur.

Roma Dönemi köprülerinin genelinde yarım daire formunda tasarlanmış basık kemer yani beşik kemer kullanımı yaygındır²². Bunun yanında İspanya'daki Alcantara Köprüsü'nde olduğu gibi nadir de olsa dairesel kemer kullanımı söz konusudur²³. Ancak, burada değerlendirilen köprülerin her ikisinde de kemerler yarım daire formunu yansıtsa da bu kemerlerin yükseltilmiş ayaklar üzerine oturtulduğu gözlemlenmektedir.

Kemer formu bağlamında Roma Dönemi köprü örnekleri ile özdeşleştirilen yarım daire kemerin bazı kıstasları olduğu bilinmektedir. Bu noktada yarım daire kemer formunda aranan temel nitelik, ½'lik oranlamadır²⁴. Yani yarım daire formunun elde edilebilmesi için kemer yüksekliği, geçilen açıklığın yarısına denk olmalıdır. Bu noktada Yeniyurt Köprüsü'nün iki kemeri ortalama 2 m yüksekliğindeki anakaya zemin üzerinden yükselmektedir. Eşek Köprüsü'nde ise kemerler, 1,80 m yüksekliğindeki ayak ve anakaya yükseltisi üzerine oturtulmuştur.

Yeniyurt ve Eşek Köprüsü'nün kemerleri yarım daire formunda tasarlanmıştır. Ancak, detaylardaki farklılıktan dolayı bu kemerler için "yarım daire kemer" yerine "yükseltilmiş ayaklar üzerine oturtulmuş yarım daire kemer" şeklinde bir tanım kullanmak daha doğru olacaktır. Bu noktada dönem örnekleri dikkate alındığında, bu iki köprünün kemerlerinin yükseklik ve açıklık ölçüleri Roma Dönemi genelinde standartlaşan ½'lik oranlamayı karşılamamaktadır. Bu farklılığın nedeni ise ele

¹⁷ Tyrrell 1911, 24; O'Connor 1993, 163, 166; Staccioli 2003, 111-113; Wheeler 2004, 146; Strickland 2010, 24; Gençer – Turan 2017, 192.

¹⁸ Tanyeli 2000, 15; Cevahir – Bağbancı 2019, 54.

¹⁹ Bu özelliğin Roma Dönemi köprülerindeki kullanımı konusunda bkz. Briegleb 1971, 260; O'Connor 1993, 166; Galliazzo 1995, 36. Roma öncesi örneklerde radyal kemer alını taşları kullanımı hususunda bkz. Boyd 1978, 93.

²⁰ O'Connor 1993, 166.

²¹ Göçmen 2021, 215, 222, 240.

²² Kemer yüksekliğinin geçilen açıklığın ½'si olarak tasarlanması ve bu niteliğin Roma Dönemi köprü örneklerinde kullanımı konusunda bkz. Gazzola1963b, 33; O'Connor 1993, 163-164; O'Connor 2010, 25; Bayer 2012, 10.

²³ O'Connor 2010, 25.

²⁴ Gazzola1963b, 33; O'Connor 1993, 163-164; Bayer 2012, 10; Alcaide v.d. 2019, 1243-1244.

alınan köprülerin yarım daire kemer formunun farklı bir varyasyonu kullanılarak tasarlanmış olması ile açıklanabilir. Böyle bir uygulamanın gerekçesi ise Roma'nın belli bir döneminde köprü mimarisinde benimsenen bir özellik olması ve topografik yapının bu uygulamayı zorunlu kılması olmalıdır. Yapılan değerlendirmelerden hareketle, yükseltilmiş ayakların Roma Dönemi örnekleri içerisinde özellikle MS 2. yüzyıl itibariyle kullanımda olduğu söylenebilir.

Hem Yeniyurt hem de Eşek Köprüsü üzerinde yazıt veya mimari süsleme gibi tarihlendirmeyi kolaylaştıracak unsurlara rastlanmamıştır. Bu noktada doğrudan yapı üzerinde olmasa da Yeniyurt Köprüsü'nün yaklaşık 100 m kuzeybatısında iki ayrı anakaya üzerine kazınmış Grekçe iki yazıt mevcuttur. Oldukça aşınmış olan bu yazıtlardan ilki, üç satırdan meydana gelmekte ve bazı harfleri okunabilmektedir: [OIP²⁵]/ [PRE] [IR]/ [KOK²⁶M...²⁷]. Üç satırdan oluşan ve anakaya üzerine kazınmış ikinci yazıt ise ilkinin yakın bir noktada yer almaktadır ve şu harfleri içermektedir: [OR]/ [PRE]/ [KO...IR]. Ayrıca köprü'nün yaklaşık 50 m güneyinde, yine anakaya üzerine kazınmış daire biçiminde iki sembol mevcuttur.

Hem Yeniyurt Köprüsü hem de söz konusu yazıt, daha önce M. H. Sayar tarafından ele alınmış ve yazıtta geçen [OR] şeklindeki kısaltmanın 'sınır' şeklinde anlamlandırabileceği önerilmiştir. Yazıtın yanında köprüyü de değerlendiren Sayar, söz konusu yapı için genel olarak Roma Dönemi tanımlaması yapmaktadır²⁸. Bunun yanında yazıtın harf karakterlerinden hareketle, söz konusu yazıtın MS 2. yüzyıl ve sonrasına ait olabileceği önerilebilir.

Yakın çevresinde yazıt içeren Yeniyurt Köprüsü özelinde yapılan analogik değerlendirmeler, yeni tespitlerde bulunmaya imkân vermektedir. Bu bağlamda Yugoslavya'daki Cinque Köprüsü²⁹ ile Libya sınırlarında tespit edilen Dell'Uadi Ziuana Köprüsü³⁰ burada değerlendirilen yapı ile tipolojik açıdan benzerdir. Bunun yanında Roma yakınlarındaki Santa Marinella'da konumlanan Apollo Köprüsü, Syria'daki Afrin Köprüsü, Gaziantep'deki Araban Çayı üzerinde bulunan köprü ve Cendere Köprüsü de³¹ söz konusu yapı ile yükseltilmiş ayaklar üzerine oturtulmuş kemerler bağlamında benzerlik göstermektedir. Üstelik bu köprülerin tamamının ilk inşası, MS 2. yüzyıl hatta daha spesifik olarak Septimius Severus ile onun oğulları Geta ve Caracalla dönemleri ile ilişkilendirilmektedir. Karşılaştırılan bu örneklerde olduğu gibi Yeniyurt Köprüsü'nde de yükseltilmiş ayaklar söz konusudur. Ancak, Yeniyurt örneğinde yükseltilmiş ayak işlevini anakaya zemin yerine getirmektedir.

Tıpkı Yeniyurt Köprüsü gibi Eşek Köprüsü de yükseltilmiş ayaklar üzerine oturtulmuş kemerler içermektedir. Bu köprü analogik açıdan incelendiğinde, kemerlerin Roma ve Bizans Dönemi örneklerine benzer biçimde yarım daire formunda tasarlandığı görülmektedir. Bununla birlikte dönem örneklerinin aksine, kemerlerin her iki tarafta da düzleştirilmiş ve yükseltilmiş ayaklar üzerine oturtulduğu gözlemlenmektedir.

Eşek Köprüsü ile tipolojik açıdan benzerlik gösteren birkaç köprü örneği ön plana çıkarılabilir. Bunlar; Suriye sınırları içerisindeki Afrin Köprüsü, Tyrus'daki Abu-el

²⁵ Başlangıçtaki iki harf net olarak okunabilmektedir ancak üçüncü harf tahribattan dolayı net okunamamaktadır. Her ne kadar aşınmış olsa da üçüncü harfin 'P' harfi olabileceği düşünülmektedir.

²⁶ Yüzeyde meydana gelen aşınmadan kaynaklı olarak bu harfin de tahrip olduğu görülmekte ve okunamamaktadır.

²⁷ Yunanca olarak kazınmış yazıtın harf yüksekliği 17 cm, genişliği 9 cm ve harf aralığı 6 cm'dir.

²⁸ Sayar 1996, 56.

²⁹ Galliazzo 1995, 152-153.

³⁰ Gazzola 1963b, 183; Galliazzo 1995, 383.

³¹ Galliazzo 1994, 588.

Assuad Nehri Köprüsü³² ve Gaziantep'teki Araban Çayı üzerinden yol bağlantısı sağlayan Hisar veya Karasu Köprüsü³³ şeklinde sıralanabilir. Burada ele alınan örnekte de olduğu gibi bu köprülerin kemerleri, yükseltilmiş ve düzleştirilmiş ayaklar üzerine oturtulmuştur. Bunun yanında Adıyaman'daki Cendere ya da Septimius Severus Köprüsü'nün hafifletme kemeri de yükseltilmiş ayaklar üzerine oturtulmuştur³⁴ ve bu yönüyle ele alınan yapı ile benzerlik göstermektedir.

Mimari özelliklerinin yanında hem Yeniuyurt hem de Eşek Köprüsü'nün birbirlerine yakın konumları, her iki yapının da aynı yol hattının gereksinimlerini karşılamak amacı ile inşa edilmiş olabileceklerini akla getirmektedir. Yanı sıra Yeniuyurt Köprüsü'nün güneyinde bir Roma yoluna ait kalıntıların tespit edildiği bilgisi³⁵, her iki köprünün de inşa tarihini belirlemede dikkate alınabilir. Bu bağlamda Yeniuyurt Köprüsü'nden geçen bir Roma yolunun vadinin eğimli yamacına uydurulduğu ve bu yolun güneydeki Esenpınar'a kadar izlenebildiği ifade edilmektedir³⁶. Dahası bu yolun kıyıda Korykos kentine yöneldiğinden ve yol üzerinde MS 197 yılına tarihlendirilen bir mil taşının varlığından da söz edilmektedir³⁷. İmparator Septimius Severus Dönemi'nde dağlık bölgenin önemli kıyı kentlerinden Elaiussa Sebaste'ye bağlanan bir yolun rotasının değiştirilmiş olması ve bu yolun Korykos'a yönlendirilmiş olduğu bilgisi³⁸, ele alınan iki köprünün ne zaman inşa edilmiş olabilecekleri hakkında fikir vermektedir. Bu verilerle Yeniuyurt ve Eşek Köprüsü'nün Septimius Severus Dönemi'nde İç Anadolu ile Akdeniz kıyılarını birleştiren bu önemli rota üzerinde, yapılan yeni düzenlemeler kapsamında inşa edilmiş oldukları önerilebilir.

Lamos Vadisi üzerinde konumlanan bir diğer köprü Sömek veya Efrenk Köprüsü adı ile anılmaktadır. Yapı, yazıt veya kitabe içermemektedir. Dolayısıyla yapının tarihlendirmesinde mimari özellikler dikkate alınmıştır. Bu noktada, köprünün her iki tarafından da alçaktan başlayan tabliyenin kemer merkezine doğru hafif bir eğimle yükselmesi ve bu düzenlemenin köprü cephesine üçgen benzeri bir görünüm kazandırması dikkate değer bir özelliktir. Bir diğer ifadeyle köprü tabliyesinde *harpušta* olarak tanımlanan uygulama belirginleşmektedir³⁹. Buna karşın, Roma Dönemi köprülerinde *harpušta* uygulamasına yer verilmemektedir ve köprü tabliyesi dümdüz ilerlemektedir. Dahası düz tabliye uzanımı sonucunda Roma örneklerinde köprü cephesi, dikdörtgen bir tasarım sergilemektedir.

Sömek Köprüsü üzerinde görülen eğim yani *harpušta* uygulaması dışında, yapının tonoz içinde ve tempan duvarlarında küçük ebatlı blok taş kullanımı belirgindir. Bunun yanında bu taşların derz aralarında harç uygulanmış olması, erken dönem örnekleri ile örtüşmemektedir. Ayrıca düzgün kesilmiş ve küçük ebatlı blok taş kullanımının Osmanlı köprü mimarisinde yaygın kullanımı söz konusudur⁴⁰. Yapıda

³² Galliazzo 1995, 383-384.

³³ Galliazzo 1995, 405-406.

³⁴ Gazzola 1963a, 173; Tunç 1978, 43; O'Connor 1993, 127; Galliazzo 1995, 390-394.

³⁵ Sayar 1996, 56.

³⁶ Sayar 1996, 56; Şahin-Öztepe 2001, 17.

³⁷ Sayar 1992, 468.

³⁸ İmparator Septimius Severus Dönemi'nde Kilikia Bölgesi'nde bazı yeni düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemeler içerisinde adı geçen imparatorun, rakibi Pescennius Niger'e destek veren Elaiussa Sebaste'yi cezalandırılması söz konusu yol ve dolayısıyla ele alınan köprüler bağlamında önemlidir. Bu imparator dönemine kadar bir yolun Elaiussa Sebaste'ye ulaştığı fakat kentin cezalandırılmasının ardından, söz konusu yolun Korykos'a yönlendirildiği aktarılmaktadır. Ayrıca bu düzenleme sonucunda, Korykos'un önemi artarken, cezalandırılan Elaiussa Sebaste'nin imtiyazlarını yitirdiği ve giderek küçüldüğü ifade edilmektedir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Magie 1950, 677; Durukan v.d. 2013, 361-365.

³⁹ Bkz. Çulpan 2002, 109.

⁴⁰ Tanyeli 2000, 15; Cevahir – Bağbancı 2019, 54.

kullanılan kemerin parabol şeklindeki formu, söz konusu köprünün geç dönemdeki inşasını doğrular niteliktedir. Bu formun kullanımının özellikle Osmanlı Dönemi'nde ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı bilinmektedir⁴¹.

Sömek Köprüsü'nün konumlandığı alanda, antik dönem kalıntıları yoğunlaştığı için Roma Dönemi'nde de burada bir köprüye gereksinim duyulacağı düşünülebilir. Ancak ne yakın çevrede ne de mevcut köprü üzerinde erken evre ile ilişkilendirilebilecek bir ize rastlanmamıştır. Bu yapı, daha önce yapılan bir çalışmada L. Zoroğlu tarafından ele alınmıştır. Söz konusu çalışmada köprüye bağlanan yolun taşla döşenmiş bir bölümünün tespit edildiğinden bahsedilmektedir. Bunun yanında köprünün inşası, Karamanoğlu Beyliği veya Osmanlı Dönemi ile ilişkilendirilmektedir⁴².

Sonuç

Lamos Nehri üzerinde konumlanan üç köprüden ilki olan Yeniyurt Köprüsü'nün mimari özelliklerinin geneli Roma Dönemi köprü örnekleri ile benzerdir. Bunun yanında kemerlerin yükseltilmiş ayaklar üzerine oturtulmuş olması, yapıyı dönem örneklerinden farklı kılar. Bu nitelikten yola çıkılarak yapılan analogik değerlendirmelerde, Roma ve Roma'ya bağlı eyaletlerde de aynı tasarımı yansıtan örnekler tespit edilmiştir. Karşılaştırılan örnekler, başta Roma yakınlarında olmak üzere Yugoslavya, Libya, Asia Minor ve Syria gibi çeşitli merkezlerde konumlanmaktadır. Dahası benzer özellik gösteren bu örnekler MS 2. yüzyıla tarihlenmektedir. Bunun yanında, Yeniyurt Köprüsü'nün yakınında bulunan yazıtın harf karakterleri de aynı şekilde MS 2. yüzyıla işaret etmektedir. Ayrıca köprüye bağlanan yol üzerinde MS 197 yılına tarihlendirilen bir mil taşının varlığı da köprünün ne zaman inşa edildiğine yönelik fikir vermektedir. Tüm bunlara ek olarak, İmparator Septimius Severus Dönemi'nde bölgede gerçekleştirilen düzenlemeler de köprünün MS 2. yüzyıldaki inşası doğrular niteliktedir.

Yeniyurt Köprüsü ile aynı nitelikleri sergileyen Eşek Köprüsü, Roma Dönemi'ne atfedilen özelliklerin tamamını sergilemektedir. Yeniyurt Köprüsü ile benzer biçimde bu köprünün kemerleri de yükseltilmiş ayaklar üzerinde inşa edilmiştir. Bu noktada her iki köprünün birbirine yakın konumu, köprünün tarihlenmesi hususunda dikkate alınabilir. Dolayısıyla güneyde Yeniyurt Köprüsü'nden geçen yolun yaklaşık 4 km'lik bir mesafe kat ettikten sonra Mergin Vadisi içerisindeki bu ikinci köprüye ulaşmış olduğu düşünülebilir. Dahası Syria ve Asia Minor'deki köprüler üzerinden yapılan analogik değerlendirmeler, Eşek Köprüsü'nün MS 2. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini teyit etmektedir. Bu noktada hem Yeniyurt hem de Eşek Köprüsü'nün Septimius Severus Dönemi'nde aynı yol hattına hizmet etmek amacı ile inşa edildiği önerilebilir.

Lamos Vadisi'nde yer alan üçüncü köprü olan Sömek Köprüsü ise ilk iki örnekten farklı bir tasarım yansıtmaktadır. Gerek köprü tabliyesindeki hafif eğim ve *parabol* kemer tasarımı, gerekse de küçük ebatlı blok taş ve harç kullanımı, bu yapıyı ilk iki köprüden farklı kılmaktadır. Yapıda kullanılan üslup ve mimari özellikler ile genel olarak Türk Dönemi köprü mimarisinde karşılaşılmaktadır. Bu noktada köprü, daha önce yapılan yayında da önerildiği gibi ya Karamanoğlu Beyliği ya da Osmanlı Dönemi ile ilişkilendirilebilir. Ancak, küçük ebatlı ve bitişik derzli blok taş ile *parabol* kemer formu kullanımı Osmanlı Dönemi'nde belirginleşen niteliklerdir. Dolayısıyla Sömek Köprüsü'nün Osmanlı'nın bölgede kontrol sağladığı 16. yüzyıl ile köprü mimarisinde farklı tasarımlara yöneldiği 18. yüzyıl aralığında inşa edildiği önerilebilir.

⁴¹ Çeçen 2002, 252.

⁴² Zoroğlu 1988, 395-396.

KAYNAKÇA

Alcayde v.d. 2019

A. Alcayde – C. Velilla – C. San Antonio Gómez – A. Peña Fernández – A. Pérez-Romero – F. Manzano Agugliaro, “Basket-Handle Arch and its Optimum Symmetry Generation as a Structural Element and Keeping the Aesthetic Point of View”, *Symmetry 11*, Basel, 1243- 1260.

Barrow 2013

H. Barrow, *Roads and Bridges of the Roman Empire*, Çev. F. Ragette, London, 2013.

Bayer 2012

L. Bayer, *Arched Bridges*, University of New Hampshire, Honors Theses and Capstones, Durham, 2012.

Boyd 1978

T. D. Boyd, “The Arch and the Vault in Greek Architecture”, *American Journal of Archaeology 82*, Chicago, 1978, 345- 370.

Briegleb 1971

J. Briegleb, “Die Vorrömischer Steinbrücken des Altertums”, *Technikgeschichte 38*, Berlin, 1971, 255- 260.

Cevahir – Bağbancı 2019

Ç. M. Cevahir – M. B. Bağbancı, “Anadolu ve Balkanlar’da Bulunan Tarihi Taş Köprülerin Yapım Teknikleri ve Malzeme Kullanımı Açısından İncelenmesi”, *Uluslararası Hakemli Tasarım ve Mimarlık Dergisi 16*, İstanbul, 2019, 33- 63.

Çeçen 2002

K. Çeçen, “Köprü”, *Türk İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, 252- 255.

Çulpan 2002

C. Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Ankara, 2002.

Hild – Hellenkemper 1990

F. Hild – H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien TIB V*, Wien, 1990.

Durukan 2004

M. Durukan, “Olba Bölgesi ve Bölgede Kullanılan Polygonal Duvar Tekniği”, *Anadolu/Anatolia 26*, Ankara, 2004, 39- 63.

Durukan v.d. 2013

M. Durukan – D. Kaplan – E. Aşkın, “Septimius Severus Döneminde Elaiussa Sebaste’nin Duraklaması, Korykos’un Yükselişi”, *OLBA XXI*, İstanbul, 2013, 345- 370.

Erzen 1940

A. Erzen, *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig, 1940.

Galliazzo 1994

V. Galliazzo, *I Ponti Romani*, Vol. 1, Canova, 1994.

Galliazzo 1995

V. Galliazzo, *I Ponti Romani*, Vol. 2, Canova, 1995.

Gazzola 1963a

P. Gazzola, *Ponti Romani: Ponte Pietra*, Frenze, 1963.

Gazzola 1963b

P. Gazzola, *Ponti Romani, Contributo ad un Indice Sistematico con Studio Critico Bibliografico*, Firenze, 1963.

Gençer – Turan 2017

F. U. Gençer – M. H. Turan, “The Masonry Techniques of a Historical Bridge in Hypokremnos (İçmeler)”, *Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture 1*, Ankara, 2017, 187- 207.

Göçmen 2021

İ. Göçmen, *Cilicia Bölgesi Köprüleri*, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mersin, 2021.

Kroes 1990

R. Kroes, Woodwork in the Foundations of Stone-built Roman Bridges, *Bulletin van de Vereeniging tot Bevordering 65*, Oxford, 1999, 97- 105.

Magie 1950

D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, New Jersey, 1950.

O’Connor 1993

C. O’Connor, *Roman Bridges*, Cambridge, 1993.

O’Connor 2010

C. O’Connor, “Bridges”, *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*, Ed. M. Gagarin – E. Fantham, New York, 2010, 24- 25.

Sayar 1992

M. H. Sayar, “Antike Strassenverbindungen Kilikiens in der Römischen Kaiserzeit”, *Geographika Historia 17*, Stuttgart, 1992, 452- 473.

Sayar 1996

M. H. Sayar, “Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları”, *XIII Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Cilt 1, Ankara, 1996, 55- 76.

Staccioli 2003

R. A. Staccioli, *The Roads of the Romans*, Los Angeles, 2003.

Strabon

Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası- Geographika XII- XIII- XIV*, Çev. A. Pekman, İstanbul, 2009.

Strickland 2010

M. H. Strickland, *Roman Building Materials, Construction Methods and Architecture: The Identity of an Empire*, South Carelino, 2010.

Şahin-Öztepe 2001

H. Şahin-Öztepe, “Roma Dönemi Köprüleri ve Anadolu Örnekleri”, *İdol 11*, Ankara, 2001, 12- 18.

Tanyeli 2000

G. Tanyeli, “Türkiye Köprüleri”, *Türkiye’nin Köprüleri*, Ed. M. Germen – G. Tanyeli – M. Sözen, İstanbul, 2000, 10- 24.

Tunç 1978

G. Tunç, *Taş Köprülerimiz*, Ankara, 1978.

Tyrrell 1911

H. G. Tyrrell, *History of Bridge Engineering*, London, 1911.

Uçar – Şakar 2011

T. Uçar – G. Şakar, “Kemerlerin Statik Analizi için Basitleştirilmiş Bir Yaklaşım”, *Dumlupınar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi 24*, İstanbul, 2011, 35- 42.

Vitruvius

Vitruvius, *Mimarlık Tarihi Üzerine On Kitap*, Çev. S. Güven, Ankara, 2005.

Wheeler 2004

M. Wheeler, *Roma Sanatı ve Mimarlığı*, Çev. Z. K. Erdem, İstanbul, 2004.

Zoroğlu 1988

L. Zoroğlu, “Doğu Dağlık Kilikya 1987 Yılı Araştırmaları”, *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1988, 393- 406.

Ionic Architecture in Hierapolis of Phrygia in the Hellenistic and Imperial Periods: Architectural Models, Iconographic Schemes and Formal Language

Phrygia Hierapolisi'nde Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemleri İon Mimarisi: Mimari Modeller, İkonografik Şemalar ve Stiller

Sara BOZZA*

Abstract

The article offers a summary of the recent monographic study on the Ionic architecture of Hierapolis of Phrygia (S. Bozza, *Architettura ionica a Hierapolis di Frigia, Hierapolis di Frigia XIV*, Istanbul, 2020), analysed in the context of the imperial architecture of Asia Minor. In the first part, the article gives a brief account of the main Ionic monuments of the city in a chronological order. Then, a description of the diachronic evolution of the Ionic architecture of Hierapolis is provided from the point of view of the iconographic schemes and the use of decorative patterns, with special attention to the Ionic capitals. In the third part, I propose some reflections on the development of local formal language and on the role of marble workshops; specifically, I analyse some iconographic and stylistic features of the Ionic architecture of Hierapolis, especially focusing on the capitals, the workmanship of the echinus and the canalis of the volute. Lastly, in the fourth section, the article offers some remarks on the architectural layout and the symbolic values of the monuments, emphasising that the Ionic order represented a distinctive feature of both sacred architecture and public monuments of Hierapolis throughout the imperial period, as a powerful symbol of the local identity, since it was inspired by the most ancient urban landscapes of the Microasiatic cities.

Keywords: Hierapolis of Phrygia, Asia Minor, Ionic Architecture, Architectural Decoration, Ionic Capitals, Sanctuaries.

Öz

Makale, Küçük Asya İmparatorluk mimarisi bağlamında analiz edilen Frigya'daki Hierapolis'in İonik mimarisi üzerine hazırlanan son monografik çalışmanın (S. Bozza, *Architettura ionica a Hierapolis di Frigia, Hierapolis di Frigia XIV*, İstanbul, 2020) bir özetini sunmaktadır. Makalenin ilk bölümünde, kentin başlıca İonik yapıları kronolojik bir sırayla kısaca anlatılmaktadır. Daha sonra, Hierapolis İon mimarisinin artzamanlı gelişiminin tanımı, İon başlıklarına özel dikkat gösterilerek, ikonografik şemalar ve dekoratif desenlerin kullanımı açısından ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde, lokal biçimsel dilin gelişimi ve mermer atölyelerinin rolü hakkında bazı düşünceler öne sürüyorum; özellikle, Hierapolis İon mimarisinin bazı ikonografik ve stilistik özelliklerini, bilhassa başlıklara, ekinus işçiliğine ve volüt kanallarına odaklanarak, inceliyorum. Son olarak, dördüncü bölümde makale Küçük Asya'nın en eski şehirlerinin kentsel peyzajlarından esinlendiği için yerel kimliğin güçlü bir sembolü olarak İon düzeninin İmparatorluk dönemi boyunca Hierapolis'in hem dinsel mimarisinin hem de kamusal anıtlarının ayırt edici bir özelliğini temsil ettiğini vurgulayarak, yapıların mimari düzeni ve simgesel değerleri hakkında bazı görüşler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Frigya Hierapolisi, Küçük Asya, İon Mimarisi, Mimari Dekorasyon, İon Başlıkları, Kutsal Alanlar.

Introduction

In recent years, thanks to the advance of excavations at Hierapolis of Phrygia, a fruitful line of studies on ancient architecture produced a strong increase of knowledge on the urban development and architectural culture of the ancient city¹. These studies analysed the Hierapolitan monuments in order to reconstruct their plan and elevation, their stylistic features and chronology, and to investigate the ancient procurement of building materials².

A monographic volume, in particular, systematically analysed the numerous Ionic monuments of Hellenistic and imperial age, defining the diachronic evolution of Ionic architecture in Hierapolis³. This article offers a summary of that study, presenting the most significant monuments and materials for the reconstruction of the local Ionic language and for its comprehension in the context of imperial architecture in Asia Minor. Special attention is devoted to the Ionic capitals.

1. The Ionic Monuments of Hierapolis

Hierapolis of Phrygia was founded by the Seleucids in the 3rd cent. BC on a plateau overlooking the Lycus valley, and had an extraordinary urban development between the age of Augustus and the Severans, with the monumentalisation of the main civil and religious spaces. The Ionic order was an essential, long-lasting architectural language (Fig. 1); indeed, it was widely used from the Hellenistic to the imperial age in public and sacred buildings of different types, and in domestic architecture (Fig. 2).

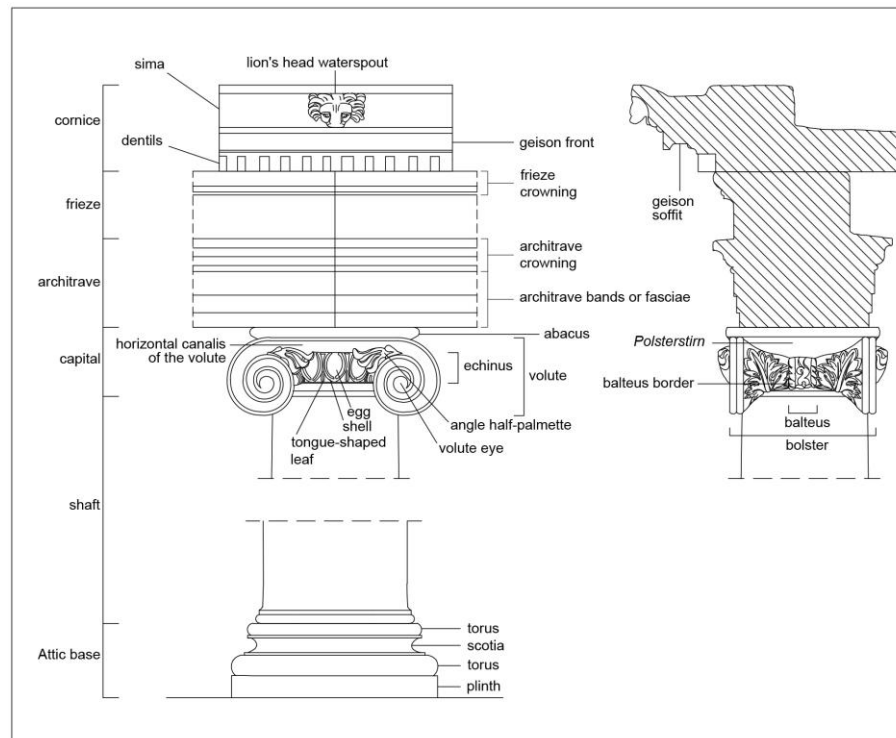


Fig. 1. Terminology of the Ionic order (mainly based on Ginouvès 1985 and Vandepuut 1997)

¹ This article aims to offer a summary of my volume *Architettura ionica a Hierapolis di Frigia, Hierapolis di Frigia XIV*, published in 2020 by Ege Yayınları (Istanbul). I wish to express my great gratitude to Prof. Francesco D'Andria for having assigned me this important theme for my PhD dissertation (2013-2016) and Dr. Tommaso Ismaelli for his continuous support throughout the research. I wish to thank Prof. Bahadır Duman for his kind invitation to contribute to this issue of the *Lycus Journal*.

² Ismaelli 2009; Romeo et al. 2014; Ismaelli – Scardozi 2016; Ismaelli 2017; Campagna 2018; Bozza 2020.

³ Bozza 2020.

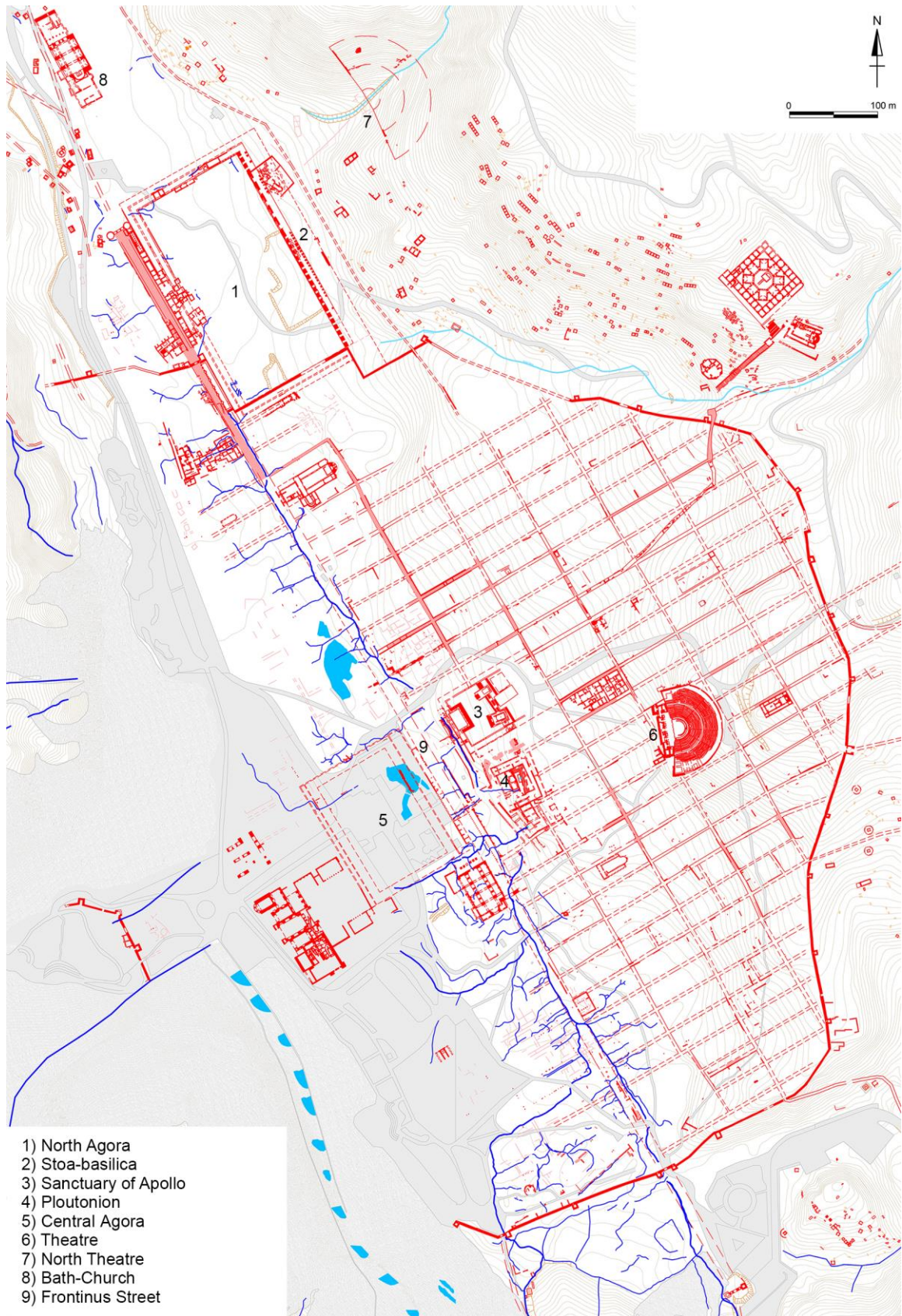


Fig. 2. General plan of Hierapolis, with the indication of the main cited monuments (modified after Scardozi 2015)

The first examples are significantly located in the sanctuaries, whose presence was a founding element of the city itself and its identity as *ἱερὰ πόλις*: the poliadic Sanctuary of Apollo⁴ and the Ploutonion⁵, an ancient cult place of Cybele, later identified as a gateway to the Underworld and connected to the cult of Pluto and Kore. Further evidence of the use of the Ionic order can be found in the public spaces, such as the scaenae frons of the Augustan theatre⁶ and the agorai: the early imperial Central Agora⁷ and the North Agora, built in the 2nd cent. AD together with the impressive Stoa-basilica⁸.

Hellenistic Period

The Ionic order was used in the Ploutonion during its first phase of monumentalisation in the 2nd cent. BC, when the city passed under the Attalid rule. A big travertine aedicula (8 m wide and around 8.24 m high with the pediment) was built in a raised, dominant position above the sacred cave of Pluto, emphasising the main sanctuary entrance on the east side of the temenos wall. The tetrastyle front of this aedicula, facing west, was made up of two lateral pillars and two columns, with Attic bases, fluted shafts and Ionic capitals, and an entablature of which only a few cornices with dentils are preserved⁹.



Fig. 3. The leaf supporting the angle half-palmette of the Ionic capital: Hellenistic monument in the Ploutonion (a); sporadic capital SCa54 from Hierapolis (b); late-Classical Artemision of Ephesus (c, temple, after Bammer 1972; d, altar)

As for the capital, it is interesting to stress the presence between the echinus and the volutes of a leaf (originally supporting the angle half-palmette), which has concave, pointed lobes and a thin mid-rib¹⁰ (Fig. 3, a). This leaf represents a

⁴ Semeraro 2007; Semeraro 2012; Semeraro 2016.

⁵ D'Andria 2018; Panarelli 2022.

⁶ Ismaelli et al. 2016.

⁷ Ismaelli et al. 2017.

⁸ Rossignani – Sacchi 2007; D'Andria – Rossignani 2012.

⁹ On this building, see Bozza 2020, 239-243, figs. 177-179; Bozza et al. 2022.

¹⁰ Front face of the capital: type B according to the classification of Bingöl 1980, 25.

sophisticated and unusual solution¹¹, perhaps inspired by Pergamene models (capitals with a leaf in the same position, but with a smooth surface)¹² and by the late-Classical Artemision of Ephesus (capitals of the temple and altar, with similar polylobed leaf)¹³ (Fig. 3, c-d). On the lateral face of the capital, the balteus that continues on the *Polsterstirn*¹⁴ is also noteworthy: it is a typical solution of the capitals of Attalid monuments¹⁵. The closest comparisons for the Ploutonion capital can be found in the peristyle of the House of Consul Attalos in Pergamon¹⁶ and an Ionic limestone building in Apamea Kibotos¹⁷. The Ionic monument of Hierapolis, therefore, appears totally coherent with the crucial moment of integration of the city into the Attalid Kingdom and we can perhaps hypothesise the possible intervention of craftsmen from Pergamon.

Augustan and Julio-Claudian Period

The Augustan age represents in Hierapolis, as in many other cities of Asia Minor, a phase of great prosperity and redefinition of the urban layout. The architectural projects of the sanctuaries and other essential gathering spaces of the civic life of the polis were elaborated, such as the Agora, the Gymnasium¹⁸, and the Theatre.

First, the sacred cave of the Ploutonion was monumentalised with the construction of a travertine façade (16.66 m long and 2.58 m high) made up of slabs and animated by half-columns¹⁹ that framed a marble arch (Fig. 16, b). The half-columns have unfluted shafts, without bases. The capital presents an echinus decorated by an egg-and-tongue motif (three triangular, pointed eggs). A membrane connects the tongue-shaped intermediate leaves with the egg shells (Fig. 7). The façade is completed at the top by two-fasciae architraves. The dedicatory inscription that mentions Pluto and Kore, only partially preserved, is engraved on the upper band²⁰. The capitals represent the main dating element of the structure: the best *comparandum* is found in Ephesus in the Rhodian peristyle, in particular for the front face²¹.

At the same time, in the Sanctuary of Apollo, the poliadic deity of the city, a magnificent architectural project was developed in the Augustan age. It comprised the creation of terraces surrounded by porticos and the construction of three temples, all in marble. The construction works lasted several decades; between the Augustan and the Julio-Claudian period, the following structures were built: the lower terrace enclosed by a Doric portico²², the oracular temple of Apollo (Temple A, a Corinthian pseudo-monopteros)²³, Temple C (the smallest temple, whose elevation

¹¹ In Hierapolis, besides this capital, only an example of a similar scheme with polylobed leaf is attested: the sporadic capital SCa54 of the Augustan period (Figs. 3, b; 7); see Bozza 2020, 291-292, figs. 179, c; 217. Instead, the leaf is smooth in the Ionic capital of the Augustan Theatre and in one capital (PCa3) of the portico of the Ploutonion (see below for these monuments).

¹² E.g. the Pergamon Altar (Rumscheid 1994, II, 56-57, pls. 122, 2; Heilmeyer 1997, 182-183).

¹³ Rumscheid 1994, II, 14-15, pl. 34, 4 (temple); Muss – Bammer 2001, 61-70, figs. 234-260 (altar).

¹⁴ Bingöl 1980, 55, type 1. The *Polsterstirn* is the vertical surface between the bolster and the abacus.

¹⁵ Bozza 2020, fig. 177. See Rumscheid 1994, I, 100, note 203, for a list of monuments with this type of balteus.

¹⁶ Bozza 2020, 241, note 585, figs. 178, 179, e. The *comparandum* is the capital of the second storey, dated between the 2nd and 1st cent. BC.

¹⁷ Bozza 2020, fig. 178. On this building (2nd cent. BC?) see Müller 2016, 98-105, pl. 9, 23-24.

¹⁸ On the Gymnasium and its Doric colonnade, see Ismaelli 2016.

¹⁹ On the façade, see Bozza 2020, 244-246, with previous bibliography.

²⁰ On the inscription, cf. D'Andria 2022, 20-23 and Filippini 2022, 795-811.

²¹ Alzinger 1974, 56-57, 74-76, figs. 80, a-b; 84, a-b. For the peculiar Ionic kyma with a membrane between tongue-shaped leaves and shells, cf. the cornices of the attic of the *Südtor* of Tetragonos Agora (4/3 BC) in Ephesus. On this membrane (*Verbindungshäutchen*), Rumscheid 1994, I, 255; II, pl. 38, 2.

²² Ismaelli 2009, 1-118.

²³ Ismaelli 2017.

is still unknown)²⁴ and Temple B, the major temple dedicated to Apollo Archegetes, located in the centre of the sanctuary (Fig. 16, a).

The area occupied by Temple B, approximately 13.40 x 25.50 m, has been identified thanks to recent excavations that brought to light the remains of the foundations. Temple B had a peripteral plan of 6 x 11 columns 8.60 m high²⁵. The peristasis elevation comprised Attic bases; fluted shafts (reeded in the lower third) with smooth tabulae, sometimes with engraved dedication²⁶; Ionic capitals; three-fasciae architraves; friezes decorated by a double-stem acanthus scroll; cornices with dentils (Fig. 4).



Fig. 4. Virtual reconstruction of Temple B (M. Limoncelli)

The capitals and the entablature of the Temple show a remarkable variety in the decorative motifs, both from an iconographic and stylistic point of view, demonstrating the long duration of the building site, which began under Augustus and continued until the Flavian or the Trajanic period. In brief, the capitals on the front face have an echinus of five triangular, pointed eggs (in some cases, three eggs and two half-eggs), alternating with thin tongue-shaped intermediate leaves or with darts. The abacus is decorated by a Lesbian kyma²⁷. On the bolster the capital presents different combinations of decorative motifs (palmettes, horizontal or vertical acanthus leaves, sometimes alternating with smooth leaves). The balteus also shows a great variety of decorations (Fig. 5).

Regarding the architectural project, it appears conservative in the choice of the peripteral plan and the Ionic order but updated through iconographic schemes

²⁴ Bozza 2020, 4-26.

²⁵ Sacchi – Bonzano 2012; Bozza 2020, 249-262, figs. 185-187.

²⁶ On the practice of honouring donors on the tabulae of the columns see Sacchi – Bonzano 2012, 344-348.

²⁷ Front face of the capital: type C, subtypes 1a and 2a according to the classification of Bingöl 1980, 26-29, 31-32.

inspired by late Augustan monuments of Rome, as the *sima* decorated by vertical acanthus leaves²⁸ (Temple of Concordia), and the frieze with double-stem acanthus scroll²⁹ (Fig. 6). Thus, the beginning of the works can be dated to the late Augustan age; the construction of the *cella* and at least part of the *peristasis* were completed under Tiberius, as shown by the dedications engraved on two fluted columns. The stylistic differences between the blocks confirm the long duration of the construction site. We can distinguish groups of older capitals, architraves, friezes and cornices, dating back to the Augustan and Julio-Claudian period (e.g. TCa4, TCa5, TCa14, HTS 188, see Figs. 5-6), and other blocks datable to the Flavian age on the basis of the mouldings and especially the acanthus leaves (e.g. TCa17, HTA 33). In the older blocks, the leaf is more naturalistic, and the leaflets and lobes have delicate surfaces, with almond-shaped or heart-shaped eyelets; in more recent blocks the leaf is more rigid, with deep and long drill grooves, interrupted by marble bridges; the lobes are markedly concave; the eyelets are triangular, narrow, and elongated³⁰.

Moving on to the public monuments, the first Theatre of Hierapolis was built in the Augustan period; the general layout of its *scaenae frons* is suggested by some blocks that were reused in the reconstruction of the Theatre in the Severan age³¹. The *logeion* had a Doric façade (pillars with half-columns), while the *scaenae frons* was divided into niches and *aediculae* on two storeys (Ionic and Corinthian), all in marble. The preserved three-sided Ionic capital proves the original presence of single columns projecting from the back wall. The *echinus* is decorated by an egg-and-tongue motif (five pointed eggs); the angle half-palmette sprouts from a small smooth leaf carved in a frontal view³². The *bolster* is decorated with horizontal acanthus and elongated leaves, with a smooth *balteus* (Fig. 7). The entablature is made out of architrave-friezes with garlands and cornices with dentils. The details of decoration suggest a date in the Augustan age, thanks to comparisons with monuments of Aphrodisias³³, Ephesus³⁴, and Sagalassos³⁵.

Further evidence of use of the Ionic order in the early-imperial monumentalisation of Hierapolis is the Central Agora, located to the west of the sanctuaries³⁶. The Agora was a rectangular *peristyle* of 104 x 92 m, enclosed by marble porticos, probably all Ionic with a single aisle. The east *stoa* was in an elevated position at the top of a staircase. Attic bases, fluted shafts, Ionic capitals, smooth architrave-friezes and cornices with dentils are preserved. The decoration of the architectural

²⁸ Bozza 2020, fig. 192.

²⁹ Bozza 2020, fig. 191. For a discussion on the western origin of the iconographic schemes, see Ismaelli 2017, 443-444. In particular regarding the double-stem acanthus scroll, it should be emphasised that it is a scheme only exceptionally attested in Asia Minor and, significantly, the examples are mostly from the region of Hierapolis. See some friezes in the sanctuary of Apollo Lairbenos in Çal (the sanctuary belonged to the territory controlled by Motella, but was closely connected with the city of Hierapolis, see Ritti et al. 2000); some friezes at Laodicea (I could notice two specimens reused in the north sector of the west portico of the sacred agora and another one near the east Byzantine city gate); a frieze from the first order of the *scaenae frons* in Patara (Piesker – Ganzert 2012, 231-236).

³⁰ Bozza 2020, 258-259. See also some architraves dating back to the first half of the 2nd cent. AD, reused in Temple A (Severan phase) and probably attributable to Temple B according to Ismaelli 2017, 264-271.

³¹ Masino – Sobrà 2012, fig. 16; Ismaelli et al. 2016, 307-310.

³² See above, note 12, for discussion on this peculiar scheme.

³³ Eggs and shells of Doric capitals of the pseudo-porticos of the Sebasteion (Otschar 1987, fig. 13; Ismaelli 2009, fig. 396).

³⁴ Ionic capitals of the *stoa-basilica* (Alzinger 1974, 77-79, fig. 86-104; Rumscheid 1994, II, pl. 40, 1).

³⁵ Architrave of south-west gate of the lower agora (Tiberian period according to Vandepuit 1997, 58-63, pl. 22.3).

³⁶ Ismaelli et al. 2017; Bozza 2020, 264-265, fig. 198.

elements suggests that the construction of the Central Agora was carried out between the Augustan and the Julio-Claudian period³⁷.



Fig. 5. Some capitals of Temple B, dating back to the Augustan period (TCa14), Augustan/Claudian period (TCa4, TCa5), late Julio-Claudian period (TCa3) and Flavian period (TCa17)

³⁷ Ismaelli et al. 2017, 113, 124-126.



Fig. 6 Temple B: frieze blocks with double-stem acanthus scrolls (a-b), a sima fragment decorated by vertical acanthus leaves (c), geison front with anthemion (d)

The Phase after the Earthquake of AD 60

During the late Julio-Claudian period, in AD 60, Hierapolis was hit yet again by an earthquake mentioned by ancient sources³⁸. In the subsequent years and throughout the Flavian period, an extensive building program led to the reconstruction of the city, with the completion of old projects and the creation of new urban spaces. The major effort was the construction of the Frontinus Street³⁹, flanked by Doric pseudo-porticos in travertine for the entire extension of the city. Even in the sanctuaries, the construction activities continued: in the Sanctuary of Apollo, Temple B was completed and the Corinthian portico that delimited the sacred area on the upper terrace was built⁴⁰.

In the Ploutonion, a ritual theatron with a Π-shaped plan was built in travertine at the top of the above-mentioned Ionic façade, with an Ionic marble stoa in summa cavea⁴¹. Lastly, a Corinthian Tholos was built in marble in front of the sacred grotto (Fig. 16, c). The entablature of the Ionic stoa bears a partially preserved inscription, with the dedication by a Hierapolitan woman named Glykonis to the emperor Nero and the citation of the proconsul of Asia Q. Marcius Barea Soranus (in office between AD 61 and 63)⁴². The study of the in-situ structures and the architectural blocks allows us to determine that the portico had a total height of about 5.31 m and was arranged with an L-shaped plan at the top of the theatron (the east wing, about 33 m long, made of a single aisle and the south wing, 28 m long, with a double aisle). Moreover, the stoa had a central avant-corps (aligned with the sacred grotto) which is believed to be the naos of the sanctuary, hypothesis proven by the discovery of the cult statue of Pluto with Cerberus (Fig. 16, b-c). As for the

³⁸ On the earthquakes that affected Hierapolis, see Guidoboni et al. 1994, 188-190, 194-195 (earthquake of AD 60), 239, 254-255, 306, 349-351; Kumsar et al. 2015.

³⁹ Ismaelli 2009, 171-346.

⁴⁰ For the Corinthian portico, see Bozza 2020, 54-146.

⁴¹ On the Ionic stoa, Bozza 2020, 147-237.

⁴² Bozza 2020, 165-166, figs. 127, 165-169. Analysis of the inscription in Filippini 2022, 813-826.

architectural decoration of the stoa, it is quite simple, with smooth column shafts and mouldings. The capitals have an egg-and-tongue motif on the front face (three eggs + two half-eggs) and bolsters decorated with horizontal and vertical acanthus leaves of different shapes (Fig. 7).



Fig. 7. Ionic capitals from the Augustan to the Neronian period: Ploutonion, Ionic façade; Theatre, first storey of the scaenae frons; sporadic capital SCa54 (Augustan period); Ploutonion, Ionic portico (PCa2, PCa3)

The 2nd Century AD

During the 2nd cent. AD, the Ionic order continued to represent a fundamental language of the public and sacred architecture of the city. A series of Ionic marble capitals belonging to an unknown building was found in the area of the Sanctuary of Apollo⁴³ (Fig. 8). These capitals (echinus with three eggs + two half-eggs with intermediate darts or tongue-shaped leaves) are characterised by an unusual composition that combines a hypotrachelion decorated with palmettes with a fluted bolster adorned by vegetal motifs. Another distinctive element is the bead-and-reel motif running along the border of the volute. This unique composition combines retrospective models and innovations of the imperial period. In particular, the fluted bolster and the decorated hypotrachelion evoke ancient models of Classical Greece (the Athenian Erechtheion) and Microasiatic tradition, such as the Artemisia of Ephesus and Sardis. The formal language of the capitals can be dated to the Hadrianic period; it is also important to remark the undercut canalis of the volute, with progressively projecting convolutions, a feature that seems to have spread in the mid-imperial age (see below).



Fig. 8. Ionic capitals datable between the end of 1st cent. AD and the first half of 2nd cent. AD: capital SCa34, reused on a column in the backstage of the Theatre (end of 1st cent. AD-first half of 2nd cent. AD); Sanctuary of Apollo, unknown building with capitals with decorated hypotrachelion (Hadrianic period); sporadic capital SCa25 (first half of 2nd cent. AD)

⁴³ Bozza 2017; Bozza 2020, 27-53.

Furthermore, a magnificent project was undertaken in the Hadrianic period (and continued in the Antonine age) in the northern sector of the city. A new Agora was built, with the North Theatre and the so-called Bath-Church. This ambitious building program aimed at reduplicating the main social gathering places of the city centre: the North Agora was a square surrounded by marble porticos (125 x 250 m), with a huge Stoa-basilica on the east side; the central area was also used for gladiator games. The construction of this big complex lasted several decades and involved various workshops, some of them more traditional for their formal language derived from the Flavio-Trajanic period, others closer to the style of the Antonine-Severan period⁴⁴.



Fig. 9. Ionic capitals of North Agora: porticos of the square (ANCa1, H13_142); lateral stoai of the Stoa-basilica (SBca1, SBca4)

⁴⁴ Rossignani – Sacchi 2007.

The porticos of the square⁴⁵ (north, south, and west sides) were double-aisled, with Ionic façade and Corinthian inner colonnade. The decoration was essentially concentrated in the scroll friezes and the Ionic capitals (echinus with three eggs + two half-eggs alternating with darts or tongue-shaped elements; abacus decorated by an Ionic kyma; bolsters with acanthus leaves or scrolls): the analysis of these motifs indicates a date in the first half of the 2nd cent. AD. (Fig. 9).

The Stoa-basilica⁴⁶ was 280 m long, 20 m wide, with a façade 19-20 m high, raised on a 5 m high staircase (Fig. 18). The façade was divided into a Corinthian central body and Ionic lateral stoai in white marble. The central body was composed of a big arch flanked by two tetrapyla, with a rich decoration (Corinthian capitals, figured capitals with sphinxes and with bull-biting lions). The lateral stoai were made up of pillars with double half-columns, which supported entablature blocks decorated by garlands, marble arches, an attic and a second storey decorated with coloured marbles. The capitals of the Ionic pillars (echinus with three eggs + two half-eggs alternating with darts or tongue-shaped elements)⁴⁷ represent the most significant element for their rich ornamentation: the bolster is occupied by acanthus scrolls and a *Blattmaske* on the central axis, a unique composition in the imperial architecture (Fig. 9).

This spectacular building undoubtedly represented the most ambitious construction site of Hierapolis in the 2nd century: here the Ionic order is part of a highly experimental project, as demonstrated by the originality of plan and elevation (e.g. the central propylon in the form of a triumphal arch, the dramatic figured capitals, the combination of architectural orders).

2. The Evolution of the Ionic Order in Hierapolis: Architectural Design and Iconographic Schemes

The analytical study of the contexts briefly presented above allows us to trace the evolution of Ionic architecture in Hierapolis of Phrygia over the centuries. Regarding the elevation, we can state that, in the Ionic monuments of Hierapolis, Attic bases were always used; shafts of different types are attested in various contexts throughout the imperial period (entirely fluted; smooth in the lower third and fluted above; reeded in the lower third and fluted above; completely smooth); from the iconographic point of view, capitals are the most variable element of the colonnade, as explained below.

On the front face, the echinus with five eggs is the traditional, “old-fashioned” solution, preferred during the Hellenism and the Augustan and Julio-Claudian periods. In contrast, the most long-lived solution is the echinus with three eggs and two lateral half-eggs, used at least since the Julio-Claudian phase, which became canonical throughout the imperial age (Fig. 7). A third solution, with only three eggs, is attested in the mid-imperial period, with the earliest examples dating back to the end of the 1st cent. AD: these capitals are often the outcome of mass production, probably intended for domestic architecture. The ultimate result of this process of reduction of the egg number is recognisable in two capitals, both dating back to the mid-imperial age, which have just one central egg and two lateral half-eggs⁴⁸ (Fig. 10). The only exception in this chronological framework is the echinus with three eggs of the capitals of the Augustan façade in the Ploutonion, perhaps a simplification due to the use of travertine and the small dimensions. The different

⁴⁵ Bozza 2020, 265-274.

⁴⁶ Bozza 2020, 274-284.

⁴⁷ One exception is the capital no. SBCa12, whose echinus has only three eggs. Bozza 2020, 278, fig. 208.

⁴⁸ Capitals nos. SCa9 and SCa59, see Bozza 2020, 312-313, 321, figs. 225-226.

combinations of egg-and-dart and egg-and-tongue both appear to have a long duration, spanning the entire imperial age (Figs. 7-10).

The progressive decrease of the egg number in the echinus should be considered in light of a general phenomenon of change in the proportions of the Ionic capital front face. Indeed, in the early imperial age, the height of the capital is distributed among the echinus, which is low, long and with a greater number of eggs, the horizontal canal of the volute and the abacus. During the 1st cent. AD, perhaps due to an increasing preference for thick, three-dimensional Ionic kyma, the echinus becomes higher (consequently with bigger eggs but reduced in number), while the horizontal canal of the volute becomes lower and roughly worked, because of its poor visibility above the echinus. This evolution, in the mid-imperial age, results in capitals with a big echinus which occupies the entire front face up to the abacus, a feature that is mostly typical in the mass-produced examples, roughly and quickly executed (Fig. 10).

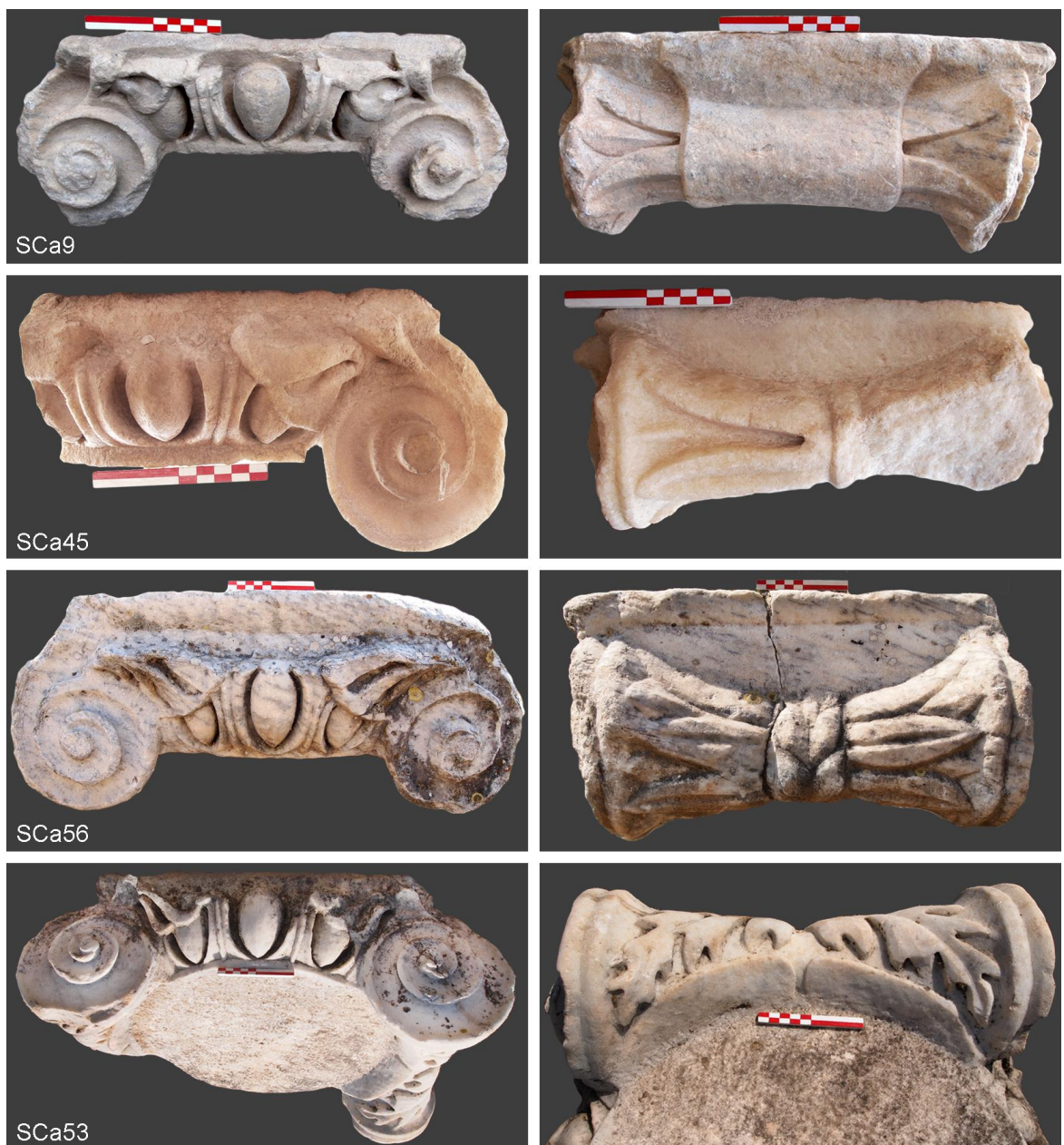


Fig. 10. Ionic sporadic capitals dating back to the mid-imperial period: SCa9, SCa45, SCa53, SCa56

Regarding the angle half-palmettes between echinus and volute ⁴⁹, a certain variability is noticeable in the element supporting the half-palmettes, which is commonly a vegetal calyx of various shapes ⁵⁰ (e.g. two smooth leaflets or two polylobed leaflets), occasionally replaced by a single leaf seen from the front (see above, Fig. 3).

As for the volute, it is possible to trace an evolution in the carving of the canalis (Figs. 11-12). The traditional form, the only one used between Hellenism and the Julio-Claudian period, is the volute arranged on a vertical plane; in the cross-section view, the canalis is semi-circular and concave (type 1). At least since the Neronian age (Ploutonion portico), the inner border of the canalis presents a profile that is no longer curved but straight, perhaps because of a more rough and fast carving of the volute (type 2). In the Flavian age, instead, the canalis begins to show a peculiar undercut profile, that is, a very deep carving even below the inner border of the canalis itself (type 3). In this case, the shape of the canalis is clearly due to a changed aim of the craftsmen who, rather than saving time in the carving process, intended to obtain a more dramatic and three-dimensional effect. Lastly, the ultimate evolution of this technique can be recognised in some capitals whose volutes have convolutions arranged on increasingly projecting planes, with an undercut canalis, markedly concave (type 4).

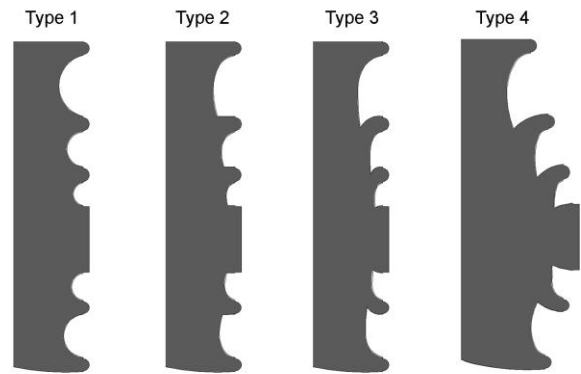


Fig. 11. Cross-section drawing of the four volute types of the Ionic capital

This execution is attested since the Hadrianic period (capitals with decorated hypotrachelion of the Sanctuary of Apollo and capitals of North Agora) and seems to become a widespread solution in the mid-imperial age.



Fig. 12. The evolution of the volute canalis: type 1 (Temple B, TCa3); type 2 (Ionic stoa of the Ploutonion, PCA5); type 3 (left: Temple B, TCa17; right: sporadic capital SCA40, datable between the end of 1st cent. AD and the first half of 2nd cent. AD); type 4 (capitals with decorated hypotrachelion of the Sanctuary of Apollo, Ca3)

⁴⁹ The shape of the half-palmette depends on the quality of workmanship rather than on a diachronic evolution. In the most important and valuable buildings (e.g. Temple B), the leaves are more numerous, finely carved and their surface often shows delicate incisions or flat-chiselled strips. See Bozza 2020, 327.

⁵⁰ Bozza 2020, 327.

Moving on to analyse the lateral face of the Ionic capitals of Hierapolis, almost all of them have a balteus. The most common decorative pattern on the balteus, appreciated in the Augustan and Julio-Claudian age, but also attested later, is that with overlapping laurel leaves, pointed both upwards and downwards (e.g. TCa3 and TCa5 in Fig. 5, and SCa54 in Fig. 7). Other patterns extensively used throughout the imperial age are the smooth undulating scroll (*Wellenranke*)⁵¹ (e.g. PCa2 in Fig. 7) and the vertical rows of horizontal leaves⁵². Moreover, we should mention the vertical leaf positioned in the centre of the bolster which, during the imperial age, appears to be very popular as a substitute for the balteus, using both the canonical acanthus and the type with only lobes⁵³ (e.g. TCa4 in Fig. 5; SCa34 and SCa25 in Fig. 8; ANCa1 and H13_142 in Fig. 9).

A wide variety of schemes also characterises the decoration on the bolster surface, generally consisting of vegetal elements, with the exception of the Hadrianic capitals from the Sanctuary of Apollo that have fluted bolsters (Fig. 8). The vegetal compositions documented so far are 1) horizontal acanthus leaves with elongated leaves in the background; 2) a horizontal acanthus leaf flanked by elongated leaves; 3) horizontal acanthus leaves; 4) horizontal acanthus leaves with other acanthus leaves in the background; 5) horizontal elongated leaves; 6) a vertical acanthus leaf (upwards or downwards); 7) horizontal overlapping laurel leaves; 8) acanthus scrolls, usually arising from an acanthus leaf or tuft in the centre of the bolster; 9) horizontal palmettes (Figs. 5, 7-10). Among the listed compositions, the most widespread in a diachronic sense are those with horizontal acanthus and elongated leaves (nos. 1, 2), attested throughout the imperial era; also schemes 3, 4, and 6 with only (horizontal or vertical) acanthus leaves are widely used, especially in the 1st cent. AD. Scheme 8, on the other hand, although it is already used in Temple B, seems more appreciated in the mid-imperial age, because of the popularity that acanthus scrolls acquired in the baroque architecture of that period. In parallel, the horizontal elongated leaves pattern (no. 5), which conversely is not attested in the early imperial age, is used in many sporadic mid-imperial capitals, mostly of small size and modest quality: in this case we can hypothesise that the choice of a simple decoration with only smooth leaves is due to a quick mass production of capitals, destined for residential architecture.

In the entablature of Ionic monuments of Hierapolis, the architraves commonly have two or three bands, crowned by a fillet/astragal, an ovolo, a cavetto and another fillet. As for the frieze, it is usually undecorated, with two exceptions: the garland motif⁵⁴ and acanthus scrolls⁵⁵. The cornices generally have dentils; the sima has always the profile of a kyma recta, often with lion's head waterspouts. The cornice mouldings show a wide variability in their profile, but are generally smooth, especially in the early imperial age, with the exception of the cornices of Temple B (rosettes in the geison soffit, palmettes on the geison front and vertical acanthus leaves on the sima) (Fig. 6, c-d).

3. The Formal Language

The analysis of iconographic schemes shows that the Ionic architecture of Hierapolis is essentially coherent with the architectural record of Asia Minor. However, regarding the decoration, an in-depth knowledge of the Ionic architecture of this region in the imperial age is not yet achieved. A fruitful line of investigation

⁵¹ *Einfache Ranken* according to Bingöl 1980, 67-68.

⁵² *Aufeinanderliegende horizontale Blätter* according to Bingöl 1980, 66-67.

⁵³ *Akanthusblätter* in Bingöl 1980, 70. For a complete list of all the balteus patterns attested in Hierapolis (and all types of balteus borders), see Bozza 2020, 329-330.

⁵⁴ Augustan scaenae frons and Ionic stoai of the Stoa-basilica.

⁵⁵ Temple B and stoai of North Agora.

has tackled the period from the Archaic to the Hellenistic age, focusing on the great temples of the Ionic tradition⁵⁶, the phase of redefinition of the Ionic order by Hermogenes and its canonisation with Vitruvius⁵⁷. For the imperial age, the published studies mostly presented limited groups of materials or specific contexts⁵⁸, sometimes lacking a detailed analysis of the architectural decoration. The only attempt at a general synthesis is the work by Bingöl (1980) which still represents a fundamental reference thanks to its vast corpus of capitals, but appears outdated due to its strictly typological approach.

Furthermore, there are numerous Ionic monuments which, although completely or partially excavated and well known in their general configuration, remain unpublished as for the decorative details. Despite the general increase of research activities and publications on architecture⁵⁹, in the Maeander region the lack of monographic studies on the most important Ionic buildings limits a general assessment of this *Kunstlandschaft*, where every city, including Hierapolis itself, contributed to defining the language of Ionic architecture. Indeed, multiple connections between the *Baudekoration* of Hierapolis and that of the closest cities indubitably existed but remain elusive. Plenty of new data could derive from the detailed publication of the monuments of Aphrodisias, where in the early imperial age the Ionic order was used in the north agora, south agora, the temple of Aphrodite, the first storey of the pseudo-porticos and the propylon of the Sebasteion, the civil basilica⁶⁰. In nearby Laodicea the so-called sacred agora is also enclosed by Ionic porticos: a thorough analysis will be essential to evaluate the parallel Hierapolitan formal language. The same is true for the agora of Nysa, as well as for the new monuments that are progressively coming to light in Tripolis on the Maeander⁶¹. These buildings, despite their complexity, often determined by the succession of renovations and different building phases, offer a huge potential for the analysis of their decoration and, therefore, for the reconstruction of the artistic experience of local marble workshops, but also in order to understand the relationship between decoration, construction process and architectural design of the monument.

The Role of Workshops

Thanks to the numerous studies that in recent years have focused on the architecture of Hierapolis and its decoration⁶², we are increasingly improving our knowledge of the development and features of local artistic workshops. The systematic comparison with other Microasiatic contexts allows us to identify the affinities as proof of a shared artistic heritage based on the Hellenistic models, and also define the specific features of the Hierapolitan language. Its development was undoubtedly favoured by the abundant availability of building stone and its

⁵⁶ On the Artemision of Ephesus, see Bammer 1972; Muss – Bammer 2001; Ohnesorg 2007; Artemision of Sardis: Butler 1925; Yegül 2020; Didymaion: Knackfuss 1941; Gruben 1963; Athenaion of Priene: Hennemeyer 2013; Koenigs 2015; temple of Leto in the Letoon: Hansen – Le Roy 2012.

⁵⁷ E.g. Hoepfner 1968; Gros 1978; Hoepfner – Schwandner 1990; Frey 1992; Bingöl 1993; Frey 1994; Bingöl 1996.

⁵⁸ E.g. the *ionische Halle* of Miletus, von Gerkan – Krischen 1928, 36-49; Köster 2004, 42-49; the portico of Tiberius of Aphrodisias, Waelkens 1987; de Chaisemartin 1989; de Chaisemartin – Lemaire 1996; Berns 2017; group of Ionic capitals from the agora of Smyrna, Cavalier 2012.

⁵⁹ See the studies on the architectural decoration of specific urban contexts: Vandeput 1997 (Sagalassos); Köster 2004 (Miletus); Cavalier 2005 (Xanthos); Mert 2008 (Stratonicea); Gliwitzky 2010 (Side and Perge).

⁶⁰ The basilica is already published in detail (Stinson 2016), although this study is more concerned with the reconstruction of the architectural layout than the analysis of the architectural decoration. In the theatre the first order is Ionic as well, see de Chaisemartin – Theodorescu 2017.

⁶¹ On these monuments, see below, notes 115, 118-119.

⁶² See above, note 3.

evolution unfolded without interruption throughout the imperial age, thanks to the building sites that offered continuous employment to local stonemasons⁶³. The attribution of the public monuments of Asia Minor to a few large itinerant workshops, exclusive holders of decorative models, is now considered outdated⁶⁴: the most up-to-date perspective, although recognising the key role of the most prestigious cities such as Ephesus, Pergamon and Aphrodisias, is more concerned with the peculiarities of local traditions⁶⁵. The definition of these local languages, as well as the question of the actual circulation on a regional scale of architects and craftsmen – therefore projects, models and decorative traditions –, must be addressed through a contextual approach that takes into account various factors⁶⁶: the ideological intent of building patrons, the possible reasons for adaptation of imported forms, the professional role of architects, the “composite and dynamic character”⁶⁷ of the marble workshops involved in the construction sites, the role of craftsmen in the selection of iconographic schemes and decorative details. The informative potential of this methodology is limited in Hierapolis by the scarcity of contextual data concerning the main Ionic monuments, which were extensively demolished in the Byzantine period, often hindering the precise recomposition of block sequences and, therefore, the comprehension of decoration in relation to its position in the monument (as reconstructed for the Corinthian Temple A in the Sanctuary of Apollo⁶⁸).

The Ionic Capitals

In the discussion on the formal language of Hierapolitan Ionic architecture, a specific focus should be dedicated to the capitals, which were most likely made by specialised craftsmen. Indeed, a particular know-how was necessary due to the complex configuration of the capitals, different for each architectural order.

In broad terms, Bingöl’s definition of the evolution of the Ionic capital in Asia Minor is confirmed in Hierapolis⁶⁹. Although many dates that he proposed are no longer valid, his work usefully outlined the Ionic capital evolution over the centuries, identifying the schemes distinctive of the Archaic and Classical ages, those of the Hellenistic period and the typical solutions of the imperial period. Bingöl noticed a phenomenon of progressive simplification of the capital front face during the imperial era: he highlighted that the combination of five-eggs echinus⁷⁰ or three-eggs echinus with a “borderless” volute⁷¹ and an undecorated abacus is not attested before the imperial age⁷². In parallel, the decoration of the bolster gradually increased and, in the mid-imperial period, the vertical acanthus leaf and the pseudo-balteus often substituted for the canonical balteus, making more space for

⁶³ Bozza 2020, 335-340. On the stone quarries, the building sites and the workshops of Hierapolis, see Ismaelli – Scardozi 2016.

⁶⁴ See for example Heilmeyer 1970; Barresi 2003; Pensabene 2006. A historiographic summary of the question is in Ismaelli 2017, 424-425, notes 52-54.

⁶⁵ Cf. the observations on local marble workshops in Mert 2008, 69-85 (Stratonicea); Köster 2004, 163-168 (Miletus); Vandeput 1997, 183-188 (Sagalassos).

⁶⁶ Cf. the methodological approach of Plattner 2004; Plattner 2009; Plattner 2014; for Hierapolis see also Ismaelli 2017, 314-315; Campagna 2018, 404.

⁶⁷ Ismaelli 2017, 424-425.

⁶⁸ Ismaelli 2017.

⁶⁹ Bingöl 1980, 19-23, 43-48, 75-77, 118-131.

⁷⁰ The five-eggs echinus of the Hellenistic and early imperial period derives from Classical models in which the echinus was sculpted in the round, even below the bolster. This type is defined as *durchlaufender Echinus* by Bingöl 1980, 20, who argues that it disappeared at the beginning of the 2nd cent. BC. See also Rumscheid 1994, I, 305, who disagrees with Bingöl’s chronology.

⁷¹ *Ungesäumte Volute* (e.g. see Bingöl 1980, 37-38).

⁷² The only exception is represented by the capitals with three-eggs echinus of the Artemision of Sardinia, cf. Bingöl 1980, 36.

elaborate vegetal motifs. According to Bingöl, this evolution is related to the changed context of the Ionic capitals, which were previously part of temples, while in the imperial age were mainly used in porticos and colonnaded streets, where the homogeneity of the front face contrasted with the decorative richness of bolsters, visible from the internal space of the buildings (Figs. 7-10).

In Hierapolis, between the Hellenistic and the Augustan/Julio-Claudian period, the most common Ionic capital has an echinus with five triangular eggs (or three + two half-eggs). The attested decorative motifs such as bead-and-reel, Ionic kyma and Lesbian kyma present a canonical morphology, shared by contemporary monuments of Hierapolis and other Microasiatic cities. Nevertheless, some particular details deserve to be discussed.

A noteworthy feature, attested in the capitals of Temple B, is the exquisite openwork of the Ionic kyma of the echinus, obtained by removing the marble behind the darts/tongue-shaped leaves, and sometimes also behind the angle half-palmettes⁷³ (Fig. 5). This technique aimed at obtaining an elegant visual effect thanks to the light seeping in through the narrow gaps in the marble and was widespread in Asia Minor, as shown by *comparanda* in other cities than Hierapolis (Fig. 13). It can be found in numerous early imperial contexts, such as the stoa-basilica of Ephesus⁷⁴, the “sacred agora” of Laodicea⁷⁵, the south agora⁷⁶ (north and west sides) and civil basilica⁷⁷ of Aphrodisias; there are also mid-imperial examples, such as the capitals of the so-called *Festplatzhallen* of the Asklepieion in Pergamon⁷⁸.



Fig. 13. Capitals with openwork echinus: Laodicea, south side of the sacred agora (a); Ephesus, stoa-basilica (b); Aphrodisias, south agora (c) and civil basilica, east colonnade of the Long Hall (d, after Stinson 2016)

As for the lateral face of the Ionic capital, in the Augustan and Julio-Claudian period the bolster presents various decorative combinations (e.g. the bolsters of Temple B, Fig. 5). In general, we notice an adherence to the Hellenistic models

⁷³ An identical openwork is also attested in the echinus of the Ionic capital attributed to the so-called “Beautiful Tomb” (Tomba Bella) in the North Necropolis (see Bozza 2020, 262-263, fig. 197). This correspondence confirms that the same stonemasons were often involved in both public and private construction sites (cf. Bozza 2020, 338-339).

⁷⁴ Alzinger 1974, 26-37; esp. fig. 86 for the openwork technique in the echinus (however not carved as deeply as that documented in Hierapolis).

⁷⁵ On the sacred agora, see Şimşek 2013, 22-25; Şimşek 2017a, 131-135; Şimşek 2017b, 366-373.

⁷⁶ Waelkens 1987, 123-126, pl. II, 1, 4.

⁷⁷ Stinson 2016, pls. 50, 1 (capital of east colonnade of the Long Hall); 33 (capitals of the Vestibule).

⁷⁸ Rohmann 1998, pls. 38-40.

canonised by Hermogenes (bolster with horizontal leaves⁷⁹), but since the Augustan period these are enriched with numerous other vegetal motifs, such as the vertical acanthus leaf, acanthus scrolls, palmettes, etc. Only two sporadic Augustan capitals stand out for their smooth bolster with a balteus decorated by overlapping laurel leaves, possibly derived from even more ancient models of Classical Caria⁸⁰ (see SCa54 in Fig. 7).

Some remarks should also be presented on the transitional period between the 2nd half of the 1st cent. and the beginning of the 2nd cent. AD, mainly based on the Ploutonion portico and a few sporadic capitals. The typical features of this phase are 1) the preference for the echinus with three eggs and two half-eggs, with more slender proportions than the older ones, 2) the very low horizontal canalis of the volute, 3) the prevalence of bolsters decorated with horizontal and vertical acanthus leaves (albeit other older schemes are also attested) (Fig. 7).

Regarding the mid-imperial capitals, the model with a very low horizontal canalis and the echinus with three eggs and two half-eggs is the most used. The eggs present a quite elongated shape and a curved top and are frequently separated from the egg-shells by deep grooves. On the lateral face, the previously attested patterns continue, although with a larger diffusion of acanthus scrolls and a great variety and richness in the vegetal elements (as shown by the *Blattmaske* capitals of the Stoa-basilica, Fig. 9). This emphatic effect and the overabundant decoration can be found also in contemporary contexts where even the *Polsterstirn* is occupied by acanthus motifs, such as the above-mentioned porticos of the Asklepieion in Pergamon⁸¹, the theatre external façade in Patara⁸² and some Ionic capitals from the agora of Smyrna⁸³.

A peculiarity recognised in the capitals of an unknown Hierapolitan building from the 1st half of the 2nd cent. AD⁸⁴ is the shape of the shells in the echinus, with a sort of pointed peduncle that is not documented in other buildings in the city, but is widely attested in Aphrodisias (Fig. 14). Indeed, this element seems to be a purely local, long-lasting iconographic detail, as it is found in the capitals of the temple of Aphrodite⁸⁵, south agora⁸⁶, civil basilica⁸⁷, and perhaps also the Agora Gate⁸⁸. Its great diffusion in Aphrodisias and at the same time the absolute exceptionality in Hierapolis could suggest that this type of shell is a proof of the intervention of Aphrodisian stonemasons in the Phrygian city. Nevertheless, its presence elsewhere, at least in one capital of the stoa-basilica of Ephesus⁸⁹, recommends a certain caution, as the discovery of further examples could also reveal that it is a widespread detail in other centres besides the Carian one.

⁷⁹ Rumscheid 1994, I, 305; Bingöl 2008.

⁸⁰ According to Pedersen (2013; 2015), this scheme was invented in Classical Caria, perhaps by Pytheos himself for the Mausoleum of Halicarnassus. The author also deals with the issue of the primacy of the so-called Ionian Renaissance in the development of Ionic architecture in the Classical age and with the problem of relative chronology between the monuments of Caria and Lycia and the role of Attica in the elaboration of the new schemes. See also Rumscheid 1994, I, 95, note 186, in favour of the Carian primacy. Bingöl 1980, 54-55, instead attributes the invention of the smooth bolster with overlapping-leaves balteus to the architect of the Nereid Monument of Xanthos, although in a hybrid form as it is influenced by Attic models. The two sporadic capitals from Hierapolis are SCa54 and SCa58, see Bozza 2020, 291-293, fig. 217.

⁸¹ Rohmann 1998, pls. 38-41.

⁸² Piesker – Ganzert 2012, fig. 107, pl. 17.

⁸³ Cavalier 2012, figs. 15, 17.

⁸⁴ The existence of this building is revealed by three sporadic capitals with homogeneous dimensions and decoration (nos. SCa25, SCa47, SCa50), see Bozza 2020, 308-309.

⁸⁵ Theodorescu 1990, 63, figs. 5, 7 (type O3).

⁸⁶ Waelkens 1987, pl. II, 4.

⁸⁷ Stinson 2016, pls. 33, a-b (Vestibule); 81-82 (South Hall).

⁸⁸ On the Agora Gate, de Chaisemartin – Lemaire 1996, 158; Linant de Bellefonds 2009.

⁸⁹ Alzinger 1974, 135, figs. 176-177.

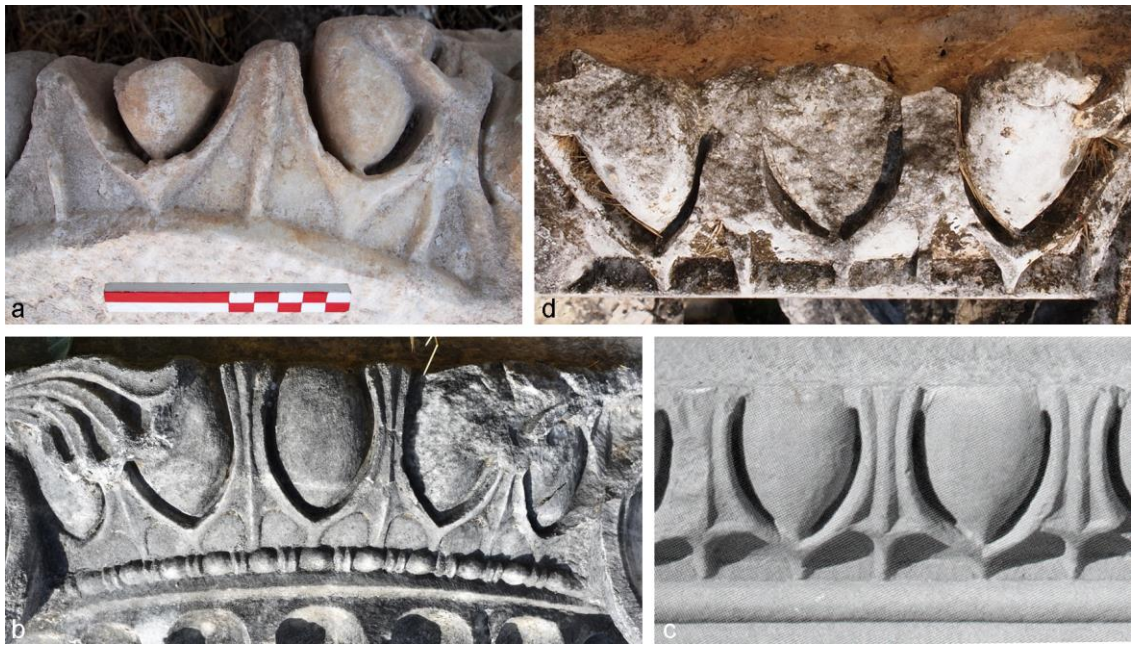


Fig. 14. Detail of the shells with peduncle in the echinus of sporadic capital SCa25 (a). Similar peduncles in the capitals of Aphrodisias: temple of Aphrodite (b, photo T. Ismaelli); civil basilica (c, after Stinson 2016); probably agora gate (d)

The work of foreign stonemasons is clearer in other Hierapolitan contexts, for example the involvement of Pamphylian craftsmen has been recognised in the construction site of the Severan (Corinthian) Temple A thanks to the presence of the Pamphylian bead-and-reel and close *comparanda* in the Severan decoration of Perge⁹⁰. The same iconography is significantly attested, several decades earlier, in the porticos of North Agora (friezes) and in the Stoa-basilica (almost all the Ionic capitals)⁹¹ (see SBCa4 in Fig. 9). Thus, it could be argued that the need for an exceptional workforce for the huge project of North Agora fostered the arrival of craftsmen from other centres since the Hadrianic-Antonine period.

It is also important to mention the Hadrianic capitals of the Sanctuary of Apollo (Fig. 8): they are unique for the combination of 1) patterns of ancient origin but still popular in the mid-imperial period, such as the hypotrachelion with an anthemion of palmettes; 2) retrospective schemes, such as the fluted bolster; 3) original elements, namely the bead-and-reel along the volute canalis. Only the identification of the original monument of the capitals will allow us to fully understand the symbolic meaning of these peculiar choices, surely aimed to ideally connect the building to the very roots of Ionic architecture.

Lastly, the numerous small capitals probably pertaining to domestic contexts are illustrative of the above-mentioned process of simplification of the capital front face and reduction of the egg number. These capitals have a three-eggs echinus, sometimes with a bigger central egg, usually alternating with tongue-shaped leaves;

⁹⁰ The Pamphylian bead-and-reel motif, typically used below the Ionic kyma, is characterised by a peculiar alternation of elements: a single reel is positioned below every dart/tongue-shaped leaf, while the canonical double reel is positioned below the egg. See Ismaelli 2017, 341-345, 421-425, 432-436, with a discussion of the possible role of the architect of Temple A as an intermediary between different artistic traditions. On the dynamics of transfer of decorative motifs from Pamphylia to the surrounding regions, see also Yurtsever 2021, 234.

⁹¹ Bozza 2020, 271-272, note 750; 279; figs. 201-202, 208-210.

also, the membrane-type shells in the echinus are a typical feature of the capitals between the 2nd and 3rd cent. AD⁹² (e.g. SCa9, SCa45 and SCa53 in Fig. 10).

The Evolution of the Canalis of the Volute

The diachronic evolution of the volute canalis in the Ionic capitals deserves an in-depth analysis. As mentioned, starting from the traditional volute arranged on a vertical plane of the early imperial age (type 1), the morphology of the volute changes until it is progressively projecting, with an undercut, deep canalis (type 4)⁹³ (Figs. 11-12). It should be stressed that we can partially observe this evolution in Bingöl's work (1980), which presents the drawing of the volute for many capitals in the catalogue. However, the cross-section drawings show all the different types of canalis except type 4⁹⁴.

Although there is no systematic study of this detail so far, the precise date proposed by recent research for the most significant capitals provides us with some reference points: it can be argued that this gradual transformation of the volute canalis occurred not only in Hierapolis, but also in other cities of Asia Minor, as demonstrated by some well-dated examples (Fig. 15).



Fig. 15. Type-3 and type-4 volutes: Pergamon, porticos of the Asklepieion (a, after Rohmann 1998); Aizanoi, Zeus temple (b, photo T. Ismaelli); Pergamon, Dionysus temple (c, after Bohn 1896); Patara, external façade of the theatre (d, after Piesker – Ganzert 2012); Sardis, Marble Court (e); Aizanoi, first storey of the scaenae frons (f, photo T. Ismaelli)

⁹² Defined as *sgusci a membrana* in Ismaelli 2017, 360-362, figs. 505, 507 (variant OL1-A in Temple A and mid-imperial monuments of Hierapolis and other Microasiatic cities).

⁹³ See above for the definition of types 1-4. See also Bozza 2017, 441-442.

⁹⁴ Only two capitals, precisely from Hierapolis, show a slight protrusion of the volute, see Bingöl 1980, 197, capitals no. 146, 149.

In the south agora of Aphrodisias, the capitals of the Tiberian period⁹⁵ show a type-1 volute, while in the Flavian capitals of the civil basilica the canalis is much deeper, especially along the inner edge (type 2/3), as Stinson pointed out⁹⁶. At the same time, in Zeus temple of Aizanoi, built in the late Flavian age, the Ionic capitals show type-3 volutes, with a very concave, undercut canalis, only slightly projecting⁹⁷. Starting from the Hadrianic period, this type of volute appears to be increasingly widespread: in Pergamon this is proven by the capitals of the Asklepieion porticos, also of type 3, i.e. with an undercut canalis but without progressive projection, and by the well-known capital of Dionysus temple⁹⁸. The latter represents a clear example of type-4 volute and, in addition, appears original for the exceptional number of convolutions (at least five), intended to create an emphatic decorative effect (also confirmed by the intricate acanthus scroll pattern on the bolster). Likewise, the Ionic capital of the external façade of the theatre of Patara (1st half of the 2nd cent. AD) shows a very pronounced protrusion of the volute⁹⁹. Between the Hadrianic and Severan period, this three-dimensional and emphatic effect of the volute intensifies, as shown by the Ionic capitals of the scaenae frons of Aizanoi¹⁰⁰, the Marble Court at Sardis¹⁰¹ and the Severan temple of Cremna¹⁰². In these examples, the markedly protruding convolutions of the volute are less numerous and are carved almost in the round, while the canalis is very concave.

To summarise, the older vertical configuration of the volute should not be considered as a dating element, because it was used since the Hellenistic period but we cannot exclude that it continued later. On the contrary, the undercut and progressively protruding canalis, especially when combined with other diagnostic details, may be used as an indicative element for the chronology of the capitals.

4. The Ionic Order in the Urban Development of Hierapolis: Architectural Models, Building Functions and Symbolic Meanings

In conclusion, in this brief presentation of the Ionic architecture of Hierapolis, we should present some remarks on the monumental contexts, the architectural models and their symbolic values. First of all, the Ionic order played a fundamental role in defining the sacred spaces of the city. In the Ploutonion, after the Hellenistic “proto-naos” built above the sacred grotto, in the Augustan period the façade with Ionic half-columns completed the transformation of the Phrygian worship place¹⁰³ into a fully Greek architectural form¹⁰⁴. Significantly, in the Neronian period a stoa

⁹⁵ I.e. those of the north portico and the north part of the west portico, see Waelkens 1987, 125-126. For other examples of type-1 volutes from the Augustan and Julio-Claudian period, see the capitals of the temple of Aphrodite in Aphrodisias (Rumscheid 1994, II, pls. 8, 6-7; 9, 2), the *Westtor* of the agora and the *Marktbasilika* in Ephesus (Alzinger 1974, figs. 73-77; 86-102), the temple of imperial cult in Stratonicea (Mert 2008, figs. 146a, 147).

⁹⁶ Stinson 2016, 28, pl. 33, d.

⁹⁷ On the temple, see Naumann 1979; for its date in late Flavian period, Posamentir – Wörrle 2006; Jes et al. 2010. For the capitals, see Yilmaz et al. 2013, 159-162, fig. 2.

⁹⁸ On the temple, Posamentir 2017. For the capital, see Bohn 1896, pl. XXXVII.

⁹⁹ Piesker – Ganzert 2012, fig. 107, pl. 17, f.

¹⁰⁰ Rohn 2001, figs. 7-8; Rohn 2010, figs. 7, 9; Yilmaz et al. 2013, fig. 5.

¹⁰¹ Yegül 1986, 45-66, 134-146.

¹⁰² Mitchell 1995, 118-123.

¹⁰³ The Hellenistic and Augustan buildings of the Ploutonion of Hierapolis were constructed over the earlier Phrygian rock-cut altars, hypothetically connected to the cult of Cybele, see D’Andria 2017; D’Andria 2018, 102-103, fig. 9; Panarelli 2022, 352, figs. 13, 18-19.

¹⁰⁴ The type of the façade with half-columns is widely attested during the Hellenism, see Lauter 1999, 232-235; Ismaelli 2009, 422-423. See also Bozza 2020, 356, note 1102, fig. 245, for the comparison of the Ploutonion façade with the western façade of the lower sanctuary at Kamiros.

was built with a central naos¹⁰⁵ that represented the main focus in the renewed scenography of the sacred area: the Ionic order was used once again, in order to highlight the close symbolic connection between this building and the older underlying façade (Fig. 16, b).

At the same time in the Sanctuary of Apollo, the project of Temple B was the bearer of a strong sense of local identity since it was inspired by the sacred landscapes of the Microasiatic poleis: the Ionic order was chosen as the best symbol of the religiosity of Asia Minor, therefore appropriate for the poliadic temple of Hierapolis (Fig. 4). The peripteral configuration of 6 x 11 columns appears fully consistent with the Classical and Hellenistic Ionic tradition, as exemplified by the temples of Athena in Priene, of Leto in the Letoon and of Dionysus in Teos¹⁰⁶. We should also mention, albeit the different layout of the colonnades, the temple of Aphrodite in Aphrodisias (8 x 13 columns)¹⁰⁷ and the imperial cult temple of Stratonicea (6 x 9 columns)¹⁰⁸, chronologically closer to Temple B. On the other hand, the architect who designed the Hierapolitan temple was certainly acquainted with the decorative innovations introduced in Rome and was able to combine them with the local models.

Regarding the meaning of architectural orders, especially in the sanctuaries of Hierapolis, we can clearly recognise a complex visual, functional and symbolic hierarchy¹⁰⁹ that guided the architects in the design of the sacred areas during in the Augustan and Julio-Claudian period. In the Sanctuary of Apollo, a symbolic dialogue was intentionally established between the experimental character of the oracular pseudo-monopteros, which was Corinthian, and the (Ionic) poliadic temple conformed to the Microasiatic tradition. The porticos, on the other hand, were arranged according to a progressive hierarchy, starting from the stoa on the lower terrace, which was Doric but with Ionic features, and culminating in the Corinthian Upper Portico, which stood behind the temples as a spectacular backdrop, built in the Flavian age but certainly foreseen by the original project (Fig. 16, a). Similarly, in the Ploutonion a precise hierarchy of architectural orders informed the action of architects. With different functions and relevance, the Doric order (north portico) and Corinthian order (Tholos) were used alongside the Ionic one; in this symbolic gradation, the Ionic order served to give a monumental aspect to the natural access to the Underworld (façade) and a magnificent “crowning” to the sanctuary (stoa in summa cavea) (Fig. 16, c).

¹⁰⁵ For an analysis of the architectural layout of the Neronian portico and some *comparanda* especially for its configuration as porticus in summa cavea, see Bozza 2020, 191-195.

¹⁰⁶ Koenigs 2015 (Priene); Hansen – Le Roy 2012 (Letoon); Uz 2013; Kadioğlu 2021; Ismaelli – Bozza 2021 (Teos).

¹⁰⁷ In this temple the peristasis was later added to the cella; Theodorescu 1987; Theodorescu 1990.

¹⁰⁸ Tirpan 1998.

¹⁰⁹ The theme of the semantics and combination of architectural orders is discussed by Onians 1988; Gros 1989; Gros 1995; Lauter 1999, 235-237; Wilson Jones 2000, 109-117; Barresi 2003, 279-286.



Fig. 16. Virtual reconstruction of the Sanctuary of Apollo (a) and the Ploutonion (b-c) at the end of the 1st cent. AD (M. Limoncelli)

Even the choice of different stones as building materials contributed to the creation of a system of symbolic meanings in the sacred areas¹¹⁰. In the Sanctuary of Apollo, the travertine was used only for the outer Doric portico; the passage in the inner marble portico, for the faithful, thus became a concrete sign of having entered inside the sacred space, where all the temples are marble¹¹¹. On the other hand, in the Ploutonion the use of travertine was still extensive in the Augustan age, thanks to its intrinsic relationship with the bedrock and thus the seismic fault: this material was used in “direct contact” with the Underworld, i.e. in the Ionic façade and Doric portico, closely connected with the most sacred and inaccessible rooms of the sanctuary. The rusticated finish of the latter recalled the chthonic nature of the

¹¹⁰ Examples of symbolic use of different types of white and coloured marble in Hierapolis are in Ismaelli – Bozza 2016, 442-443.

¹¹¹ Ismaelli 2009, 413; Bozza 2020, 358.

local cult and contrasted with the marble architectures built in a raised position, i.e. the Tholos and the stoa with Pluto's naos¹¹².

As for the public monuments, in the early imperial period the Ionic order was first used in the Augustan scaenae frons, similar to that erected by Zoilos in Aphrodisias¹¹³, and in the Central Agora. In the latter, the east portico lied on a higher level than the others and perhaps had specific functions, in a similar configuration to the agora of Nysa on the Maeander¹¹⁴. As Ismaelli pointed out¹¹⁵, the agora layout of Nysa represents an early experimentation of the stoa-basilica building type, that in the imperial age became widely popular in the agorai of Asia Minor. The public squares identified in the other closest cities do not offer a precise comparison for the Agora of Hierapolis so far. In Laodicea, the so-called sacred agora was a huge square of 265 x 128 m, probably surrounded by Ionic porticos in the original phase of the early imperial period¹¹⁶; however, the presence of temples inside the court, which is hypothesised by Şimşek, would suggest an interpretation as a sanctuary¹¹⁷. In parallel, in Tripolis, a peristyle with Ionic columns recently discovered near the late Roman agora could be considered as another agora or a sacred area¹¹⁸.

Moving on to the 2nd cent. AD, in Hierapolis the Ionic order was significantly revived in the North Agora, with double-aisled porticos with the canonical gradation from the outside to the inside corresponding to the Ionic order in the façade and to the Corinthian order in the inner colonnade (Fig. 17). Even the fact that the square was dominated on the east side by the Stoa-basilica¹¹⁹ (Fig. 18) may represent a revival of the older Agora layout. This huge square created outside the original boundaries of the urban centre, together with the North Theatre and the so-called Bath-Church, was a powerful representation of local prosperity and prestige for foreigners arriving in Hierapolis¹²⁰. The nearby cities that were able to compete with these ambitions should be mentioned once again: indeed, in Aphrodisias the south agora was gradually built between Tiberian age and the 2nd cent. AD with Ionic porticos that recalled the slightly older north agora¹²¹. The general layout of this complex, now interpreted as a sumptuous “urban park”, is different from that of the North Agora in Hierapolis, but we cannot exclude that this building site had an influence on the Phrygian city in the phenomenon of competition between poleis. A similar dynamic could also be hypothesised for the Aphrodisian civil basilica¹²², probably realised when a homologous building did not yet exist in Hierapolis. At the same time, the monuments of the even closer city of Laodicea must have had a role in this phenomenon of mutual imitation. The exceptional presence of two theatres both in Hierapolis, where the North Theatre was added to the Augustan one, and in Laodicea, where the north theatre in the imperial period was added to the

¹¹² Bozza 2020, 358; for the Doric portico, see Panarelli 2022, 376-378, 426-433, figs. 49, 91-93.

¹¹³ de Chaisemartin – Theodorescu 2017.

¹¹⁴ İdil 1999, 57-71, 119-121; İdil 2006.

¹¹⁵ Ismaelli et al. 2017, 129-133.

¹¹⁶ As assumed by Şimşek 2017a, 135.

¹¹⁷ On the excavations of the sacred agora of Laodicea, Şimşek 2013, 22-25; Şimşek 2017a, 131-135; Şimşek 2017b, 366-373.

¹¹⁸ Duman 2017, 264-269. See also Duman 2022, 291-292.

¹¹⁹ The main architectural models of the Stoa-basilica project are discussed in Rossignani – Sacchi 2007, 379-382.

¹²⁰ D'Andria – Rossignani 2012, 138-139.

¹²¹ On the south agora of Aphrodisias, see de Chaisemartin 1989 (interpretation as a gymnasium); Smith 1996, 46-49 (public square); Ratté 2002, 16-17, 22-25 (public square serving as an urban connection between the theatre and north agora); for the most recent excavations, Wilson 2016; Wilson et al. 2016.

¹²² Stinson 2016.

Hellenistic west theatre, surely is not a coincidence¹²³. With the North Agora, the Hierapolitans intended to create a new urban space where, although in a baroque and more current style, the local identity continued to be affirmed through architectural forms still derived from the Carian and Ionian agorai.



Fig. 17. Virtual reconstruction of the porticos of North Agora (M. Limoncelli)



Fig. 18. Virtual reconstruction of the external façade of the Stoa-basilica (M. Limoncelli)

¹²³ On the theatres of Laodicea, Şimşek 2007, 207-220; Şimşek – Sezgin 2012; Şimşek 2017b, 373-378.

To summarise, the Ionic order was extensively employed in Hierapolis from the Hellenistic age and throughout the imperial age; it represented a distinctive feature of both sacred architecture and public monuments. Temples and porticos are the building types in which the Ionic order was mainly used, while it was not adopted along the streets like in Perge and other centres of Pisidia and Pamphylia¹²⁴. The North Agora was the last important context of the Ionic order in Hierapolis. The main monuments of the Severan age, instead, show an increasing preference for the Corinthian or composite order. It should be emphasised, however, that in other cities of Asia Minor the Severan age was the last vital phase of the Ionic order, as exemplified by the central columns of the Marble Court of Sardis, with twisted shafts in giallo-antico marble and a lavishly decorated entablature¹²⁵. In general, while recognising its most important development within the 1st cent. AD, we can state that Ionic architecture continued to be vital throughout the imperial age and beyond, as recent research is gradually showing. For example, the late-antique restoration of the south agora of Aphrodisias, with its Ionic capitals¹²⁶, proves the intense vitality of this formal language as a powerful symbol of the local identity.

¹²⁴ See Heinzelmänn 2003; Özdizbay 2012 (colonnaded street of Perge, datable between the Hadrianic and the Antonine period); Machatschek – Schwarz 1981, 62-66 (colonnaded street of Selge).

¹²⁵ Yegül 1986, 45-66, 134-146, figs. 120, 172-173. Another example could be the so-called Severian Ionic temple identified in Cremna in Pisidia (Mitchell 1995, 118-123), the dating of which, however, is based only on the scarce remains of the decoration.

¹²⁶ See Kidd 2018 for this group of Ionic capitals dating back to the end of the 5th cent./the beginning of the 6th cent. AD.

BIBLIOGRAPHY

Alzinger 1974

W. Alzinger, *Augusteische Architektur in Ephesos*, Österreichisches Archäologisches Institut Sonderschriften, 16, Wien, 1974.

Bammer 1972

A. Bammer, *Die Architektur des jüngeren Artemision von Ephesos*, Wiesbaden, 1972.

Barresi 2003

P. Barresi, *Province dell'Asia Minore: costo dei marmi, architettura pubblica e committenza*, *Studia archaeologica*, 125, Roma, 2003.

Berns 2017

C. Berns, "Die »Tiberiusporticus« in Aphrodisias und andere Versuche zur Maximierung urbaner Qualitäten im kaiserzeitlichen Kleinasien", *Urbanitas - urbane Qualitäten. Die antike Stadt als kulturelle Selbstverwirklichung*, Kolloquium 19.-21. Dezember 2012 in München, Kommission zur Erforschung des antiken Städtewesens der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, RGZM-Tagungen, 33, Eds. A.W. Busch – J. Griesbach – J. Lipps, Mainz, 2017, 111-120.

Bingöl 1980

O. Bingöl, *Das ionische Normalkapitell in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien*, *IstMitt* Beiheft, 20, Tübingen, 1980.

Bingöl 1993

O. Bingöl, "Vitruvsche Volute am Artemis-Tempel von Hermogenes in Magnesia am Mäander", *IstMitt* 43, 1993, 399-415.

Bingöl 1996

O. Bingöl, "Zu Säule und Gebälk bei Hermogenes", *Säule und Gebälk. Zu Struktur und Wandlungsprozeß griechisch-römischer Architektur*, Bauforschungskolloquium in Berlin vom 16. bis 18. Juni 1994 veranstaltet vom Architekturreferat des DAI, *DiskAB*, 6, Ed. E.L. Schwandner, Mainz, 148-152.

Bingöl 2008

O. Bingöl, "Innovationen und Impulse von und durch Hermogenes", *Austausch und Inspiration. Kulturkontakt als Impuls architektonischer Innovation*, *DiskAB*, 9, Eds. F. Pirson – U. Wulf-Rheidt, Mainz, 2008, 107-112.

Bohn 1896

R. Bohn, *Die Theater-Terrasse*, *AvP IV*, Berlin, 1896.

Bozza 2017

S. Bozza, "Tradizione e sperimentazione nell'architettura sacra a Hierapolis di Frigia. I capitelli ionici con collarino decorato del Santuario di Apollo", *Decor. Decorazione architettonica nel mondo romano*, Atti del Convegno, Roma 21-24 maggio 2014, *Thiasos Monografie*, 9, Eds. P. Pensabene – M. Milella – F. Caprioli, Roma, 2017, 331-345.

Bozza 2020

S. Bozza, *Architettura ionica a Hierapolis di Frigia*, *Hierapolis di Frigia XIV*, Istanbul, 2020.

Bozza et al. 2022

S. Bozza – T. Ismaelli – P. Panarelli, "Nuovi dati sulle architetture di età ellenistica dell'area del *Ploutonion*", *Hierapolis di Frigia XV. Le attività delle campagne di*

scavo e restauro 2012-2015, Eds. F. D'Andria – M.P. Caggia – T. Ismaelli, Istanbul, 2022, 539-557.

Butler 1925

H.C. Butler, *Architecture, Part 1, The Temple of Artemis, Sardis II, I*, Leyden, 1925.

Campagna 2018

L. Campagna, *Il Ninfeo dei Tritoni, Hierapolis di Frigia XI*, Istanbul, 2018.

Cavalier 2005

L. Cavalier, *Architecture romaine d'Asie Mineure: les monuments de Xanthos et leur ornementation*, *Scripta antiqua*, 13, Paris, 2005.

Cavalier 2012

L. Cavalier, "Chapiteaux de la basilique civile de Smyrne: une "école" smyrniote?", *Basiliques et agoras de Grèce et d'Asie Mineure*, Ausonius Éditions Mémoires, 27, Eds. L. Cavalier – R. Descat – J. des Courtils, Bordeaux, 2012, 153-166.

D'Andria 2017

F. D'Andria, "Nature and Cult in the Ploutonion of Hierapolis Before and After the Colony", *Landscape and History in the Lykos Valley. Laodikeia and Hierapolis in Phrygia*, Eds. C. Şimşek – F. D'Andria, Newcastle upon Tyne, 2017, 207-240.

D'Andria 2018

F. D'Andria, "The Ploutonion of Hierapolis in light of recent research (2013-17)", *JRA* 31, 2018, 91-129.

D'Andria 2022

F. D'Andria, "Le attività della MAIER - Missione Archeologica Italiana a Hierapolis, dal 2012 al 2015", *Hierapolis di Frigia XV, Le attività delle campagne di scavo e restauro 2012-2015*, Eds. F. D'Andria – M.P. Caggia – T. Ismaelli, Istanbul, 2022, 1-47.

D'Andria – Rossignani 2012

F. D'Andria – M.P. Rossignani, "La stoa-basilique de Hiérapolis de Phrygie. Architecture et contexte urbain", *Basiliques et agoras de Grèce et d'Asie Mineure*, Ausonius Éditions Mémoires, 27, Eds. L. Cavalier – R. Descat – J. des Courtils, Bordeaux, 2012, 127-152.

de Chaisemartin 1989

N. de Chaisemartin, "Le «Portique de Tibère» à Aphrodisias: problèmes d'identification et de fonction", *REA* 91, 1989, 23-45.

de Chaisemartin – Lemaire 1996

N. de Chaisemartin – A. Lemaire, "Le Portique de Tibère. Recherches sur son architecture et sa fonction", *Aphrodisias Papers 3. The setting and quarries, mythological and other sculptural decoration, architectural development, Portico of Tiberius, and Tetrapylon*, Including the papers given at the Fourth International Aphrodisias Colloquium, held at King's College, London on 14 March, 1992, *JRA Supplementary Series*, 20, Eds. C. Roueché – R.R.R. Smith, Ann Arbor, 1996, 149-172.

de Chaisemartin – Theodorescu 2017

N. de Chaisemartin – D. Theodorescu, *Le theatre d'Aphrodisias. Les structures sceniques, Aphrodisias VIII*, Wiesbaden, 2017.

Duman 2017

B. Duman, "Tripolis 2016 yılı kazı, koruma ve onarım çalışmaları", *KST* 39, 1, 22-26 Mayıs 2017, Bursa, Bursa, 2017, 261-284.

Duman 2022

B. Duman, "Tripolis 2019-2020 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları", Ed. A. Özme, *Kazı Çalışmaları 2019-2020 Yılı*, Cilt 1, 283-302.

Filippini 2022

A. Filippini, "Tra epigrafia, storia della città e storia delle religioni. Le iscrizioni rinvenute nello scavo del *Ploutonion* di Hierapolis (2008-2018)", *Hierapolis di Frigia XV, Le attività delle campagne di scavo e restauro 2012-2015*, Eds. F. D'Andria – M.P. Caggia – T. Ismaelli, Istanbul, 2022, 793-896.

Frey 1992

L. Frey, "Pour un modèle du chapiteau ionique vitruvien", *RA* 1992, 37-63.

Frey 1994

L. Frey, "La transmission d'un canon: les temples ioniques", *Le Projet de Vitruve. Objet, destinataires et réception du De Architectura*, Actes du colloque international organisé par l'École française de Rome, l'Institut de recherche sur l'architecture antique du CNRS et la Scuola Normale Superiore de Pise (Rome, 26-27 mars 1993), Collection de l'École française de Rome, 192, Rome, 1994, 139-170.

Ginouvès 1985

R. Ginouvès, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. Tome I. Matériaux, techniques de construction, techniques et formes du décor* (Collection de l'École Française de Rome, 84,1), Athènes – Rome, 1985.

Gliwitzky 2010

C. Gliwitzky, *Späte Blüte in Side und Perge. Die pamphyllische Bauornamentik des 3. Jahrhunderts n. Chr.*, Bern – New York, 2010.

Gros 1978

P. Gros, "Le dossier vitruvien d'Hermogénès", *MEFRA* 90, 1978, 687-703.

Gros 1989

P. Gros, "L'auctoritas chez Vitruve. Contribution à l'étude de la sémantique des ordres dans le *De Architectura*", *Munus non ingratum*, Proceedings of the International Symposium on Vitruvius' *De Architectura* and the Hellenistic and Republican Architecture, Leiden 20-23 January 1987, *Babesch Supplement*, 2, Eds. H. Geertman – J.J. de Jong, Leiden, 1989, 126-133.

Gros 1995

P. Gros, "La sémantique des ordres à la fin de l'époque hellénistique et au début de l'Empire. Remarques préliminaires", *Splendida civitas nostra. Studi archeologici in onore di Antonio Frova*, Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina, 8, Eds. G. Cavalieri Manasse – E. Roffia, Roma, 1995, 23-33.

Gruben 1963

G. Gruben, "Das archaische Didymaion. Mit einem Exkurs: Die Säulenhöhe des Naxier-Oikos in Delos", *JdI* 78, 1963, 78-182.

Guidoboni et al. 1994

E. Guidoboni – A. Comastri – G. Traina, *Catalogue of ancient earthquakes in the Mediterranean area up to the 10th century*, Roma, 1994.

Hansen – Le Roy 2012

E. Hansen – C. Le Roy, *Le Temple de Léto au Létoon de Xanthos. Étude architecturale, Fouilles de Xanthos, 11*, Aarhus, 2012.

Heilmeyer 1970

W.D. Heilmeyer, *Korinthische Normalkapitelle. Studien zur Geschichte der römischen Architekturdekoration, RM Ergänzungsheft, 16*, Heidelberg, 1970.

Heilmeyer 1997

W.D. Heilmeyer (Ed.), *Der Pergamonaltar. Die neue Präsentation nach Restaurierung des Telephosfrieses*, Tübingen, 1997.

Heinzelmann 2003

M. Heinzelmann, “Städtekonkurrenz und kommunaler Bürgersinn. Die Säulenstrasse von Perge als Beispiel monumentaler Stadtgestaltung durch kollektiven Euergetismus”, *AA* 2003, 197-220.

Hennemeyer 2013

A. Hennemeyer, *Das Athenaheiligtum von Priene. Die Nebenbauten - Altar, Halle und Propylon - und die bauliche Entwicklung des Heiligtums, Priene 2*, Archäologische Forschungen, 27, Wiesbaden, 2013.

Hoepfner 1968

W. Hoepfner, “Zum ionischen Kapitell bei Hermogenes und Vitruv”, *AM* 83, 1968, 213-234.

Hoepfner – Schwandner 1990

W. Hoepfner – E.L. Schwandner (Eds.), *Hermogenes und die hochhellenistische Architektur*, Internationales Kolloquium in Berlin vom 28. bis 29. Juli 1988, im Rahmen des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie, veranstaltet vom Architekturreferat des DAI, in Zusammenarbeit mit dem Seminar für Klassische Archäologie der Freien Universität Berlin, Mainz, 1990.

İdil 1999

V. İdil, *Nysa ve Akharaka = Nysa and Acharaca*, Istanbul, 1999.

İdil 2006

V. İdil, “Neueste Grabungsergebnisse von der Agora in Nysa am Mäander”, *Die griechische Agora*, Bericht über ein Kolloquium am 16. März 2003 in Berlin, Schriften des Instituts für klassische Archäologie der Freien Universität Berlin, Eds. W. Hoepfner – L. Lehmann, Mainz, 2006, 66-76.

Ismaelli 2009

T. Ismaelli, *Architettura dorica a Hierapolis di Frigia, Hierapolis di Frigia III*, Istanbul, 2009.

Ismaelli 2016

T. Ismaelli, “Nuovi dati sull’architettura del Ginnasio di Hierapolis”, *Hierapolis di Frigia VIII. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2007-2011*, Eds. F. D’Andria – M.P. Caggia – T. Ismaelli, Istanbul, 2016, 553-596.

Ismaelli 2017

T. Ismaelli, *Il Tempio A nel Santuario di Apollo. Architettura, decorazione e contesto, Hierapolis di Frigia X*, Istanbul, 2017.

Ismaelli – Bozza 2016

T. Ismaelli – S. Bozza, “Ancient Construction Sites in Hierapolis: New Data on Strategies, Materials and Techniques”, *Ancient quarries and building sites in Asia Minor*.

Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry and conservation, Bibliotheca Archaeologica, 45, Eds. T. Ismaelli – G. Scardozi, Bari, 2016, 437-458.

Ismaelli – Bozza 2021

T. Ismaelli – S. Bozza, “The Construction Site of the Temple of Dionysus”, *Teos. Inscriptions, Cults, and Urban Fabric*, Ed. M. Kadioğlu, Istanbul, 2021, 242-244.

Ismaelli – Scardozi 2016

T. Ismaelli – G. Scardozi (Eds.), *Ancient quarries and building sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry and conservation*, Bibliotheca Archaeologica, 45, Bari, 2016.

Ismaelli et al. 2016

T. Ismaelli – G. Scardozi – G. Sobrà, “New data on the building site of the theatre in Hierapolis”, *Ancient quarries and building sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry and conservation*, Bibliotheca Archaeologica, 45, Eds. T. Ismaelli – G. Scardozi, Bari, 2016, 305-328.

Ismaelli et al. 2017

T. Ismaelli – G. Scardozi – S. Bozza, “L’Agorà centrale di Hierapolis di Frigia”, *Mare Internum* 9, 2017, 113-141.

Jes et al. 2010

K. Jes – R. Posamentir – M. Wörrle, “Der Tempel des Zeus in Aizanoi und seine Datierung”, *Aizanoi und Anatolien, neue Entdeckungen zur Geschichte und Archäologie im Hochland des westlichen Kleinasien*, Ed. K. Rheidt, Mainz, 2010, 59-87.

Kadioğlu 2021

M. Kadioğlu, “The Sanctuary of Dionysus”, *Teos. Inscriptions, Cults, and Urban Fabric*, Ed. M. Kadioğlu, Istanbul, 2021, 188-241.

Kidd 2018

A.B. Kidd, “The Ionic Capitals from the South Stoa of Aphrodisias’ Urban Park: A Case Study of Urban Design in Late Antiquity”, *IstMitt* 68, 2018, 209-244.

Knackfuss 1941

H. Knackfuss, *Didyma I, Die Baubeschreibung in drei Bänden*, Berlin, 1941.

Koenigs 2015

W. Koenigs, *Der Athenatempel von Priene, Priene 3*, Archäologische Forschungen, 33, Wiesbaden, 2015.

Köster 2004

R. Köster, *Die Bauornamentik von Milet. Die Bauornamentik der frühen und mittleren Kaiserzeit, Milet VII, 1*, Berlin - New York, 2004.

Kumsar et al. 2015

H. Kumsar – Ö. Aydan – C. Şimşek – F. D’Andria, “Historical earthquakes that damaged Hierapolis and Laodikeia antique cities and their implications for earthquake potential of Denizli basin in western Turkey”, *Bulletin of Engineering Geology and the Environment* 75, 2, 2015, 519-536.

Lauter 1999

H. Lauter, *L’architettura dell’ellenismo*, Milano, 1999.

Linant de Bellefonds 2009

P. Linant de Bellefonds, *The mythological reliefs from the Agora Gate, Aphrodisias IV*, Mainz, 2009.

Machatschek – Schwarz 1981

A. Machatschek – M. Schwarz, *Bauforschungen in Selge*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften, 152; Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris, 9, Wien, 1981.

Masino – Sobrà 2012

F. Masino – G. Sobrà, “Ricerche e interventi nel Teatro”, *Hierapolis di Frigia V. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2004-2006*, Eds. F. D’Andria – M.P. Caggia – T. Ismaelli, Istanbul, 2012, 207-233.

Mert 2008

İ.H. Mert, *Untersuchungen zur hellenistischen und kaiserzeitlichen Bauornamentik von Stratonikeia*, IstForsch, 50, Tübingen, 2008.

Mitchell 1995

S. Mitchell, *Cremna in Pisidia. An Ancient City in Peace and in War*, London, 1995.

Muss – Bammer 2001

U. Muss – A. Bammer, *Der Altar des Artemisions von Ephesos*, FiE XII, 2, Wien, 2001.

Müller 2016

K. Müller, “Antike Bauteile in Apameia”, *Kelainai-Apameia Kibotos: une métropole achéménide, hellénistique et romaine*, *Kelainai II*, Eds. A. Ivantchik – L. Summerer – A. von Kienlin, Bordeaux, 2016, 57-133.

Naumann 1979

R. Naumann, *Der Zeustempel zu Aizanoi nach den Ausgrabungen von Daniel Krencker und Martin Schede*, Denkmäler antiker Architektur, 12, Berlin, 1979.

Ohnesorg 2007

A. Ohnesorg, *Der Kroisos-Tempel. Neue Forschungen zum archaischen Dipteros der Artemis von Ephesos*, FiE XII, 4, Wien, 2007.

Onians 1988

J. Onians, *Bearers of Meaning: the Classical Orders in Antiquity, the Middle Ages, and the Renaissance*, Cambridge, 1988.

Outschar 1987

U. Outschar, “Betrachtungen zur kunstgeschichtlichen Stellung des Sebasteions in Aphrodisias”, *Aphrodisias de Carie*, Colloque du Centre de recherches archéologiques de l’Université de Lille III, 13 novembre 1985, Eds. J. de la Genière – K.T. Erim, Paris, 1987, 107-122.

Özdizbay 2012

A. Özdizbay, *Perge’nin M.S. 1.-2. Yüzyillardaki Gelişimi = Die Stadtentwicklung von Perge im 1-2. Jh. n.Chr.*, Adalya Ekyayın Dizisi 10, Antalya, 2012.

Panarelli 2022

P. Panarelli, “Lo scavo del Ploutonion: campagne 2012-2015”, *Hierapolis di Frigia XV. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2012-2015*, Eds. F. D’Andria – M.P. Caggia – T. Ismaelli, Istanbul, 2022, 337-435.

Pedersen 2013

P. Pedersen, "Architectural Relations between Karia and Lykia at the Time of the Ionian Renaissance", *Euploia. La Lycie et la Carie antiques. Dynamiques des territoires, échanges et identités*, Actes du colloque de Bordeaux, 5, 6 et 7 novembre 2009, Ausonius Éditions Mémoires, 34, Eds. P. Brun – L. Cavalier – L. Konuk – F. Pros, Bordeaux, 2013, 127-142.

Pedersen 2015

P. Pedersen, "The Ionian Renaissance and the Hellenistic Architecture of Kos", *L'architecture monumentale grecque au IIIe siècle a.C.*, Ausonius Éditions Mémoires, 40, Ed. J. des Courtils, Bordeaux, 2015, 147-174.

Pensabene 2006

P. Pensabene, "Le sculture di Nicomedia e Afrodisia e i pilastri della basilica severiana di Leptis Magna", *Marmora* 2, 2006, 41-58.

Piesker – Ganzert 2012

K. Piesker – J. Ganzert, *Das Theater von Patara. Ergebnisse der Untersuchungen 2004 bis 2008, Patara II, 2*, Istanbul, 2012.

Plattner 2004

G. Plattner, "Transfer von Architekturkonzepten und Ornamentformen zwischen Kleinasien und Rom in der Kaiserzeit", *RHM* 46, 2004, 17-35.

Plattner 2009

G. Plattner, "Zum Baubetrieb Kleinasien in der römischen Kaiserzeit", *Bautechnik im antiken und vorantiken Kleinasien*, Internationale Konferenz, 13. - 16. Juni 2007 in Istanbul, Byzas, 9, Ed. M. Bachmann, Istanbul, 2009, 393-407.

Plattner 2014

G. Plattner, "Werkstatt und Muster. Zur Methode der Scheidung von Arbeitsprozessen und Stilelementen", *Antike Bauornamentik. Grenzen und Möglichkeiten ihrer Erforschung*, Studien zur antiken Stadt, 12, Eds. J. Lipps – D. Maschek, Wiesbaden, 2014, 53-68.

Posamentir – Wörrle 2006

R. Posamentir – M. Wörrle, "Der Zeustempel von Aizanoi, ein Grossbau flavischer Zeit", *IstMitt* 56, 2006, 227-246.

Ratté 2002

C. Ratté, "The urban development of Aphrodisias in the Late Hellenistic and Early Imperial periods", *Patris und Imperium. Kulturelle und politische Identität in den Städten der römischen Provinzen Kleinasien in der frühen Kaiserzeit*, Kolloquium Köln, November 1998, *Babesch Supplement*, 8, Eds. C. Berns – H. von Hesberg – L. Vandeput – M. Waelkens, Leuven – Paris, 2002, 5-32.

Ritti et al. 2000

T. Ritti – C. Şimşek – H. Yildiz, "Dediche e καταγραφαι dal santuario frigio di Apollo Lairbenos", *EA* 32, 2000, 1-88.

Rohmann 1998

J. Rohmann, *Die Kapitellproduktion der römischen Kaiserzeit in Pergamon*, *PF* 10, Berlin, 1998.

Rohn 2001

C. Rohn, "Die Arbeiten am Theater-Stadion-Komplex von Aizanoi", *AA* 2001, 303-317.

Rohn 2010

C. Rohn, "Die Scaenae Frons von Aizanoi - Eine Fassade innerhalb der Gesamtanlage Theater-Stadion", *La Scaenae Frons en la arquitectura teatral romana*, Actas del symposium internacional celebrado en Cartagena los días 12 al 14 de marzo de 2009 en el Museo del Teatro Romano, Eds. S.F. Ramallo Asensio - N. Röring, Murcia, 2010, 343-354.

Romeo et al. 2014

I. Romeo - D. Panariti - R. Ungaro, *La Tomba Bella. Un heroon giulio-claudio e il suo sarcofago*, *Hierapolis di Frigia VI*, Istanbul, 2014.

Rossignani - Sacchi 2007

M.P. Rossignani - F. Sacchi, "La Stoà-basilica dell'Agorà settentrionale (Regio I)", *Hierapolis di Frigia I. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2000-2003*, Eds. F. D'Andria - M.P. Caggia, Istanbul, 2007, 359-411.

Rumscheid 1994

F. Rumscheid, *Untersuchungen zur kleinasiatischen Bauornamentik des Hellenismus*, Beiträge zur Erschliessung hellenistischer und kaiserzeitlicher Skulptur und Architektur, 14, Mainz, 1994.

Sacchi - Bonzano 2012

F. Sacchi - F. Bonzano, "L'ordine del Tempio di Apollo a Hierapolis: prime acquisizioni", *Hierapolis di Frigia V. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2004-2006*, Eds. F. D'Andria - M.P. Caggia - T. Ismaelli, Istanbul, 2012, 325-357.

Scardozzi 2015

G. Scardozzi (Ed.), *Nuovo Atlante di Hierapolis di Frigia. Cartografia archeologica della città e delle necropoli*, *Hierapolis di Frigia VII*, Istanbul, 2015.

Semeraro 2007

G. Semeraro, "Ricerche archeologiche nel Santuario di Apollo (Regio VII) 2001-2003", *Hierapolis di Frigia I. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2000-2003*, Eds. F. D'Andria - M.P. Caggia, Istanbul, 2007, 169-209.

Semeraro 2012

G. Semeraro, "Ricerche nel Santuario di Apollo", *Hierapolis di Frigia V. Le attività delle campagne di scavo e restauro 2004-2006*, Eds. F. D'Andria - M.P. Caggia - T. Ismaelli, Istanbul, 2012, 293-324.

Semeraro 2016

G. Semeraro, "The Sanctuary of Apollo in Hierapolis: building activities and ritual paths", *Ancient quarries and building sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry and conservation*, Bibliotheca Archaeologica, 45, Eds. T. Ismaelli - G. Scardozzi, Bari, 2016, 777-785.

Smith 1996

R.R.R. Smith, "Archaeological research at Aphrodisias 1989-1992", *Aphrodisias Papers 3. The setting and quarries, mythological and other sculptural decoration, architectural development, Portico of Tiberius, and Tetrapylon*, Including the papers given at the Fourth International Aphrodisias Colloquium, held at King's College, London on 14 March, 1992, *JRA Supplementary Series*, 20, Eds. C. Roueché - R.R.R. Smith, Ann Arbor, 1996, 10-72.

Stinson 2016

P. Stinson, *The Civil Basilica, Aphrodisias VII*, Wiesbaden, 2016.

Şimşek 2007

C. Şimşek, *Laodikeia (Laodikeia ad Lycum)*, Istanbul, 2007.

Şimşek 2013

C. Şimşek, "Laodikeia Antik Kenti'nde Yapılan Çalışmalar", *CollAn XII*, Istanbul, 2013, 15-36.

Şimşek 2017a

C. Şimşek, "2015 Yılında Laodikeia'da Yapılan Çalışmalar", *Arkeoloji ve Sanat* 156, 2017, 131-152.

Şimşek 2017b

C. Şimşek, "2016 Yılı Laodikeia Çalışmaları", *KST* 39, 1, 22-26 Mayıs 2017, Bursa, Bursa, 2017, 359-386.

Şimşek – Sezgin 2012

C. Şimşek – M.A. Sezgin, "The west and north theatres in Laodicea", *Restoration and management of ancient theatres in Turkey: methods, research, results*, Proceedings of the Hierapolis International Symposium, Karahayıt-Pamukkale (Denizli), Lycus River Hotel 7th-8th of September 2007, *Archeologia e storia*, 11, Eds. F. Masino – P. Mighetto – G. Sobrà, Galatina, 2012, 103-128.

Theodorescu 1987

D. Theodorescu, "Le temple d'Aphrodite. Prolégomènes à un étude de restitution", *Aphrodisias de Carie*, Colloque du Centre de recherches archéologiques de l'Université de Lille III, 13 novembre 1985, Eds. J. de la Genière – K.T. Erim, Paris, 1987, 87-99.

Theodorescu 1990

D. Theodorescu, "La restitution de l'Aphrodision: certitudes et perplexités", *Aphrodisias papers. Recent work on architecture and sculpture*, Including the papers given at the Second International Aphrodisias Colloquium held at King's College London on 14 November, 1987, *JRA Supplementary Series*, 1, Eds. C. Roueché, K.T. Erim, Ann Arbor, 1990, 49-65.

Tirpan 1998

A.A. Tirpan, *Stratonikeia I, Augustus-İmparatorlar Tapınağı*, Konya, 1998.

Uz 2013

D.M. Uz, *Teos'taki Dionysos Tapınağı*, Ankara, 2013.

Vandeput 1997

L. Vandeput, *The architectural decoration in Roman Asia Minor. Sagalassos: a case study*, SEMA, 1, Turnhout, 1997.

von Gerkan – Krischen 1928

A. von Gerkan – F. Krischen, *Thermen und Palaestren, Milet I*, 9, Berlin, 1928.

Waelkens 1987

M. Waelkens, "Notes d'architecture sur l'agora et le portique de Tibère à Aphrodisias de Carie", *Aphrodisias de Carie*, Colloque du Centre de recherches archéologiques de l'Université de Lille III, 13 novembre 1985, Eds. J. de la Genière – K.T. Erim, Paris, 1987, 123-134.

Wilson 2016

A. Wilson, "Water, nymphs, and a palm grove: monumental water display at Aphrodisias", *Aphrodisias Papers 5. Excavation and research at Aphrodisias, 2006-*

2012, *JRA Supplementary Series*, 103, Eds. R.R.R. Smith – J. Lenaghan – A. Sokolicek – K. Welch, Portsmouth, 2016, 100-135.

Wilson et al. 2016

A. Wilson – B. Russell – A. Ward, “Excavations in an urban park (“South Agora”), 2012”, *Aphrodisias Papers 5. Excavation and research at Aphrodisias, 2006-2012, JRA Supplementary Series*, 103, Eds. R.R.R. Smith – J. Lenaghan – A. Sokolicek – K. Welch, Portsmouth, 2016, 77-90.

Wilson Jones 2000

M. Wilson Jones, *Principles of Roman architecture*, New Haven, 2000.

Yegül 1986

F.K. Yegül, *The Bath-Gymnasium complex at Sardis, Archaeological Exploration of Sardis* 3, Cambridge, 1986.

Yegül 2020

F.K. Yegül, *The Temple of Artemis at Sardis, Archaeological Exploration of Sardis Reports*, 7, 2020.

Yılmaz et al. 2013

F. Yılmaz – S. Morkoç – D. Peçen, “Aizanoi İon Sütun Başlıkları”, *Aizanoi I, 2012 Yılı Kazı ve Araştırma Raporları*, Ed. E. Özer, Ankara, 2013, 158-179.

Yurtsever 2021

A. Yurtsever, *Side Gymnasiumu (M Yapısı). Mimari araştırmalar ve araştırmaların sonuçları, Side Antik Kenti Araştırmaları 1*, İstanbul, 2021.

